

Architektura — migracje — tożsamość

mgr inż. arch. Ewa Angoneze-Grela

Architektura — migracje — tożsamość

*Studium architektury szkieletowej historycznego regionu
Colônia Santo Ângelo w Brazylii na tle XIX-wiecznej
fali emigracyjnej z Pomorza Zachodniego*

Rozprawa doktorska
z dziedziny nauk inżynieryjno-technicznych
Dyscyplina: architektura i urbanistyka
Promotor: prof. dr hab. inż. arch. Agata Bonenberg

Wydział Architektury Politechniki Poznańskiej
Poznań 2023

*Mężowi
mojej nieustannej inspiracji*

Spis treści

Przedmowa autorska	11
Rozdział 1. Wprowadzenie	15
1.1. Cele i struktura pracy	18
1.2. Zakres badań	22
1.3. Teza pracy	23
1.4. Metoda badawcza	24
1.5. Dotychczasowy stan badań	25
1.6. Drewniana konstrukcja szkieletowa – systematyka pojęć	28
Rozdział 2. Kontekst przyrodniczo-krajobrazowy oraz podział administracyjny <i>Kolonii Santo Ângelo</i>	33
2.1. Położenie i fizjografia	35
2.2. Zasoby naturalne	37
2.3. Charakterystyka klimatyczna	46
2.4. Osadnictwo przedkolonialne	47
2.5. Podział administracyjny – historyczny a współczesny	49
Rozdział 3. Kontekst historyczny – migracje i organizacja pomorskich kolonii w Brazylii	59
3.1. Migracja i kolonizacja – definicje pojęć	61
3.2. Sytuacja geopolityczna i przestrzenna na Pomorzu Zachodnim	63
3.3. Migracja do Ameryki Południowej w XIX wieku – przyczyny i skutki	66
3.3.1. Z perspektywy Starego Kontynentu	66
3.3.2. Z perspektywy Nowego Świata	72
3.4. Początki formowania się <i>Kolonii Santo Ângelo</i>	79

Rozdział 4. Eksploracja terenowa – raport z podróży badawczych na Pomorze Zachodnie	91
4.1. Zakres pracy – obszar badawczy	93
4.2. Charakterystyka budownictwa szkieletowego Pomorza Zachodniego	96
4.3. Analiza budownictwa szkieletowego powiatów szczecineckiego i drawskiego	101
4.4. Podsumowanie – stan obecny	112
Rozdział 5. Eksploracja terenowa – raport z podróży badawczych do gmin <i>Agudo</i> i <i>Paraíso do Sul</i>	121
5.1. Zakres pracy	123
5.1.1. Pierwsza podróż badawcza (2015 r.)	123
5.1.2. Druga podróż badawcza (2016 r.)	125
5.1.3. Trzecia podróż badawcza (2018 r.)	126
5.2. Trasy badawcze	126
5.3. Rejestr i klasyfikacja budynków w konstrukcji szkieletowej	131
5.4. Wykaz nazwisk i miejscowości – cmentarze oraz inne miejsca pochówków	138
Rozdział 6. Analiza zasobów budownictwa szkieletowego w gminach <i>Agudo</i> i <i>Paraíso do Sul</i>	147
6.1. Metoda georeferencji	149
6.2. Analiza cech reprezentatywnych za pomocą weryfikatorów	167
6.2.1. Sektor A – zachodni	178
6.2.2. Sektor B – północny	179
6.2.3. Sektor C – wschodni	180
6.2.4. Sektor D – południowy	180
6.3. Analiza cech reprezentatywnych w relacjach między mikroregionami	181
6.4. Analiza kolorystyki elewacji	191
6.5. Podsumowanie – definicja obiektu szkieletowego charakterystycznego dla obszaru dawnej <i>Kolonii Santo Ângelo</i>	191
Rozdział 7. Inwentaryzacje wybranych obiektów szkieletowych w historycznym regionie <i>Kolonii Santo Ângelo</i>	197
7.1. Schiefelbein – <i>Porto Agudo</i> – 01 / A,B(2015)	199
7.2. Schiefelbein – miasto <i>Agudo</i> – 05 / A(2015)	204
7.3. Herbstrich – <i>Linha Branca</i> – 06 / A(2015)	212
7.4. Wachholz/Schumacher – <i>Picada do Rio Sul</i> – 08 / A(2015)	222
7.5. Schumacher – <i>Picada do Rio Sul</i> – 09 / A,B(2015)	230
7.6. Jann Neu – <i>Picada do Rio Sul</i> – 10 / A(2015)	239
7.7. Buhse – <i>Linha das Flores</i> – 25 / A, B(2016)	250
7.8. Schünemann/Züge – <i>Travessão do Paraíso</i> – 27 / A,B(2016)	258

Rozdział 8. Wnioski z badań – charakterystyka obiektów szkieletowych w historycznym regionie <i>Kolonii Santo Ângelo</i>	269
8.1. Lokalizacja i czas powstania obiektów szkieletowych	271
8.2. Organizacja zagród i układ funkcjonalny	272
8.3. Konstrukcja	280
8.4. Formy i pokrycia dachów	283
8.5. Fundamenty	289
8.6. Materiały	290
8.7. Podsumowanie i wnioski – cechy petryfikowane i adaptowane	292
Rozdział 9. Tożsamość wyrażana architekturą. Znaczenie architektury w określaniu i zachowywaniu identyfikacji zbiorowej migrantów	299
9.1. Architektura jako forma tożsamości zbiorowej	301
9.2. Kwestionariusz wywiadu – wyniki badań	310
9.3. Wnioski	318
Rozdział 10. Zakończenie	327
Słowniczek	341
Szkicownik	345
Bibliografia	363
Spis rycin i tabel	369
Streszczenie	383
<i>Summary</i>	385

Przedmowa autorska

Pewnej zimowej, lipcowej nocy 2015 roku – w dniu, w którym po raz pierwszy dotarliśmy do *Agudo*, wysiedliśmy z autobusu na lokalnym dworcu. Budynek otaczała absolutna ciemność. W myślach poza niepewnością pojawiła się wdzięczność za to, że wysłany przez nas list spotkał się z tak pozytywnym przyjęciem. Pismo, przygotowane jeszcze w Polsce, skierowaliśmy do władz miasta *Agudo* z prośbą o pomoc w przeprowadzeniu badań. Wówczas nie mieliśmy pojęcia, jak bardzo ucieszy nas widok pracownika rady miasta, gościnnie witającego w tej niewielkiej miejscowości brazylijskiego interioru. Był to nie tylko początek ekspedycji naukowej. W tamtej chwili rozpoczynała się całkowicie niezaplanowana przygoda. W najbliższych dniach rysowała się przed nami perspektywa intensywnej i żmudnej pracy w terenie. Tymczasem dzięki bezpośredniemu kontaktowi z lokalną społecznością nawiązaliśmy nowe przyjaźnie, poznaliśmy fascynującą historię tego miejsca, a przede wszystkim z ogromną satysfakcją odnaleźliśmy ślady kolonialnej przeszłości – domy ryglowe niemieckojęzycznych imigrantów.

Niniejsza praca nie powstałaby, gdyby nie zaangażowanie osób, dla których historia *Kolonii Santo Ângelo* nie jest obojętna. Osobą, której zawdzięczam podjęcie tego tematu jest mój mąż – Rogério Angoneze Jr. To dzięki niemu ścieżki badawcze zaprowadziły mnie aż do Ameryki Południowej. Był dla mnie wsparciem na każdym etapie pracy, od pierwszych przesłanek o Pomorzanych w Brazylii przez wspólne podróże badawcze aż po ostatnie napisane słowa tej pracy.

Ogromnym wsparciem na każdym etapie badań była dla mnie Pani profesor Agata Bonenberg – promotorka i przewodniczka po ścieżkach badawczych. Bez jej czujnego spojrzenia mogłyby okazać się dla mnie znacznie trudniejsze do pokonania.

Ekspedycja nie przyniosłaby tak obszernych rezultatów, gdyby nie życzliwa pomoc ze strony Urzędu Miasta w *Agudo*. Do pomocy przydzielono nam pracownika tegoż urzędu i użyczono pojazdu do przeprowadzenia badań w terenie. Lauri Mundt – Brazylijczyk o niemieckiej aparycji – stał się naszym kierowcą, towarzyszem i przewodnikiem kwerend terenowych. Przez swoje zaangażowanie i znajomość każdego zakamarka regionu przyczynił się do odkrycia wielu obiektów ryglowych, o których zapewne nie mielibyśmy pojęcia. Bez wątplenia jego znajomość dialektu niemieckiego oraz reprezentowanie urzędu miasta wzmogły w mieszkańcach poczucie bezpieczeństwa, ufność i chęć szerokiego otwarcia przed nami drzwi swoich domów.

Do wspólnych poszukiwań dołączył lokalny pasjonat budownictwa ryglowego – Fernando Schultz Aldado.

Motywacją do napisania niniejszej pracy była chęć zarejestrowania i przedstawienia polskim odbiorcom tego mało znanego fragmentu dziedzictwa pomorskich emigrantów w Brazylii. Ponadto zebrany i opracowany materiał badawczy miał szansę przysłużyć się mieszkańcom dawnej *Kolonii Santo Ângelo* w świadomym rozumieniu i pielęgnowaniu własnej tożsamości, która – jak się okazało – nie jest wierną kopią niemieckich wzorców. Dzięki zaobserwowanej w kolonii ewolucji domu pomorskiego można dziś z przekonaniem mówić o odrębnej tożsamości tej niemiecko-brazylijskiej grupy etnicznej.

Podjęty temat badawczy dotyczy również budownictwa wiejskiego dawnych Pomorzan, które obecnie znajduje się w granicach Polski, na „Ziemiach Odzyskanych”. Niniejsza praca wpisuje się w dyskurs naukowy dotyczący ryglowego dziedzictwa architektonicznego terenów Pomorza Zachodniego. Mam nadzieję, że przedstawiony materiał badawczy z korzyścią wpłynie na postrzeganie tych obiektów przez lokalne władze i obecnych mieszkańców. Ufam, że historyczna wartość domów odziedziczonych po dawnych Pomorzanach będzie dostrzeżona i dzięki temu zostaną one objęte adekwatną ochroną.

Wspominając wyprawy badawcze do *Agudo*, przywołam obraz, który na długo zapisał się w mojej pamięci. Pewnego dnia wspieliśmy się na górę, z której roztaczał się piękny widok na miasto i jego rolnicze okolice. Wówczas wiedzieliśmy już o tym miejscu znacznie więcej niż na początku. Ten moment był przeciwieństwem pierwszego dnia naszej wyprawy. Dziś, po latach poświęconych badaniom pomorskiego budownictwa ryglowego w *Kolonii Santo Ângelo* pragnę zaprosić Czytelników do wejścia ze mną na metaforyczne wzniesienie, z którego widać więcej. Koncepcją niniejszej pracy jest panoramiczne spojrzenie na historię przemieszczeń ludności pomorskiej oraz na towarzyszącą im w trudach migracji architekturę.

Poznań, luty 2023 r.

Ewa Angoneze-Grela

* * *

W pierwszej kolejności dziękuję mojej promotorce Pani prof. dr hab. inż. arch. **Agacie Bonenberg**, która przez te wszystkie lata czuwała nad poprawnością mojej pracy badawczej, dzieliła się swoją ogromną wiedzą, udzielała cennych i niezwykle trafnych wskazówek. Dziękuję za niezliczone godziny rozmów i konsultacji oraz za to, że w każdym momencie mogłam liczyć na jej wsparcie.

Dziękuję mojemu mężowi, moim rodzicom i najbliższej rodzinie: Rogériowi Angoneze Jr., Marii, Henrykowi, Piotrowi Grelom, Annie Szafratowicz za niezachwianą wiarę we mnie, ciepło rodzinne, które daje mi poczucie bezpieczeństwa, i silną motywację do pracy, za cierpliwość i zrozumienie.

Słowa wdzięczności kieruję do władz i pracowników Urzędu Miasta w *Agudo*, w szczególności *prefeito* [burmistrza] Valério Trebien. Rezultaty moich badań zawdzięczam nieocenionej pomocy wielu osób, między innymi: radnej Rosangeli Wilhelm, pracownikowi Rady Miasta w *Agudo* Paulowi Augustowi Wilhelmowi, kierowcy i przewodnikowi, naszemu przyjacielowi – Lauriemu Mundt z żoną i rodziną.

Dziękuję osobom zaangażowanym w kwerendy terenowe, szczególnie rodzinom Schiefelbein (*Porto Agudo*), Schiefelbein (miasto *Agudo*), Herbstrich, Wachholz, Schumacher, Jann, Neu, Buhse, Schünemann, Züge, oraz mieszkańcom gmin *Agudo* i *Paraíso do Sul*, które ugościły nas w swoich domach. Podziękowania kieruję do współuczestników kwerend – Fernando Schulz Aldado, który aktywnie wspomagał działa badawcze podczas drugiej podróży w 2016 roku.

Dziękuję pastorowi Clautério Ilsonowi Keglerowi za udostępnienie zespołu archiwalnego z archiwum parafialnego Kościoła ewangelicko-luterańskiego w *Paraíso do Sul* oraz Carolinie Link – pracownicy *Centro de Estudos ERNA Lüidke Rohde* za udostępnienie materiałów bibliograficznych. Anie Letícia Corrêa Rodrigues z *Instituto Cultural Brasileiro Alemão* dziękuję za udostępnienie reprodukcji obrazu Alexisa Puhlmanna.

Dziękuję lokalnym mediom, między innymi *Radio Agudo* i *Radio Alternativa*, za pomoc w nagłaśnianiu prowadzonych badań terenowych. Podziękowania kieruję do rzeczniczki prasowej Urzędu Miasta w *Agudo* – Márcii Müller.

Wyrazy wdzięczności składam na ręce naukowców, ekspertów i pracowników muzeów, którzy poświęcili swój czas na rozmowy, konsultacje i korektę tekstów, między innymi profesora Güntera Weimera (Brazylia) oraz dr. hab. Fabricio José Nazzari Vicroskiego (Brazylia), Jadwigi Kowalczyk-Kontowskiej – starszego kustosa Muzeum Regionalnego w Szczecinku (Polska), dr. hab. Małgorzaty Praczyk, prof. UAM (Polska), Izabeli Matyni – dokumentalistki Muzeum Narodowego w Szczecinie (Polska).

Ponadto dziękuję wszystkim osobom, które w różny sposób przyczyniły się do powodzenia tego przedsięwzięcia, między innymi: Claudii Martini, Heinzowi Gherkemu, Claimeri Santos (właścicielce hotelu *Germânico*) oraz pozostałym, niewymienionym z imienia i nazwiska.

Rozdział 1

Wprowadzenie

1.1. Cele i struktura pracy; 1.2. Zakres badań; 1.3. Teza pracy; 1.4. Metoda badawcza; 1.5. Dotychczasowy stan badań; 1.6. Drewniana konstrukcja szkieletowa – systematyka pojęć

Coelum, non animum mutant, qui trans mare currunt.

Horatius, Epistulae I, 11, v. 27

Niemieckie zainteresowanie podbojem świata – szczególnie w obszarze Ameryki Łacińskiej – zajmuje marginalne miejsce w powszechnej świadomości Europejczyków. Spośród mocarstw Starego Kontynentu o kolonialnych aspiracjach przeważnie wymieniana się Wielką Brytanię, Holandię, Francję, Hiszpanię czy Portugalię. Niemiecki kolonializm nastąpił dość późno i trwał relatywnie krótko. Niedługo po pokonaniu Napoleona w państwach związkowych rozpoczęto publiczną debatę na temat konieczności zainwestowania w kolonie zamorskie. Jednak do realizacji tego planu (w sposób zorganizowany i na szeroką skalę) doszło dopiero w drugiej połowie XIX wieku. Za pomocą migracji próbowano poprawić sytuację ekonomiczno-społeczną ludności niemieckiej. Ponadto silną motywacją była wiara w szczególną misję kulturowo-cywilizacyjną i „sen o potędze”, który miał się zrealizować w wyniku ekspansji na tereny zamorskie (Surynt 2007, s. 29–30). Poza Afryką i Nową Zelandią „imperialne fantazje objęły tereny dzisiejszej Brazylii, Boliwii, Argentyny, Urugwaju oraz Paragwaju. Po 1864 roku przed Prusami otworzyła się możliwość przejęcia wysp na Morzu Indyjskim oraz na Pacyfiku” (Więckiewicz 2019, s. 28). W Brazylii niemieckojęzyczni imigranci byli pierwszymi osadnikami z Europy poza obecnymi tam od XVI wieku Portugalczycami. Owa kolonizacja miała odmienny charakter niż na przykład niemiecka kolonizacja w Afryce, bowiem została zainicjowana na zaproszenie rządu brazylijskiego, a zatem korzyści z ruchu migracyjnego czerpały obie zaangażowane strony. Jej niebagatelne skutki można obserwować w tym kraju do dziś.

Widocznym i względnie trwałym śladem niemieckiej kolonizacji są między innymi domy ryglowe o pruskiej proveniencji, które zachowały się jeszcze w licznych zakątkach brazylijskiego interioru. Trzeba przyznać, że domy kolonistów w otoczeniu subtropikalnej roślinności prezentują się dość egzotycznie, podobnie zresztą jak w języku portugalskim określenie *Pomeranos*. Mimo romańskiej formy leksykalnej słowo to nawiązuje – nie tylko z pozoru – do bliskiego nam Pomorza nad Bałtykiem. Nie miałym odkryciem dla autorki niniejszej pracy było to, że termin *Pomeranos* oznacza Pomorzan osiedlonych w Brazylii. Istnienie tego wyrażenia wskazywało na silną, indywidualną tożsamość etniczną tej grupy niemieckich migrantów. Niemal natychmiast pojawiły się pytania o to, kim właściwie są lub kim byli owi Pomorzanie? Czy na emigracji wznosili domy podobne do tych, które znali z miejsca swojego pochodzenia i jeśli tak, to czy przetrwały one do chwili obecnej? Z biegiem czasu pojawiały się kolejne pytania, na przykład o to, czy skrajnie odmienne warunki klimatyczne miały wpływ na formę tych domów? Następnie podano w wątpliwość rolę architektury w kształtowaniu i utrwalaniu tożsamości etnicznej grupy migrantów¹. Odpowiadając na sformułowane pytania podjęto próbę weryfikacji domniemanego związku między masowymi przemieszczeniami ludności, tożsamością grupową migrantów a towarzyszącą im architekturą. Rozważania oparto na studium przypadku historycznego regionu o nazwie *Colônia* [dalej: Kolonia] *Santo Ângelo*. Aktualnie tereny dawnej kolonii należą do gmin *Agudo* i *Paraíso do Sul*, znajdujących się w stanie *Rio Grande do Sul* w Brazylii. Wspomniana kolonia, jak się wkrótce okazało, była w niemałym stopniu związana z zachodniopomorską miejscowością Łubowo (dawniej *Lubow*) i sąsiadującymi z nią wsiami zlokalizowanymi obecnie w północno-zachodniej Polsce. W wyniku prowadzonych badań stało się oczywiste, że architektura szkieletowa znajdująca się w obszarze między Szczecinkiem a Czaplinkiem łączy się również z innymi masowymi przemieszczeniami ludności – poprzedzającymi i następującymi po emigracji Pomorzan do Brazylii. Ustalono, że wpływ na formę domu pomorskiego miała między innymi kolonizacja fryderycjańska, a na kondycję obecnej wsi pomorskiej – powojenne przesiedlenia ludności polskiej.

1.1. Cele i struktura pracy

Opowieść o ewolucji architektury drewnianej Pomorzan, od okresu sprzed kolonizacji, aż do czasów współczesnych, jest wielowątkowa, co stanowiło duże wyzwanie badawcze. Wszystkie wątki zbiegają się wokół tematu architektury szkieletowej, obecnej zarówno na Pomorzu, jak i w brazylijskiej *Kolonii Santo Ângelo*. Jednocześnie sięgają one daleko poza zagadnienia techniczne, poszukując odpowiedzi na zadane pytania w obszarach nauk przyrodniczych i społecznych. Wieloaspektowe i interdyscyplinar-

¹ Na wszystkie wymienione pytania autorka odpowiada w kolejnych rozdziałach dysertacji.

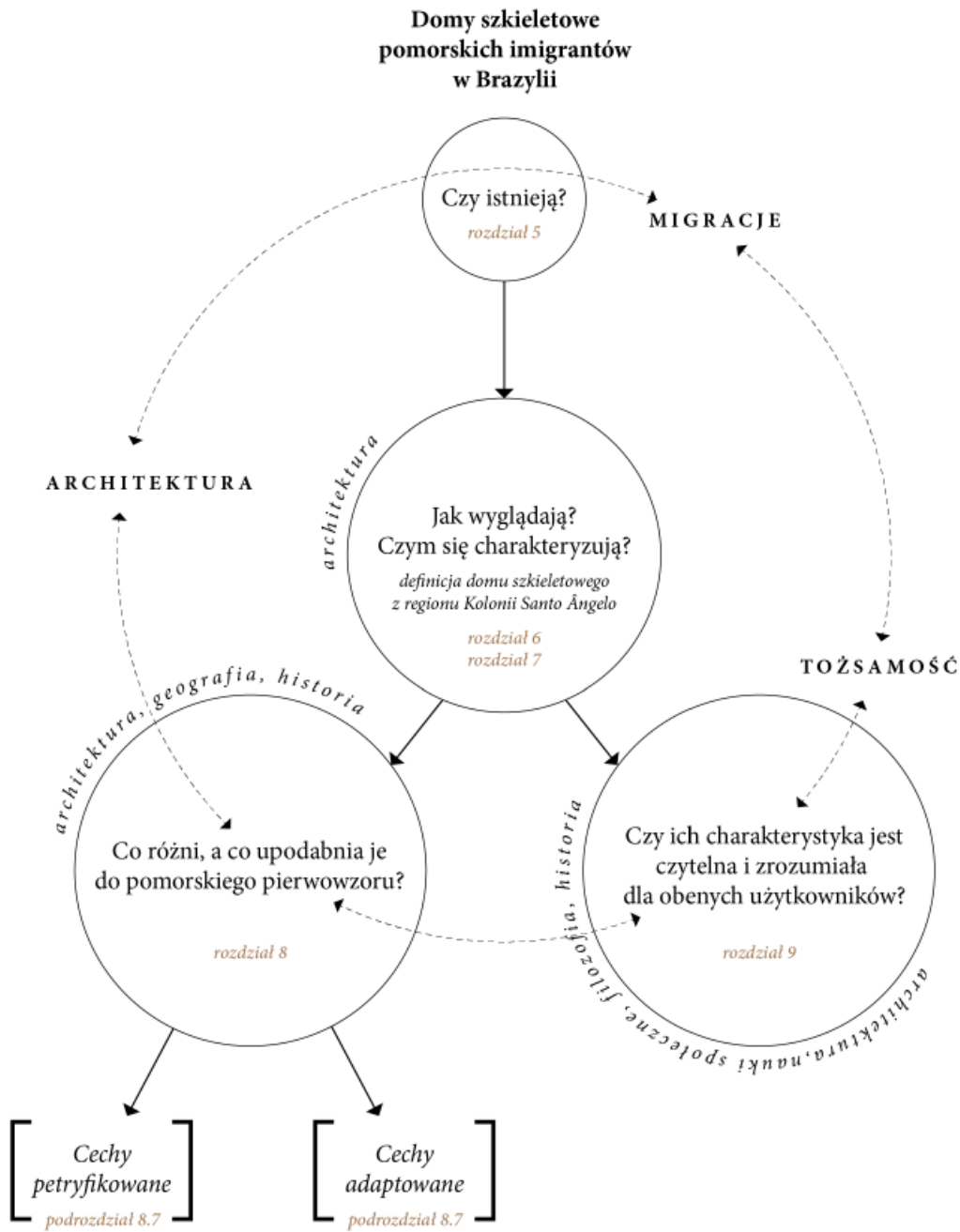
ne spojrzenie na temat umożliwiło obserwację całego spektrum zależności zachodzących między czynnikami wpływającymi na ewolucję domu pomorskiego. Są to między innymi czynniki przyrodnicze związane z miejscem, warunkami klimatycznymi, dostępem do surowców czy krajobrazem. Z drugiej strony na podejmowane przez emigrantów decyzje dotyczące budownictwa znaczny wpływ musiał mieć historyczny „bagaż doświadczeń”, który zabrali w daleką podróż za ocean. Mowa nie tylko o tradycyjnej technice budowlanej, ale w równym stopniu o formowanej przez wieki tożsamości etnicznej znajdującej się w warstwie symbolicznej, emocjonalnej, w pamięci zbiorowej – w trudnej do uchwycenia przestrzeni humanistycznej (duchowej).

Podstawowym **celem pracy** było udowodnienie i udokumentowanie istnienia domów szkieletowych wzniesionych przez pomorskich emigrantów w Brazylii.

Drugim, a zarazem trudniejszym celem było zdefiniowanie charakterystyki domu pomorskiego występującego w *Kolonii Santo Ângelo*. Postanowiono wyodrębnić cechy zachowane z zapamiętanego obrazu domu sprzed emigracji (cechy petryfikowane) oraz cechy zmodyfikowane, przystosowane do nowych warunków (cechy adaptowane). Aby zrealizować ten cel, należało ustalić charakterystykę domów szkieletowych w regionie, z którego pochodzili migranci.

Trzecim celem nadającym kierunek badaniom stały się kwestie związane z poczuciem tożsamości grupowej oraz symboliką, jaką może nieść z sobą architektura. Zdecydowano o sprawdzeniu tego, czy domy szkieletowe zbudowane w kolonii wzmacniają i utrwalają tożsamość etniczną ich mieszkańców i czy symbolika związana z kolonialnym domem pomorskim jest dla ich użytkowników nadal czytelna. Strukturę pracy oraz sformułowane pytania badawcze przedstawiono na rycinie 1.

Praca składa się z następujących po sobie części: opisów kontekstu, eksploracji terenowej, analiz i wniosków. W pierwszych rozdziałach zarysowano kontekst przestrzenno-czasowy towarzyszący migracjom niemieckojęzycznych osadników do *Kolonii Santo Ângelo*. W pierwszej kolejności (*rozdział 2*) przedstawiono panoramę przyrodniczo-krajobrazową kolonii, jej lokalizację, dostęp do zasobów naturalnych i charakterystykę klimatyczną. W tej części omówiono także osadnictwo przedkolonialne na tych terenach występujące na długo przed pojawieniem się pierwszych niemieckojęzycznych osadników. *Rozdział 3* poświęcono kontekstowi historycznemu ujętemu w dwóch perspektywach – Starego Kontynentu i Nowego Świata. Przedstawiono przyczyny omawianego ruchu migracyjnego, sięgając do burzliwej historii Pomorza, począwszy od jego słowiańskich korzeni aż po XIX wiek. W podobny sposób omówiono przyczyny i skutki polityki kolonialnej rządu brazylijskiego, zachęcającego europejskich migrantów do osiedlania się na południowoamerykańskiej ziemi. Kontekst historyczny powstawania niemieckich kolonii uszczegółowiono na przykładzie formowania się *Kolonii Santo Ângelo*. Kolejny moduł ma formę raportu z podróży badawczych na Pomorze Zachodnie (*rozdział 4*) i do Brazylii (*rozdział 5*). W *rozdziale 4* zaprezentowano zgromadzony materiał badawczy – inwentaryzację fotograficzną

Ryc. 1.
Schemat pracy – pytania
badawcze
(oprac. własne)

i dokumentację archiwalną dotyczącą domów szkieletowych z okolic Łubowa (powiat szczecinecki, województwo zachodniopomorskie). Rozdział podsumowano wnioskami z obserwacji stanu obecnego, będącego konsekwencją powojennych przesiedleń ludności polskiej na „Ziemie Odzyskane”². *Rozdział 5* zawiera szczegółowe omówienie tras badawczych przeprowadzonych podczas trzech podróży badawczych do Brazylii. W podsumowaniu zamieszczono rejestr i klasyfikację domów szkieletowych z ich geolokalizacją. Uzupełnieniem stał się wykaz nazwisk dawnych mieszkańców kolonii, które zebrano dzięki informacjom umieszczonym na epitafiach nagrobnych. *Rozdziały 6 i 7* poświęcono studium materiału badawczego zgromadzonego w Brazylii. Zgodnie z zasadą kolejnych przybliżeń w pierwszej kolejności przeanalizowano cały zbiór domów szkieletowych odkrytych w terenie – ich lokalizację i cechy deskryptywne. W tej części zamieszczono *Katalog zasobu budownictwa szkieletowego w gminach Agudo i Paraíso do Sul (podrozdział 6.2)*, dzięki któremu można zapoznać się z położeniem oraz formą wszystkich skatalogowanych obiektów. Sformułowano definicję domu szkieletowego charakterystycznego dla obszaru *Kolonii Santo Ângelo*, a następnie – w *rozdziale 7* – umieszczono szczegółowe inwentaryzacje jedenastu wybranych obiektów szkieletowych. *Rozdział 8* stanowi podsumowanie tej części badań. Wnioski usystematyzowano według następujących zagadnień:

- obszar i czas powstania obiektów szkieletowych,
- lokalizacja, organizacja zagród i układ funkcjonalny,
- konstrukcja,
- formy i pokrycia dachów,
- fundamenty,
- materiały.

W wyniku porównania domów znajdujących się na obu krańcach ścieżki migracyjnej wyszczególniono cechy **petryfikowane** i **adaptowane** obiektów szkieletowych w dawnej *Kolonii Santo Ângelo*. Wymieniono czynniki mające wpływ zarówno na utrwalanie, jak i na zmianę niektórych cech tej architektury w odniesieniu do jej europejskiego pierwowzoru. W ostatniej sekcji pracy poruszono problematykę tożsamości grupowej wyrażanej architekturą. W *rozdziale 9* omówiono zagadnienia tożsamości zbiorowej, pamięci grupowej i tożsamości miejsca. Na przykładzie innej niemieckiej kolonii w Brazylii (*Blumenau*, stan *Santa Catarina*) omówiono losy domów kolonistów oraz stosunek brazylijskich władz do architektury ryglowej w XX i XXI wieku. Zamieszczono wzór kwestionariusza wywiadu oraz przedstawiono wyniki ankiet przeprowadzo-

² Termin „Ziemie Odzyskane” odnosi się do terenów północnych i zachodnich współczesnej Polski, które na skutek konferencji poczdamskiej zostały przyłączone do państwa polskiego. Określenie to jest przez niektórych badaczy uznawane za nieprecyzyjne, gdyż nie wszystkie tereny nazywane dziś „Ziemiemi Odzyskanymi” należały do terytorium Królestwa Polskiego. Określenie to upowszechniło się w propagandzie czasów Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Autorzy książki pod red. E. Kledzik, M. Michalskiego i M. Praczyk, „Ziemie Odzyskane”. *W poszukiwaniu nowych narracji* (2018) sugerują użycie terminu „Ziemie Odzyskane” ujętego w cudzysłów, co ma służyć zaznaczeniu pojęciowego charakteru tego określenia (Kledzik, Michalski, Praczyk 2018, s. 11).

nych wśród właścicieli domów szkieletowych na terenie gmin *Agudo* i *Paraíso do Sul*. W podsumowaniu omówiono aktualne działania podejmowane przez lokalną społeczność w zakresie ochrony własnego dziedzictwa kulturowego. *Rozdział 10* to epilog, w którym podsumowano wyniki badań i odniesiono się do postawionych tez.

1.2. Zakres badań

Tematyka badań koncentruje się wokół szkieletowej architektury drewnianej osadnictwa wiejskiego Pomorza Zachodniego oraz jej kontynuacji w brazylijskiej *Kolonii Santo Ângelo*. Zakres przedmiotowy pracy obejmuje nie tylko problematykę techniczno-budowlaną osadzoną w kontekście czasowo-przestrzennym. Rozważania poszerzono o zagadnienia symboliczne, tożsamościowe, występujące w obliczu implikacji spowodowanych migracjami.

Terytoria, które objęto badaniami, znajdują się w dwóch odległych miejscach świata – dzieli je niemal 11,5 tys. km, a łączy wspólna XIX-wieczna historia migrantów. W trakcie przeprowadzanych badań ustalono miejsca, z których wyemigrowali koloniści pomorscy osiedlający się w dawnej niemieckiej kolonii w Brazylii. Były to miejscowości aktualnie znajdujące się w Polsce, wchodzące w skład dwóch zachodniopomorskich powiatów: szczecineckiego i drawskiego. Jako umowną granicę obszaru badań wyznaczono okrąg o promieniu około 35 km, którego środek stanowi miejscowość Łubowo. W Brazylii, dzięki odbyciu trzech podróży badawczych, przeanalizowano teren należący do dwóch gmin w południowym stanie *Rio Grande do Sul*: *Agudo* (534,624 km²) i sąsiedniej gminy *Paraíso do Sul* (337,534 km²) [1]. Ich obszar należał niegdyś do niemieckiej *Kolonii Santo Ângelo*.

Ramy czasowe, których dotyczy temat badawczy mieszczą się w latach 1850–1900. Jest to okres, w którym miała miejsce główna fala migracyjna z Pomorza Zachodniego do Brazylii. Jednak opis kontekstu historyczno-przyrodniczego znacznie wykracza poza ten przedział. Historia Pomorza Zachodniego, którą przywołano w pracy, sięga VII wieku, a początki portugalskiej kolonii w Brazylii – XVI wieku. W części dotyczącej osadnictwa przedkolonialnego odwołano się nawet do dziejów sprzed dwóch tysięcy lat. Rozszerzenie ram czasowych dotyczyło w równej mierze okresu postkolonialnego, czyli XX i XXI wieku. Zauważono bowiem, że konsekwencje migracji ludności są niezwykle głębokie i długotrwałe. W tak szerokim rozumieniu zakres czasowy badań rozciąga się od początków naszej ery, aż do czasów współczesnych.

1.3. Teza pracy

W wyniku postawionych pytań badawczych sformułowano trzy tezy główne oraz jedną hipotezę. Warto zauważyć, że kształtowanie się założeń następowało na przestrzeni lat. Pierwsze twierdzenie było związane z momentem odkrycia – informacją o istnieniu grupy etnicznej *Pomeranos* w Brazylii. Kolejne tezy pojawiały się w miarę sukcesywnego pogłębiania wiedzy aż do sformułowania hipotezy pobocznej, wynikającej z bezpośrednich doświadczeń i obserwacji w terenie. Na początkowym etapie należało się przekonać o istnieniu oryginalnie zachowanych budynków wznoszonych w tradycyjnej technice ryglowej w *Kolonii Santo Ângelo* przez emigrantów z Pomorza. W ten sposób skonstruowano tezę:

Teza I

W południowym stanie Brazylii – *Rio Grande do Sul* – istnieją budynki wzniesione w drewnianej konstrukcji szkieletowej, a rozwiązania konstrukcyjno-materiałowe, w tym użycie techniki ryglowej, były wynikiem przeniesienia pruskiej tradycji budowlanej z obszaru Pomorza Zachodniego na grunt brazylijski za przyczyną fali migracyjnej w drugiej połowie XIX wieku.

Powyższa teza ma charakter **rozstrzygający**. Została skonstruowana na podstawie pytania badawczego podającego w wątpliwość istnienie takich obiektów w Brazylii, a odpowiedź mogła być tylko twierdząca lub zaprzeczająca. Kolejne tezy zostały sformułowane na późniejszym etapie badań i dotyczyły kwestii bardziej złożonych. Postawiono pytanie: Czy zaszły zjawiska mające wpływ na charakter obiektów wzniesionych przez emigrantów? Jest to pytanie o charakterze **rozstrzygającym**. Kolejne brzmiało: Jak zmienił się sposób budowania domów w nowym środowisku i jakie czynniki miały na to wpływ? Są to pytania **dopełnienia**.

* * *

Teza II

W architekturze migrantów przemieszczających się z Pomorza Zachodniego do Brazylii utrzymała się tradycja wznoszenia budynków w technice szkieletowej, a modyfikacji uległ sposób jej zastosowania oraz plan funkcjonalno-użytkowy (np. wyodrębnienie kuchni jako osobnego budynku, uproszczenie planu funkcjonalnego domu, wyniesienie konstrukcji na kamiennych lub ceglanych stopach).

* * *

Teza III

Dobór materiałów zależy od położenia geograficznego, warunków klimatycznych i dostępności surowców.

* * *

Hipotezę poboczną sformułowano w wyniku obserwacji mieszkańców i ich stosunku do badanych obiektów szkieletowych w kolonii. Istniały przesłanki o istotnej roli architektury w kształtowaniu i utrwalaniu tożsamości etnicznej migrantów.

Hipoteza poboczna

Przypuszcza się, że obecni mieszkańcy domów szkieletowych wzniesionych przez europejskich emigrantów w Brazylii rozumieją symbolikę tej architektury, wskazując na ich odrębność etniczną. Czują się dumni z ze swoich domów wykonanych w technice ryglowej, a świadomość ich posiadania wzmacnia poczucie tożsamości grupowej.

1.4. Metoda badawcza

Argumentację przedstawionych wyżej twierdzeń oparto na zasadzie rozumowania dedukcyjnego. Schemat działań skonstruowano w taki sposób, aby każdy kolejny wniosek dostarczał nowych przesłanek. Kolejność zastosowanych metod badawczych miała zatem kluczowe znaczenie. Badania rozpoczęto od analizy bibliograficznej i archiwalnej kontekstu przestrzennego i historycznego towarzyszącego omawianej fali migracyjnej. Podstawę teoretyczną stanowiły **źródła naukowe** z następujących dziedzin: architektury, budownictwa, geografii, kartografii, antropologii, archeologii i historii, które uzupełniono o konsultacje eksperckie, wizyty w bibliotekach, muzeach, archiwach państwowych i historycznych (polskich i brazylijskich), instytucjach publicznych, takich jak urzędy miasta, kancelarie notarialne czy biura geodezyjne. Kwerendę wzbogacono o wizyty w biurach parafialnych i na cmentarzach. Kolejny etap polegał na przeprowadzeniu **kwerend terenowych** w Polsce (na Pomorzu Zachodnim) i w Brazylii. Metoda polegała na **odkrywaniu** i **obserwacji**. W wyznaczonym obszarze badawczym poruszano się dostępnymi drogami publicznymi, katalogując wszystkie napotkane obiekty szkieletowe. Archiwizacja opierała się na wykonaniu

zdjęć stanu obecnego oraz najbliższego otoczenia budynku. Obserwacjom często towarzyszyły nieformalne wywiady z mieszkańcami badanych obiektów. W Brazylii metodę rozszerzono o zapisywanie dokładnej **geolokalizacji** stanowisk, na których znajdowały się budynki wykonane w technice ryglowej. Próba badawcza wyniosła 61 obiektów na 53 stanowiskach zewidencjonowanych w Brazylii i 12 obiektów na Pomorzu Zachodnim. Na rycinie 2 przedstawiono oś czasu, na której oznaczono kolejne etapy gromadzenia danych.

Przystąpiono do analizy polegającej na wykorzystaniu geolokalizacji obiektów i osadzeniu ich na przygotowanym schemacie dawnej kolonii. Do tej części badań wykorzystano **autorską analizę cech reprezentatywnych przy użyciu weryfikatorów**. To narzędzie pozwoliło na dostrzeżenie podobieństw i różnic między badanymi obiektami, a także na obserwację odchyłów od reguły. Wyniki zestawione z kolejnymi etapami rozwoju kolonii umożliwiły zrozumienie natury zmian zachodzących w typologii budynków i zdefiniowanie cech typowego budynku szkieletowego przynależącego do historycznego regionu *Kolonii Santo Ângelo*. Dla wybranych 11 obiektów przeprowadzono **inwentaryzacje architektoniczne**. Badania wykonano za pomocą pomiaru laserowego i ręcznego, sporządzono rysunki inwentaryzacyjne i dokumentację fotograficzną. Ta metoda pozwoliła na doprecyzowanie przyjętych ogólnych wniosków.

Ostatnim etapem procesu badawczego było przygotowanie i przeprowadzenie **kwestionariusza wywiadu** przeznaczonego dla mieszkańców i właścicieli domów szkieletowych z dawnej kolonii. Ankieta dotyczyła deklarowanej tożsamości i podstawowej wiedzy na temat techniki ryglowej wśród użytkowników tych obiektów. Wywiady przeprowadzano w języku portugalskim, wszystkie rozmowy zapisano za pomocą rejestratora dźwięku.

1.5. Dotychczasowy stan badań

W literaturze przedmiotu zagadnienie migracji niemieckiej do Brazylii należy rozpatrywać dwiema ścieżkami: europejską i południowoamerykańską. Podczas kwerendy bibliograficznej zauważono pewną prawidłowość. Otóż znacznie większa świadomość społeczna w temacie migracji – a co za tym idzie – łatwiejszy dostęp do źródeł pisanych – znajduje się po stronie brazylijskiej. Ta refleksja w gruncie rzeczy nie była dużym zaskoczeniem. Imigranci oraz ich potomkowie zwykle wykazują większą tendencję do zachowywania i pielęgnowania pamięci o miejscu swojego pochodzenia. Społeczeństwa państw, z których emigrowano, przeważnie nie kultywują pamięci o swoich wychodźcach. Jednak perspektywa niemiecka wydaje się pod tym względem jeszcze bardziej ograniczona. Politykę i historię kolonialną przez długi czas celowo pomijano w tamtejszej debacie publicznej. Dopiero ostatnie dwie dekady przyniosły istotne zmiany (Więckiewicz 2019, s. 8–9). W związku z powyższym architektura niemieckojęzycznych emigrantów w Brazylii jest nadal zagadnieniem stosunkowo słabo

Brazylia

Polska

odkrycie

Pierwsze informacje o istnieniu społeczności Pomorzan w Brazylii, którzy z falą emigracyjną translokowali kulturę i tradycję swoich przodków.

rozpoznanie stanu badań

Bezpośrednie spotkanie z prof. G. Weimerem, specjalistą w dziedzinie architektury szkieletowej w Brazylii. Profesor *Universidade Federal do Rio Grande do Sul, Porto Alegre*.

kwerenda terenowa (2015)

Pierwsza podróż badawcza – odkrycie 18 stanowisk; badania przy oficjalnym wsparciu *Prefeitura Municipal de Agudo*.

schemat Kolonii Santo Ângelo

Schemat przygotowano na podstawie rysunków barona von Kahldena, mapy katastralnej *Kolonii Santo Ângelo* sporządzonej przez G.D. Buriola w 2000 roku, mapy oraz zdjęcia satelitarne gminy *Agudo* i gminy *Paraíso do Sul* (IBGE).

kwerenda terenowa (2016)

Druga podróż badawcza – odkrycie kolejnych 38 stanowisk; uzupełniona o kwerendę archiwalną i bibliograficzną w miejscowości *Cachoeira do Sul*.

geolokalizacja obiektów

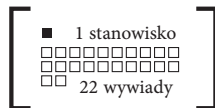
Georeferencja odkrytych obiektów za pomocą GPS, Google Maps + Quantum GIS.

autorski katalog budynków szkieletowych

Zestawienie zebranych materiałów w postaci katalogu zabytków; nadanie numerów ewidencyjnych.

kwestionariusz wywiadu (2018)

Sporządzenie kwestionariusza wywiadu i przeprowadzenie ankiety w terenie.

analiza cech reprezentatywnych

Opracowanie autorskiej metody analizy cech reprezentatywnych obiektów przy użyciu weryfikatorów.

odkrycie

2013

2014

2015

2016

2017

2018

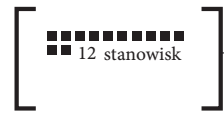
2019

złożenie wniosku
o otwarcie przewodu doktorskiego

podróż rozpoznawcza (2013)

Kwerenda archiwalna i bibliograficzna w: Gdańsku, Gdyni, Słupsku, Koszalinie, Szczecinie, Wdzydzach Kiszewskich, Klukach i Swołowie.

W ramach kwerendy zrealizowano wizyty w: Muzeum Emigracji w Gdyni, Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku, Archiwum Państwowym w Koszalinie, Bibliotece Politechniki Koszalińskiej, Muzeum w Koszalinie, Archiwum Państwowym w Koszalinie Oddział w Słupsku, Książnicy Pomorskiej im. Stanisława Staszica, Archiwum Państwowym w Szczecinie, Muzeum Kultury Ludowej Pomorza w Swołowie, Muzeum Wsi Słowińskiej w Klukach.

kwerenda terenowa (2018)

Obejmowała obszar powiatów szczecińskiego i drawskiego. W ramach kwerendy zrealizowano wizyty w Muzeum Regionalnym w Szczecinku oraz Biurze Miejskiego Konserwatora Zabytków w Szczecinku, Archiwum Państwowym w Gorzowie Wielkopolskim.

autorski katalog budynków szkieletowych

Obiekty z miejscowości: Starowice, Liszkowo, Łubowo, Rakowo, Czarne Wielkie, Radacz, Sikory, Stawno.

Ryc. 2.

Kolejność etapów pracy badawczej – oś czasu
(oprac. własne)

poznany i rzadko podejmowanym przez badaczy, szczególnie europejskich. Biorąc pod uwagę zakres prezentowanego studium, dotyczącego ograniczonego regionu Pomorza Zachodniego – a więc terytorium znajdującego się obecnie w granicach Polski – zauważono, że literatura naukowa w tym obszarze badań w zasadzie nie istnieje. Dopiero cząstkowe informacje pochodzące ze źródeł polskich i niemieckich zebrane w całość pozwoliły na wyłonienie się historyczno-przestrzennego obrazu architektury wiejskiej tego zakątka Pomorza Zachodniego i jego reminiscencji w brazylijskiej kolonii. W tym zadaniu niezwykle pomocną stała się praca Emila Goehrtza z roku 1931 zatytułowana *Das Bauernhaus im Regierungsbezirk Köslin (Hinterpommern)* [„Dom wiejski z okręgu koszalińskiego (Pomorze Tyne)“]. Autor odwołuje się w niej wprost do terenów, z których wyemigrowali osadnicy *Kolonii Santo Ângelo*. Spośród niemieckich źródeł historycznych warto przywołać relację naocznego świadka kolonizacji Hermanna von Iheringa, który w 1885 roku opublikował pracę *Rio Grande do Sul*. Z kolei raport o stanie „świadków niemieckiej imigracji” w Brazylii zaprezentowano w publikacji Udo Baumanna *Denkmalpflege in Brasilien* [„Konserwacja zabytków w Brazylii”] (Baumann 1990, s. 376–386).

Polskie spojrzenie na dziedzictwo architektury ryglowej Pomorza Zachodniego ukazano w pracy Joanny Arlet zatytułowanej *Drewniane budownictwo szkieletowe na Pomorzu Zachodnim* (2004). Autorka zwraca uwagę na potrzebę rozwoju badań w tym obszarze: „Z uwagi na uwarunkowania historyczne nauka polska stosunkowo niedawno zainteresowała się budownictwem ludowym na terenie Pomorza Zachodniego [...]. Obecnie ponownie wzrasta zainteresowanie architekturą ryglową, lecz odczuwa się wyraźny brak opracowań kompleksowych” (Arlet 2004, s. 9–10). W kolejnych latach Joanna i Piotr Arlet poświęcili jeszcze niejedną publikację technice budowlanej tradycyjnie wykorzystywanej na Pomorzu Zachodnim³. Cennym źródłem informacji o architekturze szkieletowej regionu jest książka *Między słupem i rygłem. Swojskie dziedzictwo Pomorza Zachodniego*, powstała pod redakcją Marii Witek i Cezarego Nowakowskiego (2012). Ponadto warto wspomnieć o cyklicznych niemiecko-polskich konferencjach i podróżach studyjnych „ANTIKON. Architektura ryglowa – wspólne dziedzictwo”, organizowanych przez SZCZECIN-EXPO Towarzystwo Wspierania Rozwoju Pomorza Zachodniego, a także o monografiach podsumowujących to międzynarodowe przedsięwzięcie.

Niekwestionowanym autorytetem w dziedzinie badań nad techniką ryglową niemieckich imigrantów jest brazylijski naukowiec, profesor związany z *Universidade Federal do Rio Grande do Sul* – Günter Weimer. Jego książka *Arquitetura Popular da Imigração Alemã* [„Architektura ludowa imigracji niemieckiej”] ukazała się w dwóch wydaniach – w 1983 i 2005 roku. Publikacja ta jest głównym źródłem, do którego odwołują się wszyscy inni badacze poruszający się w tym obszarze nauki. Książka posłużyła za istotny

³ Między innymi: J. Arlet, P. Arlet, *Zabytkowe budynki ryglowe w miastach i miasteczkach Pomorza Zachodniego, problemy i szanse przetrwania* (2015), J. Arlet, H. Petryshyn, *Border of two types of folk culture and rural houses near Szczecin before the mid-nineteenth century* (2022), J. Arlet, P. Arlet, *Zespoły wiejskiej architektury drewnianej: problemy ochrony i zachowania dziedzictwa* (2015) i inne.

punkt odniesienia także dla niniejszej pracy. G. Weimer odniósł się do różnych regionów, z których przybyli niemieccy imigranci. Między innymi poświęcił jeden rozdział migrantom o pochodzeniu pomorskim. Przedstawił w nim zaledwie kilka oryginalnie zachowanych obiektów szkieletowych. W osobistej rozmowie z autorką niniejszej pracy, przyznał, że nie miał wcześniej okazji do zapoznania się z architekturą szkieletową regionu dawnej *Kolonii Santo Ângelo*. Ta informacja potwierdziła przesłanki o słuszności podjęcia prac badawczych właśnie w tym obszarze. Tematyką związaną z techniką ryglową zajmuje się również brazylijska badaczka – Angelina Camargo Wittmann, a owocem jej pracy naukowej jest wydana w 2019 roku książka pod tytułem *Fachwerk. A Técnica Construtiva Enxaimel* [„Fachwerk. Ryglowa technika budowlana”].

Istotny dla niniejszej pracy był wątek historyczny. Warto zatem wspomnieć o kilku najważniejszych pozycjach bibliograficznych, które przysłużyły się części wstępnej pracy, czyli opisaniu kontekstu migracji. Są to przede wszystkim książki lokalnego historyka z *Agudo* – Williama Werlanga. Autor ten zgromadził i opublikował wiele danych archiwalnych odnoszących się do początków dawnej niemieckiej kolonii. Są to przede wszystkim: *Crônicas da Colônia Santo Ângelo. História da colonização alemã no Rio Grande do Sul* [„Kroniki Kolonii Santo Ângelo. Historia kolonizacji niemieckiej w Rio Grande do Sul”] (2001) i *História da Colônia Santo Ângelo* (1995). W Polsce cennym źródłem lokalnych informacji historycznych była książka Karola Donorowicza *Dzieje ziemi łubowskiej* (2004), w której odszukano informacje o migracji grupy mieszkańców tej miejscowości do Brazylii oraz nazwiska emigrantów – pomorskich osadników brazylijskiej kolonii. Ponadto syntezę dziejów Pomorza Zachodniego, będącego tłem historycznym towarzyszącym omawianemu przemieszczeniu ludności, przybliżył między innymi Jan Maria Piskorski w publikacji *Pomorze Zachodnie poprzez wieki* (1999), a przebieg zdarzeń poprzedzających przybycie kolonistów do Brazylii szczegółowo opisali Laurentino Gomes (2014) oraz Helmar Rölke (2016).

1.6. Drewniana konstrukcja szkieletowa – systematyka pojęć

Podczas gdy w Ameryce Południowej prowadzono akcję osiedleńczą ludności niemieckojęzycznej, w krajobrazie pomorskich wsi i miast dominowała szkieletowa technika konstrukcyjna powszechnie znana jako *fachwerk* (ryc. 3). Budynki wznoszone w tej technice charakteryzują się drewnianym szkieletem stanowiącym główny kościec budynku. Jest on wypełniany innym materiałem – przeważnie cegłą bądź mieszaniną gliny z trzcina lub słomą. Drewniana technika szkieletowa stanowi myśl przewodnią prezentowanej pracy i to właśnie jej poświęcono najwięcej uwagi. W literaturze przedmiotu istnieje wiele opracowań tłumaczących zarówno zagadnienia techniczne,

jak i zasięg występowania drewnianej architektury szkieletowej⁴. Trudno natomiast o informacje kompleksowo odnoszące się do nazewnictwa i systematyki pojęć. Nieprecyzyjność pojawia się na przykład w nazewnictwie polskim. W popularnym użyciu nadal funkcjonuje określenie „mur pruski”, choć obecnie uznaje się je za nieodpowiednie. Mylne skojarzenie z murem sugeruje przenoszenie obciążeń przez cegły, a nie jak powinno – przez drewniany szkielet (Nowakowski, Witek 2012, s. 7). Ponadto występowanie tej techniki nie ogranicza się jedynie do terytorium Prus. Jej zasięg rozciąga się na większą część Europy i – jak dowodzi niniejsza dysertacja – także na kolonie zamorskie.

Termin *fachwerk* w języku polskim oznacza dosłownie kratownicę, jednak w odniesieniu do budynków historycznych używa się następujących określeń: drewniana konstrukcja szkieletowa, technika ramowa czy technika ryglowa. Poza tym w Polsce upowszechnił się termin „szachulec” używany odnośnie do budynków, których pola konstrukcji (niem. *fach*) wypełniane są mieszaniną glinianą (Nowakowski, Witek 2012, s. 7). Zdefiniowanie tego słowa, jak i ustalenie jego pochodzenia, przysparza problemów. Niektórzy stosują je zamiennie z techniką ryglową, inni zaś w szachulcowych, bielonych elewacjach w czarną „kratę” doszukują się podobieństwa z szachownicą. Tymczasem Aleksander Brückner w *Słowniku etymologicznym języka polskiego* pod hasłem „szacht(a)” oznaczającym ‘szyb, studnię’ dodaje: „Schacht od czego i **szachulec**, ‘budowanie w słupe’ z Schachtholz” (Brückner 1985, s. 538). W polskiej literaturze przedmiotu można także spotkać się z terminem „fachówka”, zapożyczonym z języka niemieckiego. A. Brückner – co potwierdza Günter Weimer – łączy wyraz „rygiel” z niemieckim *riegel*, a ten z łacińskim słowem *rēgula*, które tłumaczy się jako wzorzec, norma, zasada lub listwa, łąta, drażek (Weimer 2005, s. 64) (Brückner 1985, s. 471–472).

Etymologiczne rozważania przyniosły jeszcze ciekawsze spostrzeżenia w przypadku języka portugalskiego. W **Brazylii** w powszechnym użyciu funkcjonuje słowo *enxaimel* (wym. ɛ̃faj'mɛw). Termin, oznaczający drewnianą technikę szkieletową, zdaje się zupełnie nie pasować do swojego niemieckiego odpowiednika. G. Weimer w książce *Arquitetura Popular da Imigração Alemã* [„Architektura ludowa imigracji niemieckiej”] porusza kwestię etymologii, powołując się na słownik języka portugalskiego w wersji brazylijskiej – *Dicionário Aurélio*. Ku zaskoczeniu autora wskazano w nim na przypuszczalnie arabskie pochodzenie wyrazu *enxaimel*. G. Weimer w słowniku nie znalazł jednak odpowiedzi na pytanie o przyczynę łączenia go z techniką budowlaną rozpowszechnioną w Brazylii przez niemieckich osadników. Warto zauważyć, że wpływy arabskie w języku, jak i w architekturze portugalskiej, a w konsekwencji także brazylijskiej nie są przypadkowe. Wiele słów, w tym z dziedziny budownictwa, ma arabską etymologię. Bezpośrednią przyczyną tego zjawiska jest dominacja Maurów na Półwyspie Iberyjskim trwająca niemal przez siedem stuleci (od VIII do XV w.).

⁴ Spośród wielu opracowań warto wymienić m.in.: M. Witek, C. Nowakowski, *Między słupem i rygłem. Swojskie dziedzictwo Pomorza Zachodniego* (2012), J. Jasieńko, T. Nowak, A. Karolak, *Historyczne złącza ciesielskie* (2014), J. Sienkiewicz, *Charakterystyka budownictwa ludowego w pasie nadmorskim* (1976), A. Dobrowolska, *Ludowe budownictwo mieszkalne Pomorza Zachodniego* (1952), F. Kąkol, *Ciesiołka wiejska i małomiasteczkowa* (1948/2011).

Na potwierdzenie związku między architekturą portugalską a obecnością ludów arabskich w Portugalii można przytoczyć słowa Régisa Eduarda Martinsa, który zauważa, że: „Niektórzy autorzy przypisują powszechne stosowanie ziemi jako materiału budowlanego w wielu regionach Portugalii wpływom arabskim” (Martins 2010, s. 51).

W europejskim standardzie języka portugalskiego funkcjonuje zupełnie inne nazewnictwo opisujące techniki budowlane wykorzystujące drewno i glinę. W powszechnym użyciu znalazły się określenia takie jak: *adobe* (ar. a-tōb), *taipa*, *palheiros*, przy czym każde z nich opisuje inną technikę konstruowania ścian. Na przykład *taipa* wykorzystuje drewno jedynie do szalowania ubijanej gliny, które następnie, po jej wysuszeniu, jest usuwane. Słowo *adobe* oznacza cegłę z suszonej gliny formowaną w drewnianych ramkach. Istnieją różne techniki mieszane, w których wykorzystuje się drewniany szkielet, takie jak *taipa de fasquio*⁵ lub *taipa de rodizio*⁶, jednak za technikę najbardziej przypominającą ryglową uważa się *tabique* (ar. taxbīk). Poza tym w literaturze portugalskiej można spotkać się z niemieckim określeniem *fachwerk*, ale tylko w odniesieniu do budynków o pruskiej charakterystyce. Ten typ konstrukcji jest przez Portugalczyków uważany za obcy, czego dowodem mogą być słowa Ernesto Veiga de Oliveiry i Fernando Galhano, którzy porównują obie techniki budowlane: „»Fachwerk«, tak jak **nasze** *tabique* [...]”, a następnie dodaje: „W prymitywnej technice *tabique* nie stosuje się listew: system wypełniania [ścian] jest podobny do techniki *fachwerk* pochodzącej z krajów niemieckich, Anglii i Francji, w których przegrody dzielą się na sektory umieszczone w drewnianym szkielecie utworzonym z belek poziomych i pionowych, poprzecinanych [elementami] ukośnymi, przestrzenie między nimi wypełnia się cegłą i gliną, czasem odślaniając ułożoną dekoracyjnie konstrukcję [...]. W Europie Środkowej jest ona eksponowana w licach ścian dając piękny efekt, który najczęściej spotyka się w Niemczech, Francji i Anglii” (Oliveira, Galhano 1992, s. 462). Słowo *enxaimel* w portugalskiej literaturze pojawia się tylko w odniesieniu do ograniczonego terytorium. Jest to centralna część wybrzeża Portugalii, na południe od rzeki *Mondego* (Oliveira, Galhano, Pereira 1988, s. 626). W 1896 roku Luiz Augusto Leitão w książce *Curso elementar de construcções* [„Elementarny kurs budowlany”] użył dwóch słów o bardzo podobnym brzmieniu: *enchamel* i *enchemez*, dodając, że w regionie *Beira* ta sama konstrukcja znana jest pod nazwą *francezas* (Leitão 1896, s. 297). Na podstawie tej informacji można wnioskować, że słowo *enxaimel* ma w europejskiej wersji języka portugalskiego co najmniej kilka zamienników i nie jest równoznaczne z techniką ryglową.

⁵ *Taipa de fasquio* – technika konstrukcyjna spotykana w północnej części Portugalii. Charakteryzuje się drewnianym systemem słupowo-belkowym oraz gęstą siatką poziomych, drewnianych listew, desek (*fasquios*). Przerwy między nimi, o szerokości około 2–3 cm, są wypełniane gliną albo zaprawą ziemną lub ziemno-wapienną. Zaprawa może dodatkowo zawierać elementy roślinne. Konstrukcja zwykle jest ukrywana pod warstwą tynku (Oliveira 2016, s. 92–94).

⁶ *Taipa de rodizio* – odmiana techniki konstrukcyjnej, w której przestrzenie w elastycznym drewnianym szkielecie konstrukcyjnym wypełnia się cegłą ceramiczną. Wiązanie cegieł odbywa się za pomocą mieszaniny ziemnej lub zaprawy. Kierunek układania cegieł może być zmienny. Technika zwykle wykorzystywana w kondygnacjach powyżej przyziemia (Oliveira 2016, s. 95–97).

Tymczasem brazylijski słownik etymologiczny wskazuje na niejasne pochodzenie słowa *enxaimel* (Cunha 2012, s. 1346). Według *Słownika architektury brazylijskiej* w Portugalii słowo to funkcjonowało jako nazwa określająca ściany wewnętrzne wykonane z ubijanej gliny lub ściany zewnętrzne wypełnione drobną cegłą. To samo określenie w północno-wschodniej Brazylii, zamieszkiwanej w dużej części przez Afroamerykanów, stało się synonimem ostoi (Corona, Lemos 2017, s. 189). Co ciekawe, G. Weimer zauważa, że drewniana konstrukcja szkieletowa, w różniących się od siebie formach, dotarła do Brazylii dwiema drogami: w pierwszej kolejności za pośrednictwem Portugalczyków w czasach, gdy Brazylia była portugalską kolonią, a dopiero później z osadnikami niemieckimi. Można przypuszczać, że termin *enxaimel* pojawił się tam wcześniej niż niemieckojęzyczni koloniści i z tej przyczyny utrwalił się jako definicja łącząca różne techniki wykorzystujące drewno i glinę. Ana Lúcia Goelzer Meira słusznie zauważa, że w języku architektury brazylijskiej upowszechnienie się słowa *enxaimel* zamiast *fachwerk* wskazuje na to, że konstrukcja szkieletowa nie jest w tym kraju uznawana za technikę wyłącznie niemiecką (Goelzer Meira 2020, s. 282).

Przedstawiony wyżej przykład, choć dotyczy zagadnień językowych, doskonale odzwierciedla bogatą mozaikę etniczno-kulturową brazylijskiego społeczeństwa, jego historii, w tym historii architektury. Budowana na tej podstawie tożsamość grupowa ma swoje praźródła w rozmaitych kręgach kulturowych i tradycjach – w tym budowlanych – przekazywanych za pośrednictwem migracji. Przykład ten ilustruje, jak głęboki i długotrwały wpływ na kulturę budowlaną miały masowe przemieszczenia ludności.

Ryc. 3.

Ruiny Bramy Dolnej
w Drawsku

(ze zbiorów Archiwum
Fotograficznego Muzeum
Narodowego w Szczecinie)

Widok Drawska
Pomorskiego od południa,
wykonany piórem w tuszu
i akwarelą na papierze
w 1883 roku; autor
F. Riewe jun. na podstawie
kompozycji F. Riewe sen.
z 1842 roku. Na ilustracji
zaprezentowano
wszechobecną technikę
ryglową.

Rozdział 2

Kontekst przyrodniczo-krajobrazowy oraz podział administracyjny *Kolonii Santo Ângelo*

2.1. Położenie i fizjografia; 2.2. Zasoby naturalne; 2.3. Charakterystyka klimatyczna; 2.4. Osadnictwo przedkolonialne; 2.5. Podział administracyjny – historyczny a współczesny

Miejsce destynacji migrantów miało decydujący wpływ na ewolucję domu pomorskiego w *Kolonii Santo Ângelo*. Obserwacja tego procesu osadniczego przynosi rozmaite refleksje na temat relacji między działalnością antropogeniczną i ekosystemem. Z jednej strony uświadamia, w jakiej skali aktywność człowieka wywołuje zmiany w środowisku naturalnym, z drugiej zaś ujawnia oddziaływanie warunków przyrodniczych na decyzje podejmowane przez człowieka. Imigranci znaleźli się w zupełnie nowych okolicznościach klimatycznych i krajobrazowych. Decyzja o tym, jak będą odtąd wyglądały ich domy, była uwarunkowana czynnikami bezpośrednio związanymi z lokalizacją. Niniejszy rozdział poświęcono charakterystyce miejsca, w którym znaleźli się niemieccy koloniści. Przybliżono położenie i fizjografię, występujące w tym obszarze zasoby naturalne i charakterystykę klimatyczną. Opis środowiska naturalnego rozszerzono o zagadnienia osadnictwa przedkolonialnego oraz wątek organizacji administracyjnej i terytorialnej kolonii – późniejszych gmin *Agudo* i *Paraíso do Sul*. W końcowej części rozdziału zawarto schematyczne rysunki zasięgu dawnej kolonii odniesione do współczesnego podziału administracyjnego.

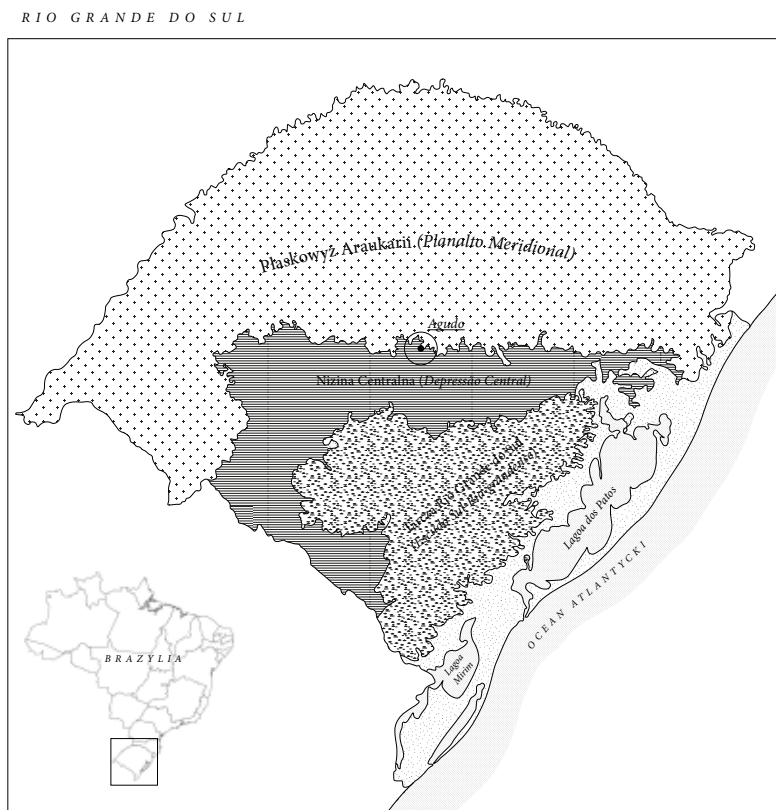
2.1. Położenie i fizjografia

Kolonia, do której skierowano grupę migrantów z Pomorza, znajdowała się w południowej części Cesarstwa Brazylii, w ówczesnej *Província de São Pedro do Rio Grande do Sul* (obecnie stan *Rio Grande do Sul*). Największym miastem w prowincji, oddalonym o około 250 km od kolonii, było w tamtym czasie *Porto Alegre* – obecna stolica stanu. *Kolonia Santo Ângelo* znajdowała się w centralnej części prowincji. Aktualnie jej obszar mieści się w granicach dwóch gmin *Agudo* i *Paraíso do Sul*.

Kolonię Santo Ângelo zlokalizowano w niezwykle malowniczej okolicy – między równinnymi terenami zalewowymi rzeki *Jacuí*, niziną *Depressão Central* [Niziną Cen-

tralną] a zboczami płaskowyżu *Planalto Meridional*, zwanego także Płaskowyżem Araukarii (ryc. 4). W tym miejscu dolinę rzeki *Jacuí* od północy otaczają strome zbocza pasma górskiego *Serra Geral*. Właśnie z tego powodu obszar dawnej kolonii wyróżniał się w części północnej terenami górzystymi, a w części południowej rozległymi równinami (*várzea*) (Dantas, Silva, Viero 2010, s. 42–43). Zasadniczo tak niejednorodny krajobraz jest charakterystyczny dla terenów znajdujących się na skraju tego płaskowyżu (ryc. 5–10). Miasto *Agudo* położone jest na wysokości 83 m n.p.m., a najwyższe wzniesienia zlokalizowane na północnym krańcu gminy sięgają 617 m n.p.m. (Schirmer, Souza Robaina 2013, s. 4). Zachodnią granicę administracyjną wyznacza brzeg rzeki *Jacuí*, największego cieków wodnego omawianego obszaru. Jej dorzecze zasilają liczne dopływy, z których największe (na tym odcinku) to potok *Grande (Hermes)* przepływający przez miasto *Agudo* i potok *Corupá* w północnej części gminy. Należy zwrócić uwagę na fakt, że bliskość cieków wodnych – poza takimi oczywistymi korzyściami jak dostęp do wody pitnej czy możliwość nawadniania terenu pod uprawę – groziła osadnikom obfitymi i gwałtownymi powodziąmi, które i dziś nie należą do rzadkości (Behling, Trentin 2016, s. 110).

Miasto *Agudo*, powstałe w miejscu dawnej osady *Linha Morro Pelado*, rozplanowano na ortogonalnej siatce ulic. W najbliższym otoczeniu uwagę zwracają dwa charakterystyczne szczyty, które wyraźnie zaznaczają oś głównej ulicy *Avenida Concórdia* (ryc. 11), *Morro Agudo* (429 m n.p.m.) i *Morro Pelado* (275 m n.p.m.) [2]. Szczyt *Agudo* ma charakter góry świadka, czyli izolowanego, odosobnionego wzniesienia świadczącego o dawnym zasięgu płaskowyżu. Warto dodać, że określenie *agudo* w języku portugal-

Ryc. 4.

Mapa konturowa stanu Rio Grande do Sul – pasy rzeźby terenu

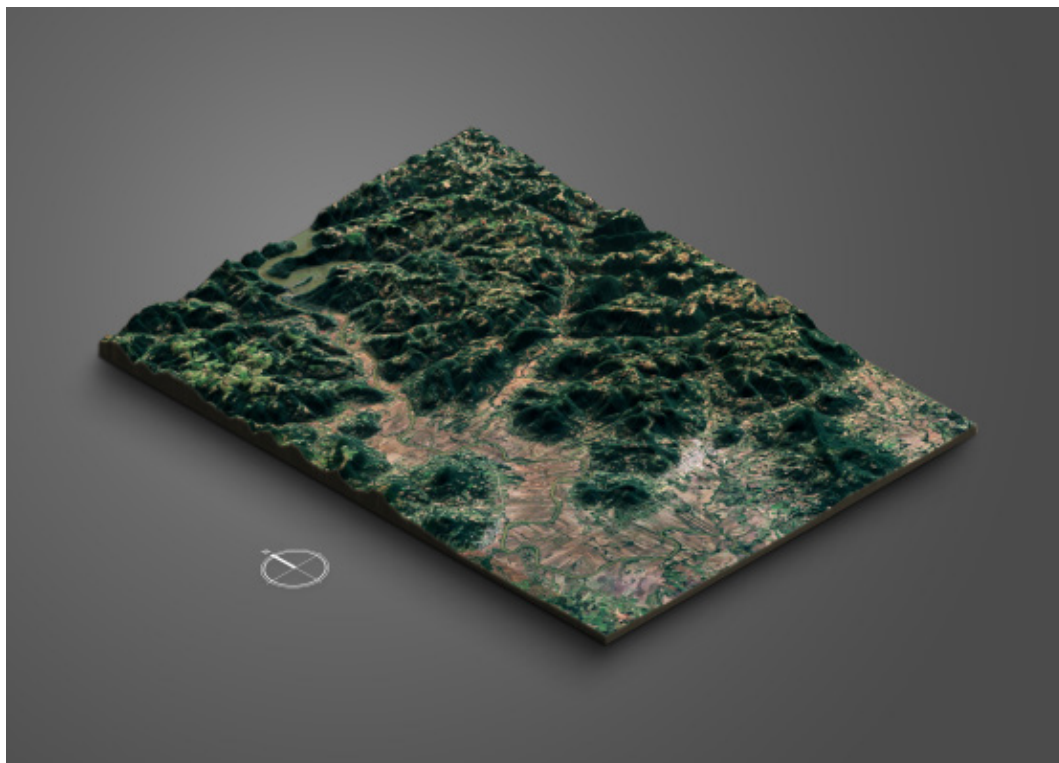
(oprac. własne na podstawie *Atlas Socioeconômico do Rio Grande do Sul* – 1998)

Ryc. 5.

Model 3D
fragmentu gminy
Agudo – ukształtowanie
terenu

(oprac. własne)

Model przedstawia skraj
płaskowyżu oraz doliny
rzeki *Jacuí* i potoku
Corupá. W południowej
części zlokalizowane jest
miasto *Agudo*.

skim oznacza „ostry”, „spiczasty” i w tym przypadku doskonale opisuje formę wzniesienia, od którego miejscowość otrzymała swoją nazwę (ryc. 12).

Drugim ważnym skupiskiem osadniczym w gminie *Agudo* jest *Picada do Rio* usytuowana wzdłuż lewego brzegu rzeki *Jacuí*. W tym miejscu niegdyś występowała największa liczba działek przeznaczonych dla kolonistów. Osadę zlokalizowano na podłożu piaskowcowym, na glebach piaszczysto-gliniastych oraz hydromorficznych (Schirmer, Souza Robaina 2012, s. 98). Gmina *Agudo* obecnie liczy ponad 16 300 mieszkańców, a jej gęstość zaludnienia wynosi 31,19 os./km² [3].

2.2. Zasoby naturalne

Według G.J. Schirmera i L.E.S Robainy na charakterystykę podłoża występującego w gminie *Agudo* składają się trzy odrębne środowiska formacyjne, które są wynikiem ewolucji krajobrazu w czasie geologicznym. Jest to system rzeczny, system pustynny i skały wulkaniczne⁷. Podłoże w głównej mierze składa się ze skał osadowych i wulka-

⁷ *As litologias da Bacia Sedimentar do Paraná que aparecem no município de Agudo estão correlacionadas a três ambientes de formação distintos, que são resultado da evolução das paisagens ao longo do tempo geológico: um sistema fluvial, um sistema desértico e rochas vulcânicas* [Litologie basenu sedymentacyjnego stanu Paraná występujące w gminie *Agudo* są powiązane z trzema odrębnymi środowiskami formacyjnymi, które są wynikiem ewolucji krajobrazu w czasie geologicznym: systemem rzeczny, system pustynny i skałami wulkanicznymi] (Schirmer, Souza Robaina 2013, s. 6).

Ryc. 6.

Pastwiska w dolinie rzeki Jacuí

(fot. R. Angoneze Jr., 2015)

Ryc. 7.

Widok z góry na skraj płaskowyżu

(fot. E. Angoneze-Grela, 2016)

Ryc. 8.

Widok z posesji rodziny Jann Neu w kierunku rzeki Jacuí, Picada do Rio Sul

(fot. E. Angoneze-Grela, 2015)

Ryc. 9.

Północna – górzysta część gminy Agudo

(fot. E. Angoneze-Grela, 2016)

Ryc. 10.

Widok z góry
na miasto Agudo

(fot. E. Angoneze-
-Grela, 2016)

Ryc. 11.

Główna aleja
w mieście Agudo –
Avenida Concórdia

(fot. E. Angoneze-
-Grela, 2015)

W osi alei sylweta
góry Agudo.

Ryc. 12.

Góra Agudo

(fot. R. Angoneze Jr.,
2018)

U podnóża dom
szkieletowy rodziny
Schiefelbein, obiekt
05/A(2015).

nicznych. Zgodnie z mapą litologiczną gminy w zachodniej części występują aluwia – osady rzeczne zawierające muł i materię organiczną, w części północno-wschodniej – skały wulkaniczne. Między nimi znajduje się obszerny pas złóż piaskowca rzeczego (*arenito fluvial*). W części północnej występują złoża piaskowca wietrznego (*arenito eólico*) (Schirmer, Souza Robaina 2013, s. 6). Według lokalnych informacji w północnej części gminy odbywa się wydobywanie tej skały osadowej.

Gleby badanego obszaru to na ogół gleby o strukturze gliniasto-piaszczystej z dużym udziałem materiału wiążącego, wykształcone na podłożu piaskowcowym z udziałem skał wulkanicznych (Schirmer, Souza Robaina 2013, s. 8). Użytkowanie gruntów rolnych jest związane zarówno z rodzajem gleb, jak i z ukształtowaniem terenu. W meandrach rzeki *Jacuí* znajdują się tereny zalewowe bardzo dobre pod uprawę ryżu, w związku z czym jego występowanie jest większe w południowej części gminy, w północnej zaś przeważa uprawa tytoniu (ryc. 13).

Warunki uprawne nie od początku istnienia kolonii sprzyjały osadnikom. Autorzy atlasu przyrodniczego *Quarta Colônia* informują, że: „Topografia [...] miała wpływ na zdolności produkcyjne w regionie, gdyż spośród działek kolonialnych wiele terenów nie nadawało się pod uprawę, były zbyt strome, zbyt kamieniste lub nie posiadały dostępu do wody. Takie sytuacje miały miejsce dość powszechnie i wynikały ze sposobu wytyczania działek, ponieważ nie uwzględniano cech topograficznych terenu. Ziemie te w przeważającej większości posiadają gliniastą konsystencję, faliście ukształtowanie terenu i są wysuszone, dlatego latem może tam doskwierać susza” (Bevilacqua i in. 2013, s. 24). Dziś w regionie, poza ryżem i tytoniem, uprawia się między innymi: soję, maniok, kukurydzę, fasolę, ziemniaki i trzcinę cukrową (Traesel Schreiner 2020, s. 105–106).

Ryc. 13.

Pola uprawne
w górzystym
krajobrazie gminy
Agudo

(fot. R. Angoneze Jr.,
2016)

Obszar dawnej *Kolonii Santo Ângelo* jest w zasięgu ekoregionu lasu atlantyckiego rozciągającego się pasmem wzdłuż południowo-wschodniego побереża Atlantyku. Charakteryzuje się ogromną różnorodnością gatunków drzew i palm (ponad 550 gatunków). W jego skład wchodzi subtropikalny las sezonowy (*Floresta Estacional Decidual*) występujący w regionie dawnej kolonii. Szacuje się, że około 11,7% pierwotnego zasięgu lasu atlantyckiego w Brazylii zostało zdegradowane w okresie kolonialnym w wyniku industrializacji, urbanizacji i aktywności agrarnej (Mallmann i in. 2015, s. 1455). Aktualnie obszar, w którym znajduje się gmina *Agudo*, stanowi największy korytarz ekologiczny w stanie *Rio Grande do Sul*. Mimo że zawiera fragmenty lasów natywnych, to na większość jego zasobów składają się lasy wtórne, powstałe w wyniku zaniechania działalności rolniczej. Obecnie w obszarze dawnej kolonii spośród gatunków natywnych występują między innymi drzewa z rodziny: bobowatych (*Fabaceae*), wawrzynowatych (*Lauraceae*), wilczomleczowatych (*Euphorbiaceae*), mirowatych (*Myrtaceae*), meliowatych (*Meliaceae*), morwowatych (*Moraceae*), wierzbowatych (*Salicaceae*) czy mydleńcowatych (*Sapindaceae*) (Missio i in. 2020, s. 1134). Warto zwrócić uwagę na gatunki drzew o drewnie twardym i wytrzymałym, nadającym się do użycia w budownictwie, są to między innymi: *angico vermelho*, *cedro*, *canela amarela*, *canela preta*, *coqueiro*, *pinus sp.* i *pinheiro brasileiro* (*Araucária angustifolia*) (Andrae i in. 2005, s. 51).

Lasy i występujące w nich gatunki drzew są zasobem zmieniającym się w czasie. Aby prawidłowo ocenić, z jakimi gatunkami drzew mieli do czynienia pierwsi osadnicy kolonii, należy sięgnąć do źródeł historycznych. Francisco S. Noelli powołuje się na opisy misji jezuickich stworzonych na obecnym południu Brazylii od XVII wieku: „Istnieją opisy przedstawiające szatę roślinną obszaru między Niziną Centralną a płaskowyżem [...]. Opisy te pozwalają zrozumieć, jak zmieniała się roślinność na przestrzeni ostatnich 364 lat”. Autor zwraca szczególną uwagę na zasięg występowania araukarii (*Araucaria angustifolia*) i innych gatunków drzew, z których można pozyskać twarde i wartościowe drewno. Podaje, powołując się na historyczne źródła, że zasięg araukarii w znacznych ilościach niegdyś przekraczał południowy równoleżnik 30° aż po równiny zalewowe rzek *Jacuí*, *Taquari*, *Caí* i *Sinos* (Noelli 2000, s. 69–70). Od 1730 roku na tych terenach zaczęli pojawiać się portugalscy hodowcy bydła. Liczące średnio ponad tysiąc sztuk stada wymagały zorganizowania rozległych połaci łąk służących jako pastwiska. W ten sposób rozpoczęto wylesianie. Wytrzymałe i twarde drewno na szeroką skalę wykorzystywano także w rozwijającym się wówczas okrętownictwie, budownictwie, przeznaczano na eksport lub jako materiał na opał (np. w cegielniach).

W równym stopniu do deforestacji przyczyniali się niemieccy koloniści. W cytowanym przez Noelliego fragmencie tekstu autor Robert Avé-Lallemant tłumaczy, jak w połowie XIX wieku w regionie *São Leopoldo*⁸ – pierwszej niemieckiej kolonii w Brazylii – postępowano przy budowie domów: „Las jest bogaty w wartościowe drewno. Niestety wykorzystuje się tylko to, co jest potrzebne do budowy na miejscu; reszta

⁸ Więcej informacji na temat pierwszej niemieckiej kolonii w *São Leopoldo* znajduje się w rozdziale 3. *Kontekst historyczny – migracje i organizacja pomorskich kolonii w Brazylii*.

tego wspaniałego surowca jest wypalana” (Noelli 2000, s. 72). Otrzymaną ziemię koloniści przeznaczali pod wypas bydła lub plantacje, ograniczając w ten sposób naturalne, wtórne zalesianie: „Od 1824 roku [...] ciągle fale przybywających osadników niemieckich miały poważny udział w deforestacji” (Noelli 2000, s. 73). Warto wspomnieć, że już w 1850 roku delegat kapitana portu z *Porto Alegre* zauważył z niepokojem: „Brzeg rzeki *Jacuí*, aż do rzeki *Pardo* jest zupełnie zniszczony i nie uświadczysz tam wartościowego drewna” (Noelli 2000, s. 73). Powstająca pięć lat później *Kolonia Santo Ângelo* znajdowała się nieco dalej w górę rzeki *Jacuí* – być może sytuacja w tej części prowincji nie była jeszcze wtedy tak katastrofalna.

Opisany powyżej niekontrolowany sposób gospodarowania zasobami naturalnymi doprowadził do powstania mozaiki złożonej z lasów o różnym wieku. Badacze wskazują na nadal występujące zagrożenie selektywnym wycinaniem roślinności, a także rozprzestrzenianiem się inwazyjnych gatunków egzotycznych, takich jak gujawa pospolita (*Psidium guajava*), howenia słodka (*Hovenia dulcis*) czy czapetka kuminowa (*Syzygium cumini*). Na oficjalnej liście zagrożonych gatunków brazylijskiej flory znalazła się między innymi wspomniana araukaria (*Araucaria angustifolia*) (Bevilacqua Maruzzo, Viera 2015, s. 496). W roku 2005 powołano do życia *Parque Estadual da Quarta Colônia* [Park Stanowy Czwartej Kolonii], który objął ochroną obszerne połacie lasu atlantyckiego na terenie gminy *Agudo* oraz sąsiadującej z nią gminy *Ibarama*. Park liczy ponad 1847 ha lasu i jest to największy rezerwat sezonowego lasu atlantyckiego w stanie *Rio Grande do Sul*, w którym schronienie znajdują zagrożone gatunki roślin (np. *Dyckia agudensis*) i zwierząt, takich jak ocelot tygrysi (*Leopardus tigrinus*), papuga amazonka czerwonouda (*Amazona pretrei*) czy paka nizinna (*Agouti paca*). Rezerwat miał być rekompensatą za obszar zalany na skutek budowy w 2001 roku ogromnej tamy i elektrowni wodnej *Dona Francisca* na rzece *Jacuí*. Zapora wodna mierzy 51 m wysokości i 610 m długości i choć jest potężnym źródłem energii odnawialnej, to jednocześnie stwarza zagrożenie dla lokalnej fauny i flory. Z tej przyczyny podejmuje się rozmaite działania służące wsparciu miejscowego ekosystemu. Ponadto cały obszar gminy *Agudo*, ze względu na swoje bogactwo naturalne i historyczne, uczestniczy w programie *Geoparque Quarta Colônia*. Jest to projekt skupiający dziewięć gmin aspirujących do uznania przez UNESCO za region o międzynarodowym znaczeniu naukowym, kulturowym, krajobrazowym, geologicznym, archeologicznym, paleontologicznym i historycznym. *Geoparque Quarta Colônia* jest obecnie na drugim z trzech etapów tego procesu [4].

2.3. Charakterystyka klimatyczna

Badany obszar, zgodnie z klasyfikacją Köppena, mieści się w strefie klimatycznej subtropikalnej wilgotnej typu Cfa, charakteryzującej się gorącym latem i chłodniejszą zimą. Średnie temperatury w miesiącach letnich (grudzień–luty) wynoszą powyżej

22°C, przy czym w miesiącu najcieplejszym średnia temperatur to 32°C. W miesiącach zimowych (czerwiec–lipiec) średnia temperatura nie przekracza 18°C, a w miesiącu najzimniejszym wynosi 9°C. Strefa subtropikalna wilgotna charakteryzuje się brakiem pory suchej. Wysokie opady utrzymują się przez cały rok, choć są bardzo zmienne. Roczny opad deszczu oscyluje wokół wartości 1500–1750 mm, średnia miesięczna dla pory o najwyższych opadach (kwiecień, maj, wrzesień, październik) to 450 mm (Bevilacqua i in. 2013, s. 25). Na badanym obszarze opady występują średnio od 90 do 100 dni w roku, wilgotność powietrza utrzymuje się na poziomie 75–80% (Schirmer 2012, s. 52).

2.4. Osadnictwo przedkolonialne

Najstarsze stanowiska archeologiczne zlokalizowane w *Rio Grande do Sul* sięgają wielu tysięcy lat. Jeszcze na długo przed pojawianiem się człowieka obszar ten charakteryzował się różnorodnością fauny i flory. Warto wspomnieć, że w gminie *Agudo* w Nizinie Centralnej stanu *Rio Grande do Sul* odnaleziono skamieliny jednych z najstarszych na świecie dinozaurów. Niektóre z nich (*Sacisaurus agudoensis*, *Bagualosaurus agudoensis*) otrzymały nazwy pochodzące od tej miejscowości.

Z dotychczasowych badań w zakresie osadnictwa grup ludzkich w dorzeczu rzeki *Jacuí* wynika, że proces osadniczy miał swój początek około 10–11 tysięcy lat temu za sprawą społeczności łowców-zbieraczy. Nomadzi trudnili się łowiectwem, rybołówstwem i zbieractwem. Migrujące z Amazonii ludy związane z kulturą *guarani* przemieszczały się dolinami dużych rzek. Ich przybycie do tego regionu odnotowano około 2000 lat temu. Rzeka *Jacuí* odgrywała w tym ruchu migracyjnym ważną rolę. Doświadczeni wioślarze przemieszczali się za pomocą dróg wodnych i osiedlali tymczasowo lub cyklicznie na rozlewiskach rzecznych. Również około 2000 lat temu inna grupa etniczna dotarła na wyżyny *Rio Grande do Sul*. Są to przodkowie obecnych Indian *Kaingang* i *Xokleng*. Ich kierunki migracji zależały od występowania lasów araukarii brazylijskich – drzew iglastych o jadalnych nasionach. Uważa się, że grupy semi-nomadów posługujące się językami *tupi-guarani* – w szczególności językiem *jê* – utrzymywały silną współzależność właśnie z tym gatunkiem drzewa. Podczas chłodnej i wilgotnej pory roku żywili się nasionami araukarii. Z drugiej strony osadnicy *jê* rozwijali techniki przechowywania i konserwacji nasion, przyczyniając się przy okazji do rozprzestrzeniania ich na nowe terytoria. Zdaniem Fabricio Nazzari Vicroskiego i Cristine Mallmann Vicroski lasy araukariowe dowodzą słuszności tezy, że pierwszymi ludźmi mającymi wpływ na krajobraz tego regionu była rdzenna ludność Ameryki Południowej: „»Dziewiczy las« z którym mieli do czynienia późniejsi europejscy kolonizatorzy, w rzeczywistości zawierał kilka antropogenicznych modyfikacji wynikających z gospodarki leśnej praktykowanej od tysiącleci przez ludność tubylczą” (Nazzari Vicroski, Mallmann Vicroski 2021, s. 21).

Dopiero rozwój agrokultury i technik udomawiania zwierząt przyczynił się do zmiany trybu życia z koczowniczego na osiadły (Nazzari Vicoski 2011, s. 84–85). Poza wykorzystaniem naturalnych schronień, takich jak jaskinie i grotty skalne (ryc. 14), rozwinięto technikę organizowania stałych siedlisk. Były nimi wydrążone koliste wgłębienia w ziemi, przykryte roślinną plecionką. W ich centralnej części znajdowało się palenisko. Rozmiar jam sięgał do 20 m szerokości i nawet do 7 m głębokości. Sytuowano je zazwyczaj w pobliżu źródeł, bagien lub małych strumieni. Konstrukcje te określa się mianem domów podziemnych lub częściowo podziemnych. Mogły występować pojedynczo lub tworzyć niewielkie skupiska, a w ich pobliżu nierzadko spotykano kurhany (Nazzari Vicoski, Mallmann Vicoski 2021, s. 21). Ówcześni osadnicy (ludy *jê* i *tupi-guarani*), nazywani *ceramistas-horticultores* [garncarzami-ogrodnikami] rozwinięli agrokulturę – uprawiali między innymi kukurydzę, bataty, tytoń, orzechy ziemne i maniok. Poza uprawą roli zajmowali się garncarstwem. Bogato zdobiona ceramika służyła im zarówno w codziennych czynnościach, jak i do szczególnych rytuałów, takich jak (w przypadku ludów *guarani*) chowanie szczątek zmarłych w specjalnych urnach pogrzebowych. Zdobiono, je odciskając wgłębienia za pomocą paznokci lub drobnych narzędzi. Fragmenty dawnych naczyń do tej pory spotyka się na terenach rolniczych położonych nad brzegiem rzeki *Jacuí*, także w obszarze *Kolonii Santo Ângelo*, w tym na stanowiskach, na których w późniejszym czasie zlokalizowano domy imigrantów niemieckich (ryc. 15)

Analizując osadnictwo przedkolonialne na terenach należących do dzisiejszej gminy *Agudo*, należy zwrócić uwagę na fakt, że niemieccy koloniści nie przybyli do ziemi niczyjej, nietkniętej działalnością człowieka. Na przestrzeni tysiącleci obszar ten zamieszkiwały ludy indiańskie. Ludność tubylcza posiadała obszerną wiedzę dotyczącą

Ryc. 14.

Jaskinia Gruta do Índio, Linha dos Pomeranos, gm. Agudo

(fot. E. Angoneze-Grela, 2016)

Nieregularna jaskinia powstała na skutek erozji rzecznej w piaskowcu. Sala główna mierzy około 500 m². Wejście do jaskini ma 15 m szerokości i 8 m wysokości.

Ryc. 15.

Fragmenty urn
pogrzebowych ludów
guarani

(fot. E. Angoneze-Grela,
2015)

Znalezione
na stanowisku
01/A,B (2015) przez
właściciela posesji.

terytorium oraz sposobu eksploatacji środowiska naturalnego. Rozwinięta dzięki nim sieć szlaków i lokalnych dróg pomogła pierwszym europejskim osadnikom przy zakładaniu kolonii, a upowszechniony przez nich gatunek drzewa – araukaria – posłużył kolonistom jako budulec do wznoszenia domów szkieletowych.

2.5. Podział administracyjny – historyczny a współczesny

Powstające w XIX wieku kolonie miały status cesarskich, prowincjonalnych lub prywatnych. W latach 1850–1889 w Brazylii powstało ich 250, przy czym aż 197 to kolonie prywatne (78,8%), 50 cesarskie (20%), a tylko 3 należały do prowincji (1,2%). Różniły się źródłem finansowania⁹ (Bolzan 2011, s. 35). *Kolonia Santo Ângelo*, ufundowana przez prowincję *Rio Grande de São Pedro*, powstała jako jedna z tych, które zaplanowano w dolinach większych rzek: *Sinos*, *Jacuí*, *Taquari* i *Caí*. Powołana na mocy prawa prowincjonalnego w roku 1855 dekadę później została administracyjnie przyłączona do pierwszego dystryktu miasta *Cachoeira* (obecnie *Cachoeira do Sul*). Wpływ na dynamikę rozwoju osadniczego kolonii miała bez wątpienia jej lokalizacja. Miejsce, które wyznaczono, okazało się ostatnim na rzece *Jacuí*, do którego mogły docierać statki parowe. Poza tym sąsiednie osady znajdowały się w znacznym oddaleniu, przez co nie uformowały zintegrowanego obszaru gospodarczego. Na skutek izolacji nie zdołały wziąć udziału w intratnym rynku tytoniowym, który w tamtym czasie stał się popularny w regionie. Ograniczony i powolny rozwój *Kolonii Santo Ângelo* można powiązać z brakiem komunikacji lądowej między większymi ośrodkami miejskimi: „Kontakty

⁹ Warto zauważyć, że zdarzały się sytuacje porzucania kolonii przez cesarstwo wkrótce po ich założeniu. Było to celowe działanie władz brazylijskich. W ten sposób rząd zachęcał migrantów do przybycia do Brazylii, gwarantując podróż i darmowe wyżywienie w początkowym okresie osiedlania. Następnie – wkrótce po założeniu – ogłaszał usamodzielnienie się kolonii i tym samym wycofywał z wypłacania subsydiów imigrantom.

z większymi ośrodkami miały miejsce dopiero wtedy, gdy kolonie własnym wysiłkiem osiągnęły pewien poziom rozwoju gospodarczego, będąc z tego powodu przez długi czas pogrążone w stagnacji gospodarczej i kulturalnej. Przez całe zeszłe stulecie [XIX wiek] nie istniała żadna ważna droga w prowincji łącząca regionalny wschód i zachód” (Werlang 1995, s. 39). Dopiero w późniejszym czasie powstawały drogi na kierunku północ-południe, stacje kolejowe i porty na rzece *Jacuí*.

W praktyce proces osadniczy w *Kolonii Santo Ângelo* rozpoczął się dwa lata po jej oficjalnym założeniu, czyli w roku 1857. Do 1869 roku wytyczono pierwszych 296 działek, z czego zasiedlono 279 (Quoos Pfeifer 2022, s. 77). W pierwszej kolejności zajmowano obszar bliżej rzeki, następnie kolonia rozbudowywała się w kierunku wschodnim. Teren zlokalizowany między górą *Agudo* i górą *Pelado* był jednym z pierwszych zasiedlonych przez kolonistów kompleksów i nosił nazwę *Picada Morro Pelado*. Dziś w tym miejscu znajduje się miasto *Agudo*. Inne ogniska osadnicze wchodzące w skład kolonii dały początek kolejnym miejscowościom, w tym stosunkowo niedawno powstałemu miastu *Paraíso do Sul* we wschodniej części dawnej kolonii. W roku 1884 Rada Miasta *Cachoeira do Sul* podzieliła *Kolonie Santo Ângelo* na sześć dużych okręgów, co w rezultacie uniemożliwiło jej stanie się dużym ośrodkiem miejskim. Dopiero w latach 50. XX wieku w miejscu dawnej kolonii ustanowiono miasto i gminę *Agudo*, a w roku 1988 miasto i gminę *Paraíso do Sul*.

Warto wspomnieć, że w okresie kolonialnym, po drugiej stronie rzeki (czyli na jej prawym brzegu), w roku 1877 utworzono istotne centrum imigracji włoskiej. Kolonia nosiła nazwę *Silveira Martins*, a osiedlający się w niej imigranci pochodzili przeważnie z okolic Wenecji. Ponieważ region ten stał się czwartym z kolei ważnym ośrodkiem imigracji włoskiej w *Rio Grande do Sul*, otrzymał nazwę *Quarta Colônia de Imigração Italiana* [Czwartej Kolonii Imigracji Włoskiej]. Choć kolonia rozwijała się niemal niezależnie od swojego niemieckiego odpowiednika zlokalizowanego na lewym brzegu rzeki¹⁰, to obecnie nazwa *Quarta Colônia* często używana jest w kontekście gminy *Agudo*. Stało się tak przez wzgląd na przyłączenie jej do lokalnej strategii rozwoju tego regionu, funkcjonującej obecnie pod wspomnianą nazwą. Po okresie rozpadu obu kolonii (*Santo Ângelo* i *Silveira Martins*) postanowiono zintegrować sąsiadujące gminy. Dostrzeżono w nich wspólną kolonialną przeszłość. Choć są one zróżnicowane pod względem kulturowym i tożsamościowym, to doceniono ich wspólny potencjał, szczególnie w zakresie ochrony środowiska naturalnego i zrównoważonego rozwoju (Bolzan 2011, s. 242–243).

* * *

¹⁰ W roku 1883 baron von Kahlden wyznaczył 100 działek kolonialnych na prawym brzegu rzeki *Jacuí*, gdzie w przyszłości miała powstać miejscowość i gmina *Dona Francisca*. Uważa się, że terytorialnie obszar ten wywodzi się z dawnej *Kolonii Santo Ângelo* i jest jej formalnym rozszerzeniem. Wprawdzie w tej części kolonii osiedlali się także koloniści o pochodzeniu niemieckim, to obszar ten zalicza się raczej do Czwartej Kolonii Imigracji Włoskiej. Z tego powodu oraz przez brak materiałów kartograficznych dotyczących prawobrzeżnej części kolonii wywnioskowano, że w praktyce organizmy te funkcjonowały osobno. Z tej przyczyny nie uwzględniono gminy *Dona Francisca* w badaniach.

Mając na uwadze zmiany terytorialne zachodzące na przestrzeni lat, opracowano autorski **schemat zasięgu historycznej Kolonii Santo Ângelo**, a następnie zestawiono go z obecnym podziałem administracyjnym (ryc. 17). Historyczne i współczesne mapy odegrały bardzo ważną rolę w prezentowanych badaniach. Stały się punktem wyjścia analizy danych i pozwoliły na zrozumienie zachodzących zależności między lokalizacją, typem domów szkieletowych a upływem czasu. Mapy z różnych okresów umożliwiły dokładne prześledzenie rozwoju kolonii (ryc. 18), a także wskazanie terenów znajdujących się poza nią, a obecnie zlokalizowanych w granicach gmin *Agudo* i *Paraíso do Sul*. Przez wzgląd na znaczenie tego materiału wyjściowego poświęcono mu dużo uwagi i czasu. Wykonano kwerendy w biurze miejscowego geodety, kancelarii notarialnej i urzędzie miasta w *Agudo*. Niektórych z historycznych materiałów nie udało się zdigitalizować ze względu na ich stan (ryc. 19–20), tym samym nie wykorzystano ich bezpośrednio do opracowania schematu. Pomocne było osobiste zapoznanie się z tą dokumentacją. W tabeli 1 i na rycinie 16 przedstawiono zbiór rysunków, na podstawie których wykonano schemat kolonii.

Należy wyjaśnić, że rysunków wykorzystywanych w charakterze podkładu do badań celowo nie nazwano mapami, lecz schematami. Po nałożeniu na siebie kolejnych warstw historycznych planów i współczesnych map okazało się, że nie pokrywają się całkowicie. Największe różnice odnotowano w obszarze rozlewisk rzeki *Jacuí*. Powodem może być zarówno nieprecyzyjność historycznych rysunków, jak i zmienność koryta rzeki w dłuższych odcinkach czasu. Budowa tamy *Dona Francisca* na rzece *Ja-*

Tabela 1. Zbiór rysunków, na podstawie których wykonano schemat *Kolonii Santo Ângelo*

L.p.	Temat rysunku/mapy	Rok wykonania	Uwagi/źródło
1.	<i>Planta da Colônia de Santo Ângelo</i> – rysunek barona von Kahldena	1878	Werlang 1995, s. 10
2.	mapa katastralna <i>Colônia Santo Ângelo</i> – <i>Agudo</i> nr 313 – 2000	2000	autor rysunku: Gilberto D. Buriol, rysunek wykonany w 2000 r. na podstawie historycznych map kolonii, <i>Secretaria Municipal de Obras e Saneamento</i>
3.	mapa gminy <i>Agudo</i> – RS nr 4300109	2011	<i>Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística: Mapa Municipal Estatístico Agudo</i> – RS [Brazylijski Instytut Geografii i Statystyki]
4.	mapa gminy <i>Paraíso do Sul</i> – RS nr 4314027	2011	<i>Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística: Mapa Municipal Estatístico Paraíso do Sul</i> – RS [Brazylijski Instytut Geografii i Statystyki]
5.	zdjęcia satelitarne gminy <i>Agudo</i> i <i>Paraíso do Sul</i>	2015–2022	Google Maps

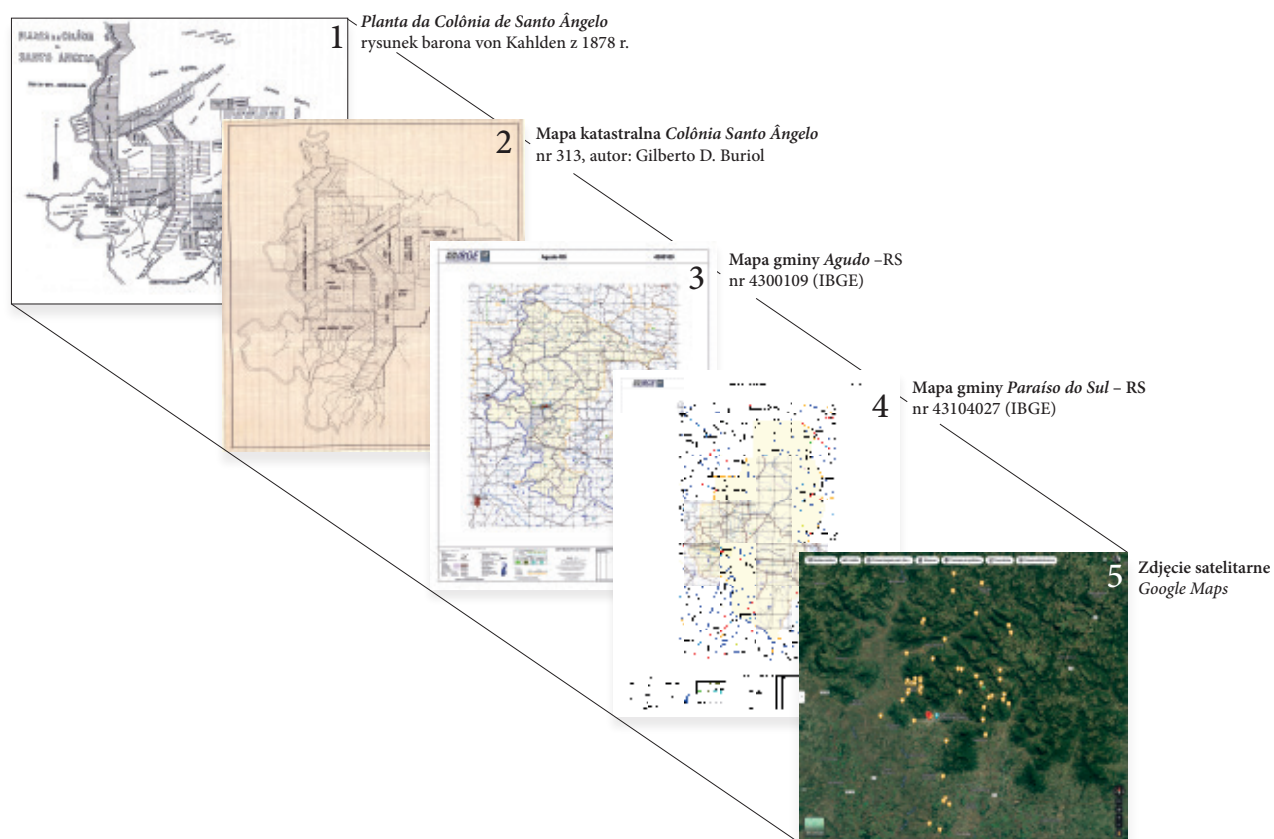
cuí także wpłynęła na jej naturalny bieg. Niemniej udało się uchwycić podobieństwa i punkty wspólne zarówno na mapach, historycznych planach, jak i na zdjęciach satelitarnych. Oryginalny podział gruntów zachował się w układzie pól i dzięki temu jest bardzo dobrze widoczny na zdjęciach satelitarnych udostępnianych w serwisie *Google Maps*. Opracowany schemat kolonii (ryc. 21), pomimo drobnych nieścisłości, w wystarczającym stopniu wypełnił postawione przed nim zadanie. Wyniki badań z wykorzystaniem schematu przedstawiono w rozdziałach 5. *Eksploracja terenowa – raport z podróży badawczych do gmin Agudo i Paraíso do Sul* oraz 6. *Analiza zasobów budownictwa szkieletowego w gminach Agudo i Paraíso do Sul*.

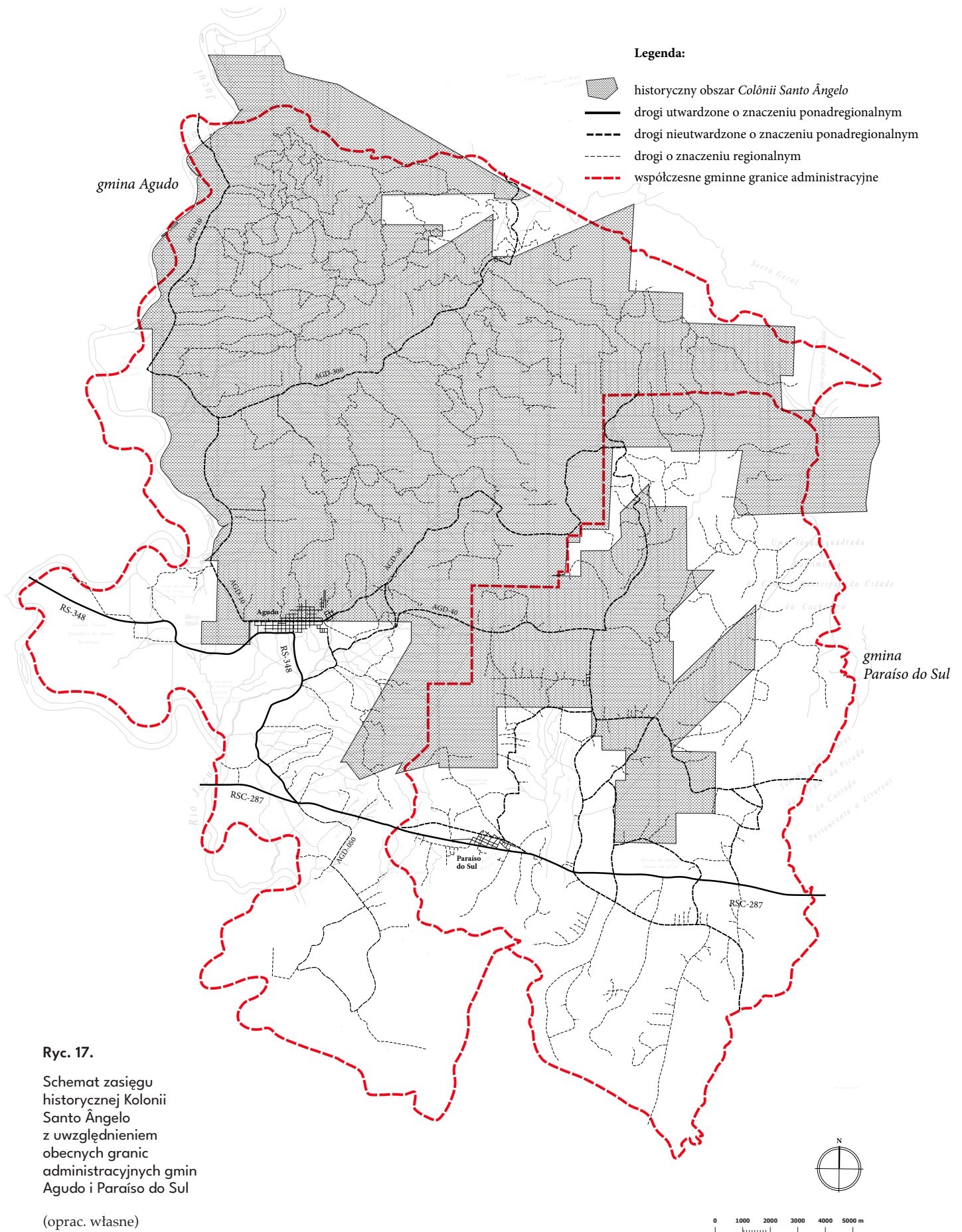
Zgłębianie zagadnień przyrodniczo-krajobrazowych towarzyszących procesowi osadniczemu przyczyniło się do lepszego zrozumienia decyzji, jakie podejmowano podczas budowy domów w dawnej *Kolonii Santo Ângelo*. Powyższa analiza uświadomiła rolę czynników przyrodniczych mających realny wpływ na ewolucję domu pomorskiego w kolonii. Ważnym zagadnieniem jest kontekst historyczny towarzyszący migracji. Z tego względu kolejny rozdział poświęcono panoramie społeczno-ekonomicznej Europy i Ameryki Południowej przedstawionej w ujęciu historycznym. Zauważono związek przyczynowo skutkowy między trzema masowymi przemieszczeniami ludności: kolonizacją fryderycjańską – na przełomie wieków XVIII i XIX we wschodnich Prusach, migracją Europejczyków do Brazylii w XIX wieku i przesiedleniami ludności na „Ziemie Odzyskane” w XX wieku. Wymienione migracje łączy z sobą wątek szkieletowej techniki wznoszenia budynków.

Ryc. 16.

Rysunki źródłowe na podstawie których wykonano schemat Kolonii Santo Ângelo

(oprac. własne)

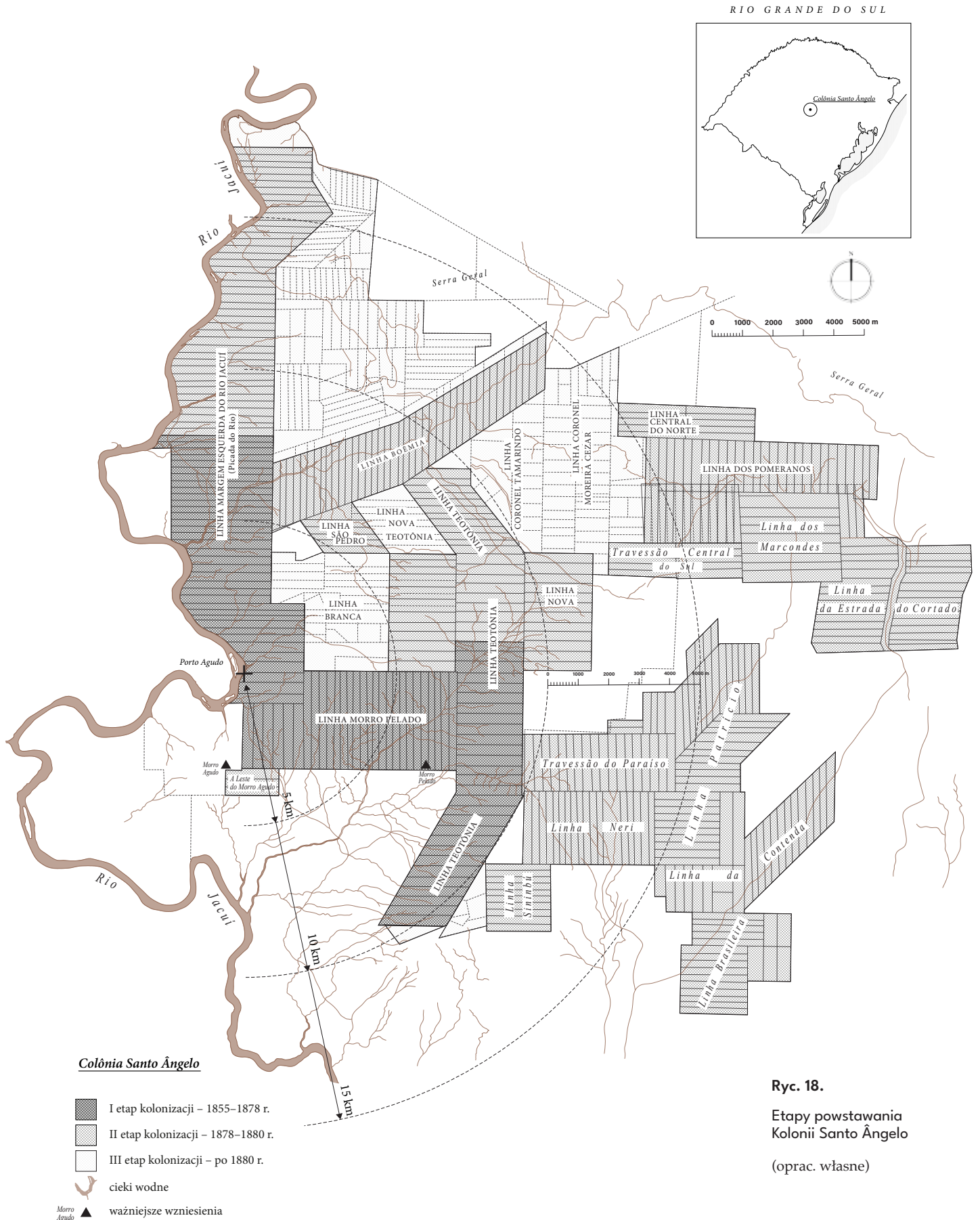

Ryc. 17.
Schemat zasięgu historycznej Kolonii Santo Ângelo z uwzględnieniem obecnych granic administracyjnych gmin Agudo i Paraíso do Sul

(oprac. własne)

2. Kontekst przyrodniczo-krajobrazowy oraz podział administracyjny...

Ryc. 18.
 Etapy powstawania
 Kolonii Santo Ângelo
 (oprac. własne)

Ryc. 19.

Jedna
z archiwalnych map
Kolonii Santo Ângelo

(fot. R. Angoneze Jr.,
2016)

Ryc. 20.

Jedna z historycznych map Kolonii Santo Ângelo

(fot. R. Angoneze Jr., 2016)

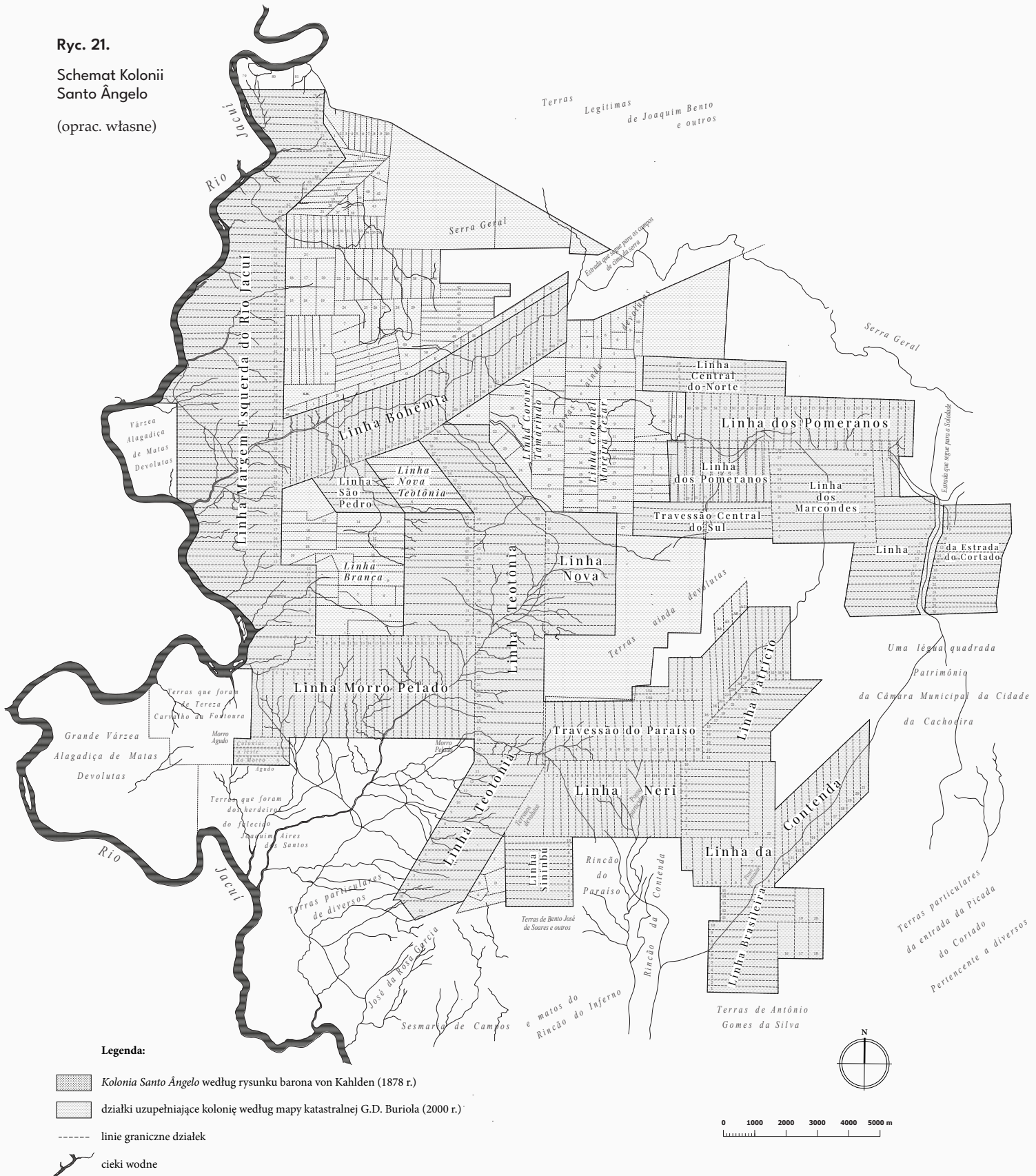
Mapa znajduje się w zbiorach lokalnego biura geodezyjnego w *Agudo*. Została zaprezentowana autorce podczas spotkania w biurze geodezyjnym w *Agudo*.

Ryc. 21.

Schemat Kolonii Santo Ângelo

(oprac. własne)

Rozdział 3

Kontekst historyczny – migracje i organizacja pomorskich kolonii w Brazylii

3.1. Migracja i kolonizacja – definicje pojęć; 3.2. Sytuacja geopolityczna i przestrzenna na Pomorzu Zachodnim; 3.3. Migracja do Ameryki Południowej w XIX wieku – przyczyny i skutki; 3.3.1. Z perspektywy Starego Kontynentu; 3.3.2. Z perspektywy Nowego Świata; 3.4. Początki formowania się Kolonii Santo Ângelo

3.1. Migracja i kolonizacja – definicje pojęć

Osią tematyczną niniejszej pracy są masowe przemieszczenia ludności. W celu nakreślenia kontekstu historycznego związanego z architekturą migrantów pomorskich w Brazylii przywołano trzy różne masowe migracje odbywające się w ciągu trzech wieków. Są nimi: **kolonizacja fryderycjańska** (we wschodnich Prusach, druga poł. XVIII–pocz. XIX w.), **kolonizacja niemiecka w Brazylii** (w szczególności z Pomorza – druga poł. XIX w.) i **powojenne przesiedlenia ludności polskiej na Pomorze Zachodnie** (pocz. XX w.). Każda z nich była zorganizowana, różniły się charakterem, co świadczy o złożoności zjawiska migracji. Niełatwo wskazać jedną definicję, która obejmowałaby wszystkie aspekty przemieszczeń terytorialnych, zarówno zbiorowych, jak i jednostkowych. W najogólniejszym znaczeniu **migracja** to mobilność przestrzenna związana ze względnie trwałą zmianą miejsca zamieszkania [5]. Migracje występowały w całej historii ludzkości i przybierały różne formy. Elementem wspólnym dla wszystkich typów przemieszczeń ludności jest **zmiana**. O zależności tej pisze K. Romaniszyn: „Każda forma migracji pociąga za sobą zmianę, krótko- lub długo-trwałą, jedno- lub wieloaspektową”. Autorka następnie dodaje: „Zarówno mobilność przestrzenna, jak i zmiana są stałą w dziejach ludzkości”¹¹ (Romaniszyn 2019, s. 5–9). W niniejszej pracy omówiono migracje zbiorowe wywołane dla osiągnięcia celowej zmiany – gospodarczego wykorzystania zajętych terenów oraz przypiecztowania ich integralności z państwem. Przemieszczenia ludności na dużą skalę odbywają się w różnych okolicznościach, z różnych przyczyn. Mogą być dobrowolne (np. kolonizacja) lub pod przymusem (np. deportacja). Dla osiągnięcia zakładanego celu proces migracyjny jest stymulowany, ukierunkowywany, przyspieszany lub ograniczany za pomocą różnych mechanizmów. Teoretycznie wszystkie z trzech wymienionych przemieszczeń

¹¹ Za autora twierdzenia: „Jedynym stałym i niezmiennym elementem rzeczywistości jest bezustanna zmiana” powszechnie uważa się Heraklita z Efezu.

ludności były migracjami dobrowolnymi, jednak w praktyce istniały zależności wpływające na podejmowanie przez migrantów decyzji o opuszczeniu dotychczasowego miejsca zamieszkania. Jako przykład można wymienić wolności i ulgi przyznawane przez Fryderyka Wielkiego, którymi zachęcał do zasiedlania ziem słowiańskich między Łebą i Wisłą (kolonizacja fryderycjańska) (Kaczmarczyk 1945, s. 174). Podobne mechanizmy wykorzystano w przypadku kolonizacji pruskiej w Brazylii, którą szerzej omówiono w dalszej części pracy. W odniesieniu do powojennych przesiedleń z Kresów Wschodnich mówi się o „dobrowolnym przymusie”, gdzie na skutek przesunięcia granic mieszkańcom nie pozostawiono innego wyboru niż ten między emigracją a przyjęciem obywatelstwa okupanta (Romaniszyn 2019, s. 11).

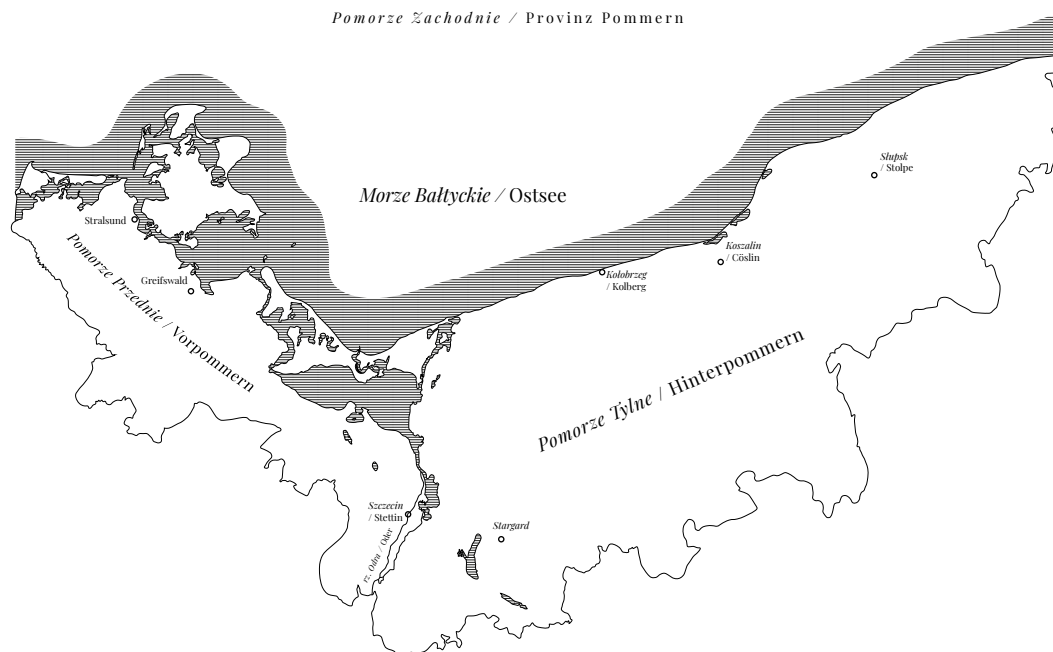
Kolonia w języku polskim jest terminem niejednoznacznym. S. Pawłowski uważa, że pojęcie kolonii zmieniło swoją wymowę w stosunku do pierwotnego pojęcia *colonia* oznaczającego osadę rolniczą lub handlową (Fiktus 2012, s. 116). Właśnie taki charakter miały osady zakładane przez Fryderyka Wilhelma I, a następnie kontynuowane przez Fryderyka II Wielkiego na terytorium Królestwa Prus w XVIII i początkach XIX wieku. Ich celem było zwiększenie populacji oraz względy ekonomiczne – kolonie miały zapewnić dochody z podatków oraz podnieść poziom gospodarki państwa (Borkowski 2013, s. 149–150). Znaczenie słowa kolonia zmieniło się w kontekście kolonizacji zamorskich, które były jednym z przejawów polityki imperialnej państw europejskich – **kolonializmu**. O wątpliwościach dotyczących znaczenia terminu „kolonia” pisał P. Fiktus w pracy *Pojęcie „kolonii” oraz „kolonializmu” w dyskursie polityczno-prawnym Ligi Morskiej i Kolonialnej*. Jego zdaniem marginalne traktowanie kwestii kolonialnych w okresie II RP przyczyniło się do niewykształcenia jednolitego znaczenia tych terminów w języku polskim. Działacze wspomnianej organizacji próbowali uporządkować problematyczne pojęcia, powołując się na definicje badaczy z krajów zachodnioeuropejskich, mających w tej materii większe doświadczenie. Za wzór przyjęto definicję niemieckiego naukowca. G. Zöpfla kolonię rozumiał jako: „Zagraniczne terytorium danego państwa służące ogólnościowym celom politycznym i gospodarczym” (Fiktus 2012, s. 112). Definicja została uzupełniona przez J. Milla o kategorie celowe, administracyjno-polityczne oraz gospodarcze. W odniesieniu do procesu powstawania kolonii – **kolonizacji** – wyróżnia się kolonizację wewnętrzną i zewnętrzną, w zależności od tego, czy proces jest dokonywany przez osadników z tego samego czy innego obszaru etnicznego lub państwowego. Dziś kolonizację definiuje się jako osadzanie mieszkańców i tworzenie osad na terenach słabo zaludnionych lub niezamieszkanymi [6]. Zgodnie z *Encyklopedią PWN* kolonia to: „Posiadłość jakiegoś państwa, zwykle zamorska, uzależniona od tego państwa; teren ekspansji politycznej i eksploatacji ekonomicznej” [7]. Tę drugą definicję należy raczej wiązać z kolonializmem, terminem odrębnym, choć zawierającym elementy kolonizacji.

3.2. Sytuacja geopolityczna i przestrzenna na Pomorzu Zachodnim

Okresem najistotniejszym z punktu widzenia niniejszej pracy jest druga połowa XIX wieku. Wówczas z rejencji koszalińskiej, należącej do Królestwa Prus, wyemigrowała ludność poszukująca lepszej przyszłości w Ameryce Południowej. Największa grupa migrantów pochodziła ze wsi *Lubow* (Łubowo, pow. szczecinecki). Aby zrozumieć, kim byli – jaką mieli tożsamość – należy spojrzeć na Pomorze Zachodnie w szerszym kontekście czasowo-przestrzennym. Opis bogatej w wydarzenia historii tego regionu znajduje się w licznych publikacjach¹², dlatego niniejszy podrozdział poświęcono jedynie tym wydarzeniom, które miały znaczący wpływ na kształtowanie się krajobrazu kulturowo-przestrzennego i tożsamości jego mieszkańców – późniejszych migrantów, budowniczych *Kolonii Santo Ângelo*.

Pomorze (z łac. *Pomerania*, niem. *Pommern*) to historyczna kraina położona na południowym wybrzeżu Morza Bałtyckiego, u ujścia Reknicy, Odry i Wisły. Obecnie znajduje się w granicach państwowych Polski i Niemiec. Dzieli się je na Pomorze Przednie (*Vorpommern*) i Pomorze Tylne (*Hinterpommern*) (ryc. 22). Ze względu na położenie kraina ta od wieków miała charakter pograniczny, a co za tym idzie – cechowała się różnorodnością etniczną. Zasadniczo obszar ten można określić jako pogranicze kultury słowiańskiej i germańskiej. Historycy prowadzą dyskusje na temat tożsamości pierwszych mieszkańców Pomorza. J.M. Piskorski argumentuje słowiańskie początki tych ziem faktem, że słowo „pomorze” ma słowiańską etymologię oznaczającą krainę leżącą „przy morzu”, „aż do morza” (Piskorski 2002, s. 18–19). N. Maczulis, powołując się na badania archeologiczne, zauważa, że wbrew wcześniejszej opinii: „Osadnictwo słowiańskie na tych terenach zaczęło kształtować się w sposób zorganizowany bardzo wcześnie, bo już w końcu VII lub na początku VIII wieku. Osadnictwo na terenie Łubowa stanowiło część drahimskiego zespołu osadniczego i odgrywało ogromną rolę w systemie umocnień tego pogranicza” [8]. We wczesnym średniowieczu językiem używanym na tych terenach był język pomorski. Okres średniowiecza, szczególnie XIII–XIV, wiek to czas migracji. Z plemion formowały się późniejsze wielkie księstwa, a niezamieszkałe tereny mogły stać się łatwym łupem, dlatego kolejni władcy organizowali ruchy osiedleńcze i kolonizację. W ten sposób zaludniano leśne obszary, poprawiając warunki bytowe lokalnej ludności. Znaczna część kolonizatorów pochodziła z zachodu i przyniosła ze sobą tamtejszy sposób życia. Ludność słowiańska i zachodni osadnicy uczyli się od siebie nowych technik rolniczych, organizowali nowe wsie, lokując je na prawie niemieckim (Piskorski 1990, s. 129–131). W tym czasie Pomorze Zachodnie stawało się coraz bardziej germańskie: „Procesy kolonizacyjne XIII i XIV w.

¹² Historię Pomorza Zachodniego w różnych okresach historycznych opisał J.M. Piskorski m.in. w następujących publikacjach: *Pomorze plemiennie. Historia – Archeologia – Językoznawstwo* (2002), *Kolonizacja wiejska Pomorza Zachodniego w XIII i początkach XIV wieku na tle procesów osadniczych w średniowiecznej Europie* (1990), *Pomorze Zachodnie poprzez wieki* (1999), *Wygnańcy. Przesiedlenia i uchodźcy w dwudziestowiecznej Europie* (2010). Dzieje sąsiedniego Pomorza Gdańskiego na przełomie wieków XIX i XX zebrał J. Borzyszkowski w książce *Gdańsk i Pomorze w XIX i XX wieku* (1999). Historię regionu szczecinecko-drawskiego przedstawiono w publikacji zbiorowej pod redakcją R. Gazińskiego *Dzieje Szczecinka* (2010) oraz w książce K. Donorowicza *Dzieje ziemi łubowskiej* (2004).

Ryc. 22.
 Mapa konturowa Pomorza – Vorpommern i Hinterpommern
 (oprac. własne)

stanowiły głęboką cezurę w dziejach Pomorza Zachodniego. Zmieniły one jego ustrój polityczny, społeczny i gospodarczy oraz ukształtowały krajobraz kulturowy, który przetrwał w zasadzie po dziś dzień” (Piskorski 1999, s. 77). Księstwo Pomorskie, uformowane pod władzą dynastii Gryfitów, istniało na Pomorzu Zachodnim ponad 500 lat, do roku 1648, kiedy na mocy pokoju westfalskiego, kończącego wojnę trzydziestoletnią, zostało podzielone między Brandenburgię i Szwecję (Migdalski 2016, s. 200). Wiek XVII i XVIII to w Europie czas feudalizmu. Chłopi byli zobowiązani do pracy na roli i opłacania czynszu dla właściciela ziemskiego. Na kondycję wsi pomorskiej miała wpływ wspomniana wojna trzydziestoletnia, która doprowadziła do znacznego spadku demograficznego i powojennych zniszczeń. Opustoszałe gospodarstwa stawały się niewydolne. Jedynym sposobem na ich ratunek była pomoc finansowa bogatych właścicieli ziemskich, którzy w zamian za odbudowę wcielali gospodarstwa do swoich folwarków. Wpłynęło to na kurczenie się gospodarki chłopskiej i zwiększanie majątków ziemskich. System folwarczno-pańszczyźniany przynosił korzyści bogatym właścicielom ziemskim, prowadził tym samym do zubożenia chłopów. Na Pomorzu – zwłaszcza w jego wschodniej części – wykorzystanie chłopów można było porównać z niewolnictwem. W tym czasie książę pruski Fryderyk Wilhelm I zwany Wielkim Elektorem (1640–1688) zainicjował kolejne procesy osadnicze: „Okres [jego panowania] uważany jest powszechnie za właściwy początek polityki kolonizacyjnej Hohenzollernów. Wiązało się to z następstwami wojny trzydziestoletniej, wskutek której ziemie należące do elektora brandenburskiego zostały poważnie zniszczone, a ich ludność zmniejszyła się mniej więcej o połowę” (Borkowski 2013, s. 148). Kolejny wzrost kolo-

nizacji przypada na panowanie Fryderyka II Wielkiego (1740–1786). Akcje osiedleńcze prowadzone w tym okresie przyjęto nazywać **kolonizacjami fryderycjańskimi**. Ich głównym celem było wykorzystanie nieużytkowanych dotąd terenów (podmokłych i leśnych) oraz trwałe powiązanie kolonizowanych obszarów z państwem pruskim. Akcje skierowano głównie na ziemie Górnego Śląska, ale i na Pomorzu osuszano jeziora i zakładano nowe wsie: „Kolonie zakładane były głównie na trzebieżach: między Goleniowem, jeziorami Dąbie i Miedwie oraz sporadycznie na południe od Nowogardu, na południe od Ińska, w okolicach Szczecinka, na południe od Bytowa oraz między Sławnem a Lęborkiem” (Szulc 1988, s. 75). Autorka pracy *Morfogenetyczne typy osiedli wiejskich na Pomorzu Zachodnim* charakteryzuje powstające wówczas osady tymi słowami: „Zakładane kolonie miały charakter gospodarczy: głównie rolniczy, rzemieślniczy lub leśny. Różny był także ich układ przestrzenny, uzależniony od pełnionych funkcji. Kolonie te miały na celu ożywienie osadnictwa i zapewnienie dopływu robotników na folwarki, do powstałych wówczas zakładów przemysłowych i przemysłu leśnego. Kolonie rolnicze były najczęściej ciasno zabudowaną, regularną ulicówką lub wsią z nawsiem” (Szulc 1988, s. 66–67). Zachętą dla potencjalnych osadników były wszelkiego rodzaju ulgi i wolności: „Podstawą było zawsze uwolnienie kolonisty i jego synów od służby wojskowej [...]. Dalej następowała 2-letnia zwykle wolnizna od czynszów i podatków na czas zagospodarowania się, wolność od ceł na rzeczy przywiezione przez kolonistę, bezpłatność prawa majsterskiego i miejskiego dla rzemieślników. Wolność religijna była oczywiście zapewniona. Najchętniej sprowadzano protestantów. Kolonista otrzymywał grunt, gotowe budynki, a w razie ich braku pomoc w ich budowie w postaci budulca. Dostawał dalej inwentarz żywy i martwy, wyżywienie na czas zupełnego zagospodarowania się i zwrot pieniędzy za podróż” (Kaczmarczyk 1945, s. 174–175).

Ważną kwestią związaną z kolonizacją fryderycjańską były reformy budowlane, które w znacznym stopniu wpłynęły na wygląd pomorskiej wsi. J. Arlet zauważa, że: „Panowanie Fryderyka II miało ogromny wpływ na budownictwo pomorskie. W 1752 roku wydał on bowiem zakaz budowania drewnianych chat o konstrukcji węglowej, zezwolił natomiast na powstawanie budynków o konstrukcji szkieletowej. Również w roku 1752 został wydany zakaz stosowania palenisk otwartych, z których dym uchodził poprzez strzechę i dymniki w dachu” (Arlet 2004, s. 39). Autorka wymienia jeszcze inne dyrektywy dotyczące budownictwa, takie jak: nakaz budowy kominów, zakaz krycia dachów słomą, trzcina i gontem czy zakaz budowy drewnianych szop na paszę. Nowością było powołanie urzędów budowlanych w 1770 roku. Budownictwo wiejskie zaczęło podlegać prawu, a za pośrednictwem urzędników rozpowszechniano typowe projekty domów, przeznaczone szczególnie dla kolonistów. Na Pomorzu Zachodnim upowszechniła się technika budowlana zwana *fachwerk*, czyli technika szkieletowa, która na długo wpisała się w krajobraz Pomorza Zachodniego.

Kolejne zmiany przyniósł okres wojen napoleońskich. Pomorze znalazło się pod okupacją francuską, a Prusy po przegranej pod *Jeną* i *Auerstedt* zmuszone były do wypłacenia kontrybucji. W tym czasie państwo pruskie było na krawędzi upadku. Sytuacja gospodarcza zmuszała do wprowadzenia radykalnych reform, które pchnę-

ły Prusy z feudalizmu w stronę kapitalizmu (reformy Steina i Hardenberga). Zniesiono różnice stanowe i zaprowadzono równość wobec prawa. Edykt z 1807 r. zniósł poddaństwo osobiste chłopów, a kolejny – z 1811 roku – wprowadził ich powszechne uwłaszczenie, znosząc jednocześnie obowiązek pańszczyźniany. Należy jednak podkreślić, że realizacja tego zarządzenia na Pomorzu przebiegała powoli. Przyczyną były wysokie opłaty, które należało uiścić w celu uwłaszczenia. B. Wachowiak podaje, że reformy wśród chłopów przyjęto z nadzieją, jednak nie wszędzie spotykały się z akceptacją szlachty: „Na Śląsku doszło nawet w związku z tym do niepokojów chłopskich, znalazły one też swój oddźwięk w 1811 r. na Pomorzu. W powiecie szczecińskim chłopcy byli wzywani do odmowy świadczenia robocizn na rzecz panów. Do posłuszeństwa zmuszano ich przy pomocy wojska” (Wachowiak 1996, s. 530). Warto zauważyć, że uwłaszczenie chłopów dawało im możliwość kupna i sprzedaży ziemi, co skutkowało rozdrobnieniem gospodarstw, między innymi w wyniku podziałów spadkowych. W późniejszym czasie sytuacja ta była jedną z przyczyn podejmowania przez Pomorzanie decyzji o emigracji.

3.3. Migracja do Ameryki Południowej w XIX wieku – przyczyny i skutki

3.3.1. Z perspektywy Starego Kontynentu

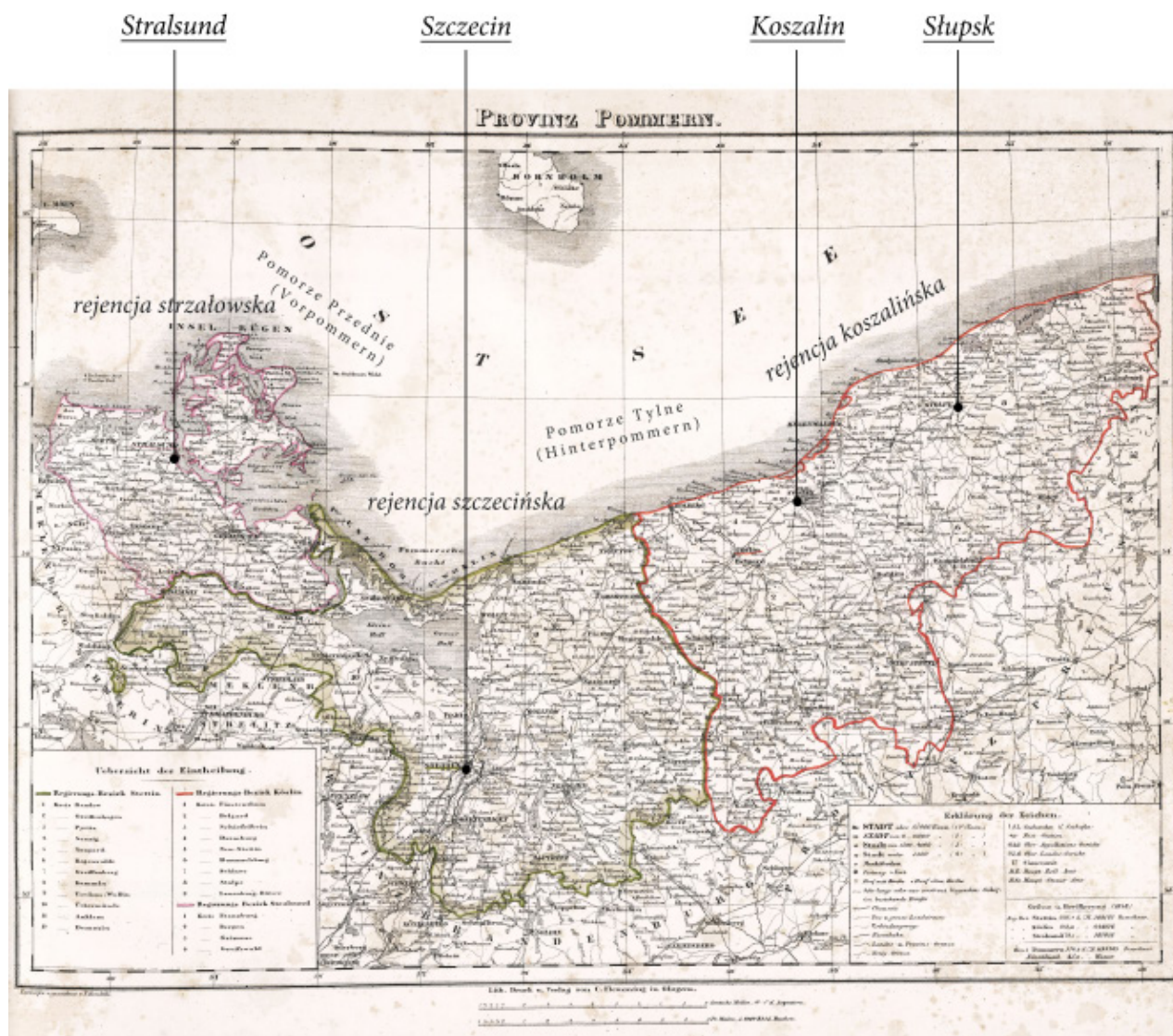
W 1815 roku, w wyniku ustaleń kongresu wiedeńskiego, szwedzką część Pomorza przyłączono ponownie do Prus. W. Stępiński podaje, że: „Po klęsce Napoleona nastąpiło ostateczne zjednoczenie ziem całego byłego księstwa pomorskiego w państwie Hohenzollernów. Na mocy układu między Prusami a Szwecją Pomorze szwedzkie stało się częścią państwa pruskiego. Prowincję Pomorze ze stolicą w Szczecinie podzielono na trzy rejencje: koszalińską, szczecińską i strzałowską” (Stępiński 1999, s. 221–222) (ryc. 23–24). Badacz zaznacza, że w pierwszej połowie XIX wieku miała miejsce najstarsza fala migracji za ocean: „Wywołały ją przyczyny ekonomiczne i wyznaniowe” (Stępiński 1999, s. 244). W tym miejscu należy wspomnieć o ówczesnym niemieckim zainteresowaniu podbojem świata i planach kolonialnych, które zdaniem I. Surynt były wywołane problemami ekonomiczno-społecznymi. Jako jeden z powodów autorka podaje chaotycznie przebiegającą emigrację obywateli państw niemieckich do obu Ameryk, która już w pierwszych dziesięcioleciach XIX wieku nabrała cech zjawiska masowego. W kolejnych słowach dodaje: „Jak wynika z najnowszych badań nad kolonializmem, plany ekspansji kolonialnej zajmowały uwagę niemieckiej opinii publicznej pierwszej połowy XIX wieku w znacznie większym stopniu, niż dotychczas sądzono” (Surynt 2007, s. 30). Już w roku 1814, czyli po pokonaniu Napoleona rozpoczęto publiczną debatę na temat konieczności pełnienia przez Niemcy roli potęgi światowej, ale dopiero w latach 30. i 40. XIX wieku idea ta uzyskała szeroki rozgłos. Powstawały wówczas liczne plany pozyskiwania ziemi drogą kupna, regularnego osiedlania niemieckich emigrantów i zakładania niemieckich kolonii zamorskich.

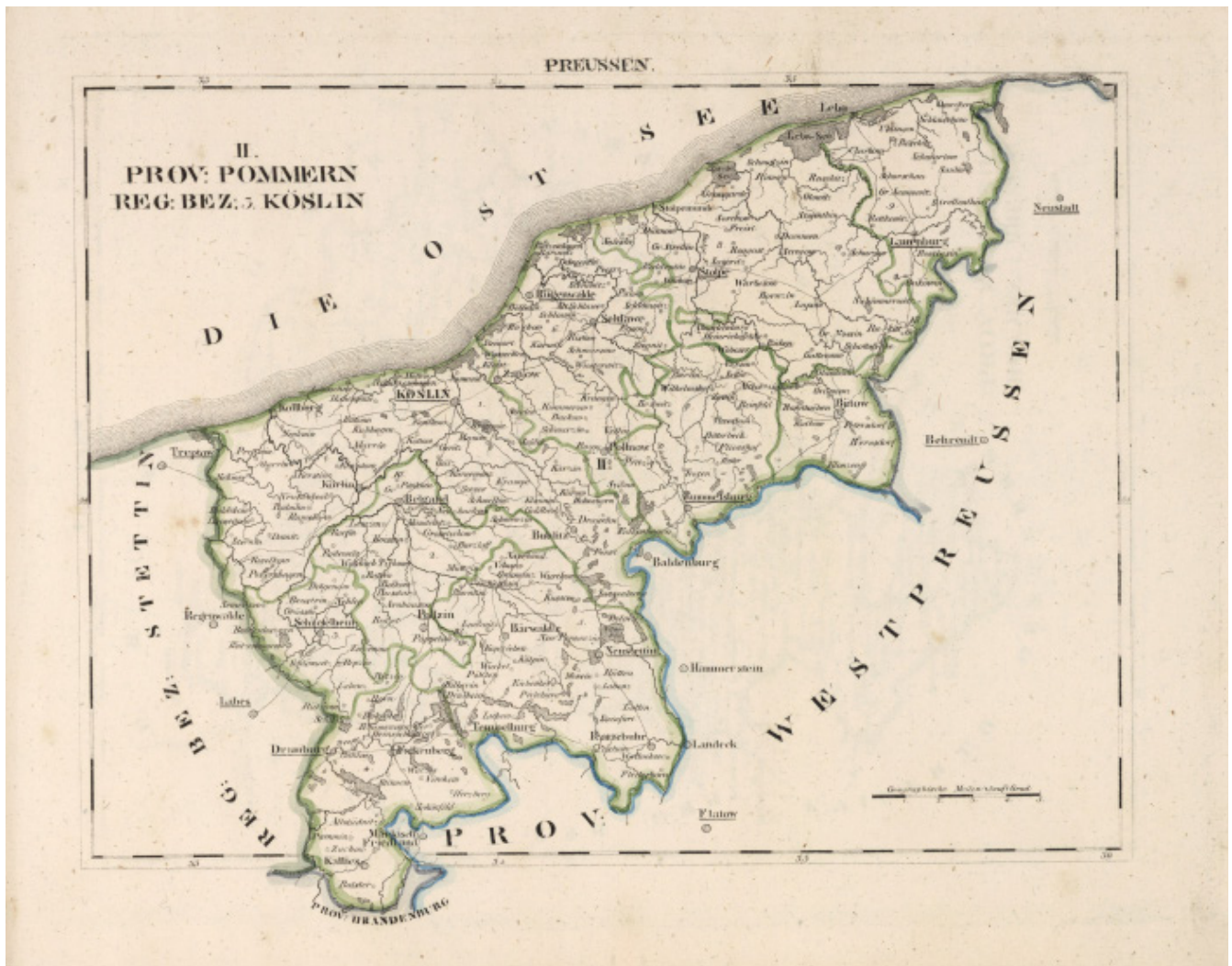
Po roku 1847 na Pomorzu Zachodnim nastąpiły przemiany polityczno-społeczne związane z serią rewolucyjnych zrywów narodowych w Europie (Wiosna Ludów), klęską głodu i drożyzną. Wydarzenia te wywołały rozruchy także w kilku miastach rejencji koszalińskiej: Koszalinie, Bytowie, Karlinie, Słupsku, Połczynie, Drawsku i Lęborku (Szukała 2010, s. 232). Ponadto w tym czasie miały początek procesy demograficzne charakteryzujące się niespotykanym dotychczas odpływem ludności – mieszkańcy wsi szukali zatrudnienia w miastach i rozwijającym się przemyśle. Nie był on jednak w stanie wchłonąć całej ludności bezrolnej i małorolnej znajdującej się w trudnej sytuacji materialnej, dlatego wiele osób migrowało do innych prowincji niemieckich lub szukało lepszych warunków do życia w emigracji zamorskiej (tzw. ucieczka ze wsi – *Landflucht*) (Donorowicz 2004, s. 47). W obliczu kryzysu gospodarczego i narastającego niezadowolenia niemieckie kolonie miały pełnić rolę środka zaradczego: „Dostrzeżenie możliwości jednoczesnego rozwiązania kilku palących problemów

Ryc. 23.

Mapa Prowincji Pomorze – rejencje koszalińska, szczecińska i strzałowska

(oprac. własne na podstawie Preussische Provinz Pommern, C.F. Weiland, 1840 [9]).

wewnętrznych dzięki emigracji pobudziło elity polityczne i intelektualne do intensywnej pracy nad projektami sterowanej odgórnie (przez państwo) polityki osadniczej w krajach zamorskich, mającej na celu skoncentrowane osiedlanie emigrantów z państw niemieckich na ograniczonej przestrzeni, by mogli oni zachować swą tożsamość narodową, nie poddając się naciskowi asymilacyjnemu. Właśnie stąd wziął się pomysł, by docelowym kontynentem niemieckiej emigracji stała się Ameryka Łacińska” (Surynt 2007, s. 31).

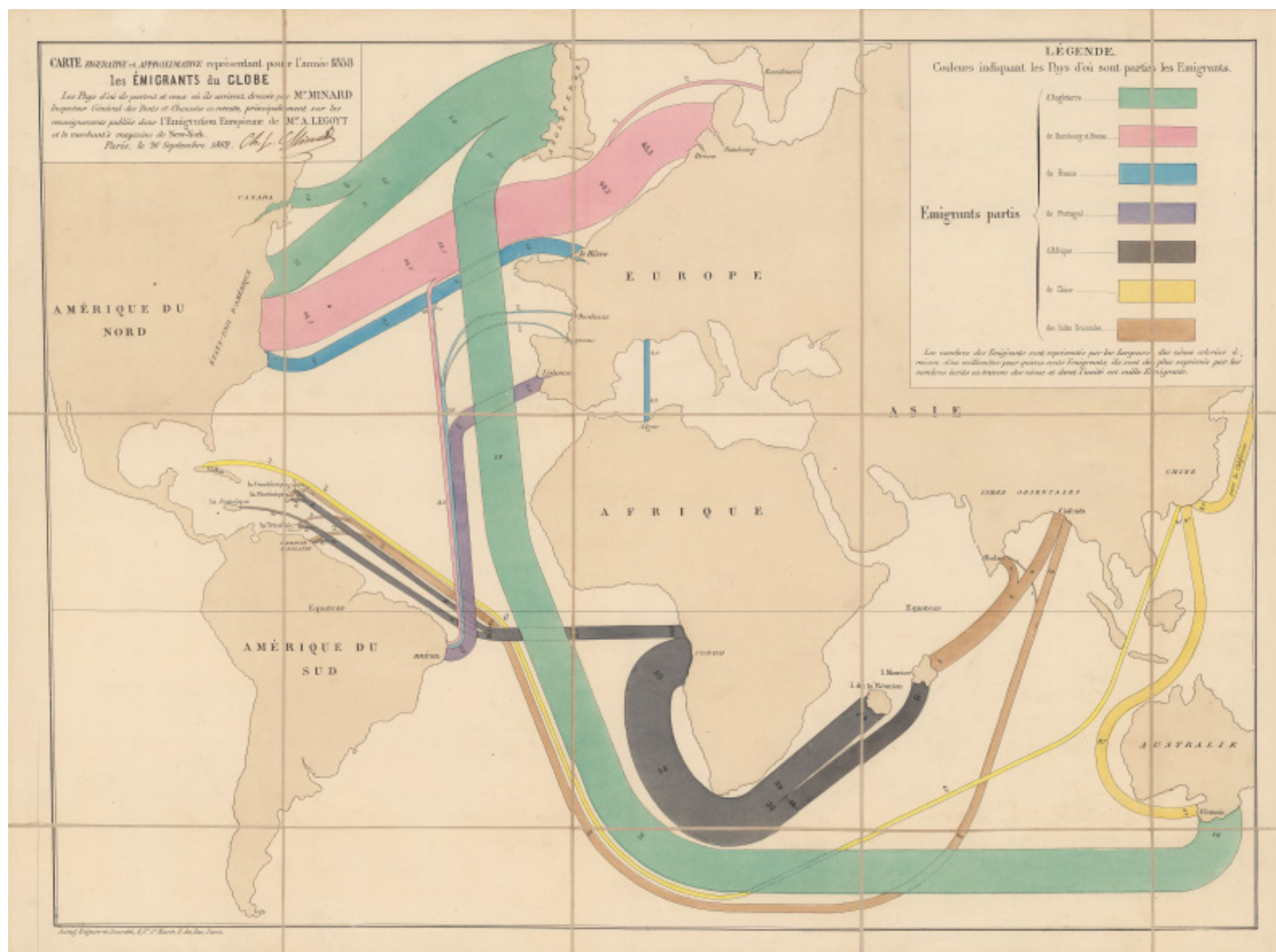
Ruchy migracyjne do Ameryki Północnej i Południowej w tym czasie odbywały się z wielu zakątków Europy. J. Mazurek opisuje genezę tego zjawiska: „Według ustaleń większości badaczy, u podstaw dziwnie nastawionej masowej emigracji z Europy do krajów obu Ameryk legła eksplozja demograficzna, której towarzyszyła rewolucja przemysłowa [...]. Innym, nie mniej ważnym powodem emigrowania była chęć poprawienia swojego położenia materialnego. W miarę postępu cywilizacyjnego ta motywacja zaczęła odgrywać coraz większą rolę przy podejmowaniu decyzji o wyjeź-

Ryc. 24.

Mapa rejencji koszalińskiej Prov. Pommern, Reg. Bez. Köslin

(O. Hermann, 1825 [10])

W południowej części rejencji koszalińskiej znajdują się tereny, z których emigrowali osadnicy Kolonii Santo Angelo, między innymi z miejscowości: Szczecinek (Naustettin), Łubowo (Lubow), Czaplunek (Tempelburg).

Ryc. 25.

Mapa światowego przepływu emigrantów w roku 1858

(C.J. Minard, 1858, *Carte figurative et approximative representant pour l'année 1858 les émigrants du globe* [11])

Kolory pasm wskazują na kraje pochodzenia emigrantów, a ich szerokość odpowiada liczbie przemieszczającej się ludności.

dzie” (Mazurek 2006, s. 25). Jego zdaniem w pierwszej fazie emigracji uczestniczyły nieliczne grupy bogatszego chłopstwa – tylko ci, których stać było na zakup biletu na przejazd do Ameryki. Dopiero później kraje imigracyjne, takie jak Stany Zjednoczone, Kanada, Brazylia czy Argentyna, starały się przyciągać mieszkańców starego kontynentu. Otwierały swoje granice i popierały ruchy migracyjne przez zapewnienie imigrantom bezpłatnego przejazdu, ziemi, taniego kredytu oraz wielu innych udogodnień. Na przełomie XIX i XX wieku najszybciej rozwijającymi się krajami świata były te, które przyjęły największą liczbę imigrantów. Z Europy do Brazylii w latach 1821–1945 wyemigrowało około 5 mln osób (Mazurek 2006, s. 26) (ryc. 25).

J. Mazurek wymienia przyczyny wychodźstwa chłopskiego z Prus do krajów Ameryki Łacińskiej: „Seria klęsk oraz wstrząsów elementarnych i społecznych (rewolucja 1848 roku, wojna na pograniczu państwa pruskiego, nieurodzaje i epidemie), jakie dotknęły państwo pruskie w latach 1848–1871, były przyczynami, które skłaniały do wyjazdu w latach następnych także inne, mniej zamożne grupy społeczeństwa, skuszone

darmowym przejazdem [...]. Emigracja, na którą decydowało się w tym czasie coraz więcej mieszkańców, była jedyną szansą uniknięcia proletaryzacji, głodu i ubóstwa” (Mazurek 2006, s. 27–28). E. Włodarczyk informuje, że największa fala wychodźstwa zamorskiego z Pomorza Zachodniego została odnotowana w latach 1881–1885. Liczba emigrantów wyniosła wtedy 95 tys. osób. W Szczecinie powstawały wówczas (dwukrotnie) amatorskie towarzystwa przewożące emigrantów, które przegrywały konkurencję z portami w Hamburgu i Bremie. Ostatecznie rząd pruski sprzeciwił się wychodźstwu ludności wiejskiej z Pomorza Zachodniego, wydając zakaz emigracji przez Szczecin. W grę wchodziły interesy wielkich posiadaczy ziemskich, uzależnionych od taniej siły roboczej, oraz presja obu wspomnianych portów na szczecińskiego konkurenta (Włodarczyk 1999, s. 256–257). Mimo tych przeciwności nadal podejmowano próby poszukiwania lepszych warunków do życia za oceanem. Rozwój kolei w drugiej połowie XIX wieku ułatwiał chętnym z Pomorza Zachodniego przedostanie się do głównych europejskich portów, takich jak: Hamburg, Brema, Antwerpia, Triest czy Genua (Mazurek 2006, s. 25–26), a pojawienie się statków parowych skróciło czas i wpłynęło na polepszenie warunków podróży. W dokumentach migracyjnych pochodzących z Archiwum Państwowego w Koszalinie odnaleziono nazwiska Pomorzan udających się do Brazylii (ryc. 26). Widniała przy nich adnotacja: „Główne powody do emigracji to polepszenie warunków życiowych poprzez polepszenie zarobków. Inne powody nie były znane” (ryc. 27).

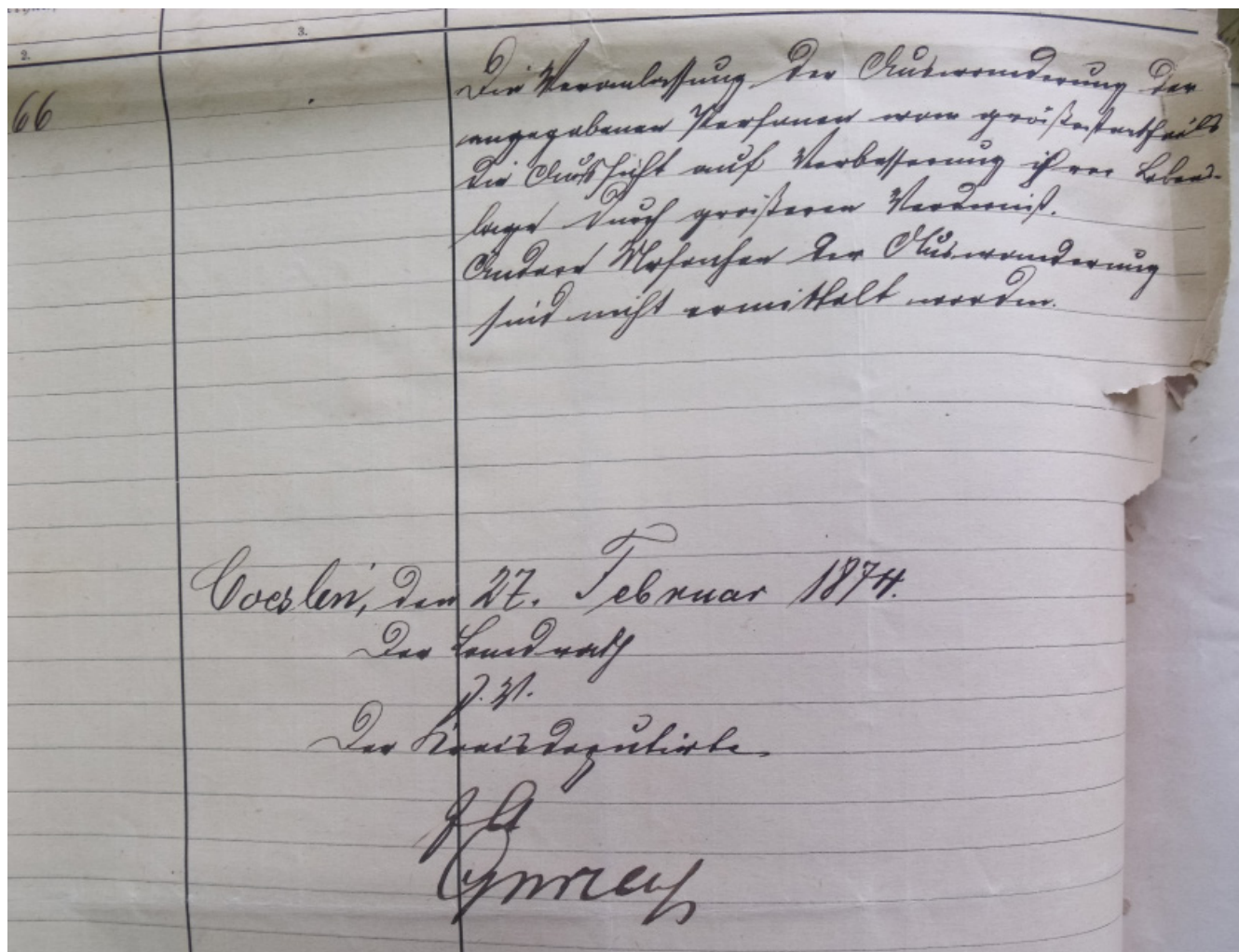
Ryc. 26.

Jedna ze stron dokumentów archiwalnych potwierdzających emigrację z rejencji koszalińskiej do Brazylii

(fot. E. Angoneze-Grela, 2013)

Jednostka archiwalna znajduje się w zbiorach Archiwum Państwowego w Koszalinie.

Nr.	Nazwisko i imię	Nazwa rodz. i kolej.	Adres w Szczecinie	Adres w Brazylii	Adnotacja
1	Fischer, Alwin	Arbeiter	Hose	38	America
2	Janil	Arbeiter	00	10	00
3	Mayer	Arbeiter	00	3	00
4	Mühlert, August	Arbeiter	00	38	Brasilien
5	Mühlert, Adolph	Arbeiter	00	38	00
6	Janil	Arbeiter	00	11	00
7	Grigo	00	00	9	00
8	Mayer	00	00	6	00
9	Olmer	Fabrikant	00	4	00
10	Albard	Arbeiter	00	2	00
11	Witzke, Ferdinand	Fabrikant	Hosemühl	43	00
12	Saffar, Johann	00	00	40	00
13	Janil	00	00	18	00
14	Witzke, Ferdinand	00	00	12	00
15	Fabrikant	00	00	8	00
16	Witzke, Adolph	Fabrikant	00	40	00
17	Saffar, Johann	00	00	45	00
18	Witzke, Ferdinand	00	00	2 1/2	00
19	Fabrikant	00	00	40	00
20	Rosin, Albard	Fabrikant	00	28	00

Transliteracja:

Die Veranlassung der Auswanderung der
angegebenen Personen wovon größtertheils
die mit Verbesserung ihrer Lebens-
lage durch größeren Verdienst.

Andere [nieczytelne] Auswanderung
sind nicht ermittelt worden.

Coeslin, der 27. Februar 1874

[nieczytelne]

[podpis]

Tłumaczenie:

Główne powody do emigracji
wskazanych osób to w większości
polepszenie warunków życiowych
przez polepszenie zarobków.

Inne powody
nie były znane.

Koszalin, 27 kwietnia 1874

[nieczytelne]

[podpis]

Ryc. 27.

Jedna ze stron
dokumentów
archiwalnych
potwierdzających
emigrację z rejencji
koszalińskiej –
przyczyny emigracji

(fot. E. Angoneze-
-Grela, 2013)

Jednostka archiwalna
znajduje się
w zbiorach Archiwum
Państwowego
w Koszalinie.

K. Donorowicz w książce *Dzieje ziemi łubowskiej* pisze: „W latach 1870–1910 Pomorze Zachodnie opuściło 495 tysięcy ludzi. Emigrowano nie tylko do bardziej rozwiniętych prowincji, ale również za ocean. Dużą niemiecką kolonię stworzono w Brazylii. Pierwsi emigranci z Łubowa zamieszkali w Paraiso, Ugudo [sic! Agudo] i Sierra [sic! Serro] Cadeado. W listach do rodzin wymieniane są nazwiska pierwszych kolonistów łubowskich oraz ich ziomków z Pomorza Zachodniego przybyłych do Brazylii około 1900 roku [...]. W latach 1925–1933 nastąpiła kolejna fala emigracji ludności wiejskiej z Pomorza. Spowodował to wielki kryzys gospodarczy, kiedy to rejencję koszalińską opuściło 43 700 osób. W latach trzydziestych w listach z Brazylii wymieniani są przybysze z Łubowa oraz innych terenów Pomorza Zachodniego” (Donorowicz, 2004, s. 48).

3.3.2. Z perspektywy Nowego Świata

Odkąd w 1500 roku portugalski żeglarz Pedro Álvares Cabral – jako pierwszy Europejczyk – ujrzał wybrzeże Brazylii, dzieje tego lądu na kilka kolejnych stuleci związały się z dziejami portugalskiej monarchii. Ówczesnie podział stref wpływów w Nowym Świecie między Hiszpanią a Portugalią regulował traktat z Tordesillas z 1494 roku, który w 1750 roku został zastąpiony przez traktat madrycki, podpisany przez króla Portugalii Dom João V i króla Hiszpanii Fernando VI. Porozumienie opierało się na koncepcji efektywnego zajmowania terytorium, a sposobem na zagwarantowanie integralności granic było zasiedlanie podbitych obszarów. Z tej przyczyny cały wysiłek administracji portugalskiej koncentrował się właśnie na tym zadaniu. Jednocześnie w czasach, kiedy Brazylia była kolonią, prowadzono względem niej politykę izolacji. Powstające wówczas osady tworzyły niemal autonomiczne regiony z własnymi oddziałami wojska i odrębnym kodeksem prawnym. Komunikacja między nimi była utrudniona, nie istniały relacje handlowe, a tym, co je łączyło pozostawał jedynie wspólny język i przynależność do portugalskiej korony. Polityka izolacji dotyczyła nie tylko regionów i osad zlokalizowanych początkowo wzdłuż wybrzeża Atlantyku i w dolinie Amazonki. Portugalczycy pragnęli odseparowania zdobytego lądu od kolonialnych zapędów innych narodów. Zdaniem Laurentino Gomesa: „Celem rządu portugalskiego było uczynienie Brazylii »klejnotem bez własnej woli, oddalonym od oczu i chciwości obcokrajowców«” (Gomes 2014, s. 113). Politykę tę realizowano na przykład przez zakaz rozbudowy dróg łączących zasiedlone tereny. Ograniczenie liczby traktów komunikacyjnych miało na celu ułatwienie walki z przemysłem złota i diamentów. Do przemieszczania się wykorzystywano nieliczne drogi biegnące wzdłuż szlaków wytyczonych przez Indian, jeszcze przed odkryciem Brazylii przez Europejczyków. Nieprzychylnie traktowanie europejskich badaczy prowadzących naukowe ekspedycje w Nowym Świecie to kolejny przykład izolacji – ich działania uważano za szkodliwe dla portugalskiej polityki kolonialnej. Strategia ta skutkowałą poważnym ograniczeniem rozwoju kolonii brazylijskiej. L. Gomes zauważa, że aż do początków XIX wieku była ona

ostatnią wielką, zamieszkiwaną przez ludzi częścią planety wciąż jeszcze niepoznana przez Europejczyków, z wyjątkiem Portugalczyków: „Chiny i Indie były już poznane przez Anglików, Holendrów czy Hiszpanów, ze względu na intensywne relacje handlowe, kwitujące w tych częściach świata od XVI wieku. Podobnie jak w pozostałej części obu Ameryk, w tym USA, Kanadzie i koloniach hiszpańskich, które nie nakładały większych ograniczeń na wjazd cudzoziemców. Istniały oczywiście miejsca odległe i trudno dostępne, takie jak Japonia i Oceania – ostatnie z kontynentów skolonizowane przez Europejczyków. Ale nie da się z niczym porównać Brazylii, która do tego czasu była zamknięta i odizolowana od reszty świata” (Gomes 2014, s. 247–248). Zdaniem L. Gomesa zakaz wstępu nałożony przez Portugalczyków jedynie podsycił tajemniczą aurę wytworzoną wokół tego zamorskiego lądu: „W Europie krążyły plotki o ogromnych bogactwach mineralnych ukrytych w ziemi i niekończących się lasach tropikalnych, pełnych egzotycznych roślin i zwierząt, a także Indian, którzy żyli jeszcze jak w epoce kamienia” (Gomes 2014, s. 248).

Okres intensywnego rozwoju przypada dopiero na czas przebywania w Brazylii portugalskiej rodziny królewskiej (1808–1822), szukającej w swojej zamorskiej kolonii schronienia przed Napoleonem i francusko-hiszpańską okupacją. Był to jedyny taki przypadek wśród ówczesnych monarchii europejskich – do tej pory żaden król posiadający zamorskie kolonie nie wizytował ich, a tym bardziej nie decydował się na przeniesienie tam swojej rodziny i dworu. W tym przypadku rodzinie królewskiej towarzyszyło około 10–15 tys. osób, wśród których znaleźli się między innymi dworzanie, szlachta, duchowni, doradcy królewscy, wojskowi, sędziowie, kupcy i ich rodziny (Gomes 2014, s. 60–62). Nieprzypadkowo ponad dwumiesięczną przeprawę przez ocean eskortowała brytyjska eskadra. Bezprecedensowa ucieczka rodziny królewskiej z całym dworem z *Lizbony* do *Rio de Janeiro* uczyniła z tego miasta nową stolicę imperium portugalskiego, co w praktyce oznaczało koniec epoki kolonialnej w Brazylii: „*Rio de Janeiro* stało się w tym czasie znaczącym, międzynarodowym portem, a warunki sanitarne, ochrona zdrowia, architektura, kultura, sztuka i obyczaje zmieniły się na lepsze” (Gomes 2014, s. 152). Pierwszym dekretem ogłoszonym w Brazylii w 1808 roku przez księcia regenta, późniejszego króla Zjednoczonego Królestwa Portugalii, Brazylii i Algarve Dom João VI, była *Carta régia de abertura das portas ao comércio de todas as nações amigas* [Karta królewska o otwarciu drzwi na handel ze wszystkimi zaprzyjaźnionymi narodami]. Uwolnienie handlu z Brazylią miało być sposobem na stymulowanie rozwoju gospodarczego kolonii i gestem korony portugalskiej w kierunku Brazylijczyków uzależnionych od portugalskiego monopolu i izolacji handlowej. Według Gomesa w praktyce decyzja ta była wymuszona sytuacją polityczną w Europie, szczególnie blokadą portu w Lizbonie przez Francuzów oraz układem zawartym z Wielką Brytanią przeciwko Napoleonowi. Od tej pory brazylijskie porty otworzyły się na świat i rozpoczęły przyjmowanie statków z innych krajów. „Pojawienie się rodziny królewskiej i otwarcie portów nagle zmieniło całą sytuację. Efektem był znaczący napływ cudzoziemców” (Gomes 2014, s. 185, 247–248).

Tymczasem jednym z czynników napięć politycznych w początkach XIX wieku był problem niewolnictwa. Niezwykle dochodowy handel niewolnikami z Afryki przez przeszło dwieście lat stanowił główny filar gospodarki Brazylii i Portugalii. Niewolnicy pracowali na plantacjach bawełny, tytoniu, trzciny cukrowej, a także przy wydobyciu złota i srebra, byli głównym motorem rozwoju rolnictwa. Jednak pod wpływem abolicjonizmu, ruchu społeczno-politycznego zdobywającego popularność w Europie i obu Amerykach, kolejne kraje sukcesywnie ustanawiały zakaz handlu niewolnikami. W Wielkiej Brytanii, będącej inicjatorem tych zmian, już w 1807 roku uchwalono zakaz udziału brytyjskich obywateli w tego rodzaju procederach, a w roku 1833 Wielka Brytania zniosła niewolnictwo w części swoich kolonii. Brytyjczycy rozpoczęli starania dyplomatyczne prowadzące do powstrzymania handlu ludźmi również w innych krajach. Warto wspomnieć, że podczas kongresu wiedeńskiego doszło do pierwszych porozumień między Wielką Brytanią i Portugalią, określających odpowiednie ograniczenia na terytoriach będących w posiadaniu Portugalii. Do aktu końcowego kongresu wiedeńskiego załączono manifest, w którym handel niewolnikami uznano za poniżający dla ludzkości i oznajmiono, że powinien być zakazany (Pimentel Alaminó 2017, s. 703, 711). W tle rozgrywały się kwestie ekonomiczne – Wielka Brytania widziała w Brazylii konkurencję. Posiadanie niewolników oznaczało „darmową” siłę roboczą, która przekładała się na niższe ceny towarów eksportowych, na przykład cukru. Pod wpływem tej polityki państwa europejskie i amerykańskie stopniowo wprowadzały zakaz przymusowego importu ludności. Brazylia była jednak ostatnim z amerykańskich krajów, które oficjalnie w 1831 roku zabroniły tego rodzaju działań. Mimo to nielegalny transfer ludności miał miejsce jeszcze w latach 60. XIX wieku. Dopiero w 1880 roku założono Brazylijskie Stowarzyszenie do Walki z Niewolnictwem, a w roku 1888 regentka Isabela podpisując *Lei Áurea* [Złote prawo], ostatecznie zalegalizowała zniesienie niewolnictwa. Abolicja miała swoich przeciwników szczególnie wśród latyfundystów. Spowodowany nią brak siły roboczej stał się jedną z bezpośrednich przyczyn ruchu migracyjnego do Brazylii. Już w roku 1828 minister Pedro de Araújo Lima przewidywał konieczność zastąpienia pracujących na roli niewolników imigrantami: „Populacja imperium rośnie z dnia na dzień, z jej łagodnym klimatem i żyzną glebą Brazylia powinna być świadkiem wzrostu liczby swoich dzieci, co najmniej w takiej ilości jak w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej... Handel niewolnikami maleje, stajemy w obliczu konieczności wypełnienia tej luki” (Rölke 2016, s. 144).

Okres wojen napoleońskich doprowadził do znaczących zmian terytorialnych na obszarze niemal całej Europy. Rewizji tych zmian oraz ustanowieniu nowego ładu miał służyć kongres wiedeński trwający od września 1814 roku do czerwca 1815 roku. Brazylia, choć oddalona o tysiące kilometrów od tych wydarzeń, również skorzystała na decyzjach podjętych w Wiedniu. W czasie kongresu książę regent Dom João VI ustanowił dla swojej korony nową nazwę Zjednoczonego Królestwa Portugalii, Brazylii i Algarve, podnosząc kolonię do rangi królestwa. Tym samym Brazylia została uznana przez uczestników konferencji za część imperium portugalskiego ze stolicą

w *Rio de Janeiro*. Celem starań portugalskiej dyplomacji było wzmocnienie pozycji rodziny królewskiej wśród uczestników kongresu, którzy postrzegali ją z pewnego rodzaju pogardą w związku z ucieczką do Brazylii. Skutkiem tych zabiegów było historyczne zbliżenie korony portugalskiej i austriackiej, które przypieczętowano ślubem arcyksiężnej Austrii Marii Leopoldyny Habsburg (ryc. 28) z księciem Dom Pedro I, przyszłym cesarzem Brazylii. Ponadto zapoczątkowano kilka europejskich misji naukowych i artystycznych do Brazylii (Gomes 2014, s. 216). Zaaranżowany politycznie ślub odbył się w roku 1817 w Wiedniu, za pośrednictwem pełnomocnika. Don Pedro I był reprezentowany przez Karola Ludwika Habsburga. Wkrótce przysła cesarzowa Brazylii przyплыła statkiem do *Rio de Janeiro* z najsłynniejszą naukową ekspedycją, na której czele stanął bawarski botanik Karl Friedrich Philipp von Martius. L. Gomes wskazuje na znaczenie tej misji: „Ekspedycja zajmująca się badaniem roślin, zwierząt, minerałów i rdzennych mieszkańców Brazylii przemierzyła w latach 1817–1820 ponad 10 tysięcy kilometrów przez brazylijski interior. Było to jedno z największych naukowych wydarzeń XIX wieku [...]. Wyniki tej pracy opublikowano w Niemczech w trzech tomach w latach 1823–1831 i do dziś uważane są za punkt odniesienia w badaniach przyrodniczych Brazylii” (Gomes 2014, s. 227–228).

Cesarzowa Leopoldyna w powszechnej opinii odegrała ważną rolę w historii tego kraju. Zdaniem niektórych badaczy to właśnie ona z José Bonifácio, nazywanym „Patriarchą Niepodległości”, doprowadziła do usamodzielnienia się Brazylii i odłączenia od Portugalii przez ogłoszenie niepodległości w 1822 roku. Według Helmara Rölke: „Niektórzy badacze wskazują na cesarzową Leopoldynę, żonę Dom Pedro I, jako pomysłodawczynię idei sprowadzenia niemieckich imigrantów do Brazylii” (Rölke 2016, s. 144).

Pierwsze próby zorganizowania kolonii dla osadników niemieckojęzycznych zostały podjęte jeszcze przed ogłoszeniem niepodległości. W 1818 roku utworzono kolonię *Leopoldina* w stanie *Bahia* (na północy Brazylii), jednak projekt ten zakończył się niepowodzeniem. Osadnicy rozproszyli się, a pracę na roli przeznaczoną dla imigrantów przejęli niewolnicy. Kilka lat później, w 1824 roku, jeden z najbliższych współpracowników cesarzowej – major Georg Anton von Schäffer zainicjował nową rekrutację niemieckojęzycznych imigrantów. Tym razem kolonia miała być zlokalizowana w południowym stanie *Rio Grande do Sul*. Osada otrzymała nazwę *São Leopoldo* i do dziś jest uważana za faktyczny początek migracji niemieckiej do Brazylii (ryc. 29). W konsekwencji Leopoldyna została okrzyknięta „pierwszą niemiecką imigrantką” i „patronką migracji niemieckiej”, choć określenia te – według badacza Frederika Schulze – pojawiły się w powszechnej opinii dopiero po drugiej wojnie światowej. Jego zdaniem postać Leopoldyny była wtedy celowo wykorzystywana przez potomków niemieckojęzycznych imigrantów do podkreślenia roli, jaką mieli ich przodkowie w budowaniu państwa brazylijskiego: „Od czasu publikacji książki Aldingera¹³, Leopoldyna była

¹³ Książka opublikowana w roku 1923 przez pastora luterańskiego Paula Aldingera nosiła tytuł *Deutsche Mitarbeit in Brasilien* [„Niemiecka współpraca w Brazylii”].

przedstawiana w niemieckojęzycznej prasie brazylijskiej jako niemiecka bohaterka [...]. Jej mąż Dom Pedro I był opisywany jako jej negatywne przeciwieństwo. Reprezentował on w pewnym sensie Brazylijczyków pochodzenia portugalskiego. Artykuły pokazywały jak okropne było ich małżeństwo i opisywały Leopoldynę jako ofiarę, co z kolei nawiązywało do obrazu Brazylijczyków o pochodzeniu niemieckim, którzy [w początkach XX w. i w okresie dyktatury Getúlio Vargasa]¹⁴ czuli się nieakceptowani i przeżywali traumę wywołaną działaniami nacjonalistycznymi” (Schulze 2013, s. 1–18).

Imigracja Europejczyków do Brazylii miała różne przyczyny. Organizujące się niepodległe państwo wymagało transformacji na wielu płaszczyznach, a zasoby ludzkie odgrywały w tym procesie kluczową rolę. H. Rölke uważał, że już w 1822 roku w niektórych brazylijskich sferach rządowych dostrzeżono potrzebę ustrukturyzowania rolnictwa. Nie chodziło o reformę, ale o zbudowanie rolniczego charakteru państwa opartego nie tylko na latyfundiach. Istniało przekonanie o potrzebie stworzenia

Ryc. 28.

Portret pośmiertny Leopoldyny z Habsburgów, cesarzowej (matzonki) Brazylii – Luiz Schlappitz, 1860

(Wikimedia Commons [12])

Obraz obecnie znajduje się w Muzeum Stanu Pernambuco (MEPE) w Recife.

¹⁴ Więcej informacji o sytuacji Brazylijczyków niemieckiego pochodzenia w początkach XX wieku i w okresie dyktatury Getúlio Vargasa znajduje się w rozdziale 9 pt. *Tożsamość wyrażana architekturą – znaczenie architektury w określaniu i zachowywaniu identyfikacji zbiorowej migrantów.*

klasy średniej złożonej z drobnych rolników i rzemieślników. Sam cesarz Dom Pedro I był zwolennikiem imigracji: „Być może zachęcony przez żonę miał powiedzieć: »Trzeba wspierać rozwój rolnictwa, koniecznie należy ułatwić przeprawę [przez ocean] i zachęcać do naboru dobrych osadników, którzy zasilą liczbę potrzebnych nam rąk do pracy«” (Rölke 2016, s. 144). Doświadczenie nieudanej próby zorganizowania niemieckiej kolonii na północy Brazylii poskutkowało wprowadzeniem pewnych mechanizmów. Wśród nich znalazł się zakaz posiadania i zatrudniania przez imigrantów niewolników. Imigrantom wolno było jedynie zatrudniać robotników dziennych (Rölke 2016, s. 143).

W innym miejscu autor publikacji *Raízes da Imigração Alemã* [„Korzenie imigracji niemieckiej”] wymienia główne przyczyny napływu ludności do Brazylii: „Było kilka czynników, które zmotywowały rząd brazylijski do stymulowania imigracji. W skrócie były to: potrzeba wypełnienia ogromnych, niezamieszkałych terenów, a także spornych obszarów przygranicznych sąsiadujących z innymi państwami; konieczność odpowiedzi na silną presję międzynarodową na rzecz zniesienia niewolnictwa; chęć »wybielenia« populacji brazylijskiej” (Rölke 2016, s. 141). W tamtym czasie narastała obawa przed zamieszkami na tle rasowym. W chwili ogłoszenia niepodległości ludność Brazylii wynosiła 3,5 mln mieszkańców, przy czym 68% stanowili niewolnicy, w przeważającej większości ciemnoskórzy. Fakt ten niepokoił rząd, szczególnie w świetle wydarzeń z lat 1790–1804, kiedy na Haiti wybuchła rewolucja o podłożu rasowym (Rölke 2016, s. 141). Środkiem zaradczym miał być napływ imigrantów z Europy, których do przyjazdu zachęcano różnego rodzaju udogodnieniami. Potencjalnych kolonistów kuszone idylliczną wizją przyszłości i niekończącymi się możliwościami, jakie miał im oferować Nowy Świat. Aby zrozumieć nastrój tego rodzaju doniesień, wystarczy

Ryc. 29.

Ilustracja z Enciclopédico do Rio Grande do Sul „Przybycie pierwszych osadników niemieckich do São Leopoldo 25 – VII – 1824”

(ze zbiorów Museu Histórico Visconde de São Leopoldo)

Chegada dos primeiros colonos alemães a São Leopoldo — 25 — VII — 1824

Diário Enciclopédico do Rio Grande do Sul

Fascículo III e IV

przywołać słowa napisane przez Konsula Generalnego Prus – Johanna Jakoba Sturza: „Brazylia posiada wiele bogactw i oferuje niezliczone możliwości tym, którzy chcą rozwijać się i żyć szczęśliwie tu na Ziemi, może znacznie więcej zaoferować niż jakikolwiek inny kraj na świecie zapewniając kolonistom solidny rozwój. Z tego powodu państwo niemieckie powinno nadal inwestować w Brazylii i coraz bardziej zwiększać kontakty z Brazylijczykami, przede wszystkim dając impuls osadnikom pochodzenia niemieckiego, którzy powinni stanowić najbezpieczniejszą drogę dla utrzymania tego kontaktu” (Granzow 2009, s. 121).

Administracja brazylijska imigrację postrzegала jako korzyść – a nawet konieczność – dlatego pierwsi niemieccy imigranci mieli opłacaną przez rząd Brazylii podróż. Po przybyciu do kolonii otrzymywali diety w gotówce, wyżywienie, nasiona i narzędzia. Należy zaznaczyć, że zachęty te były traktowane w kategoriach pożyczki z koniecznością późniejszej spłaty. Prawo własności w stosunku do otrzymanej ziemi legalizowano dopiero po spłacie należności względem państwa. Dla brazylijskiego rządu koszt sprowadzenia osadników był jednak wysoki, dlatego zastrzegano prawo do narzucenia kolonistom miejsca destynacji. W tamtym czasie brakowało odpowiednich przepisów regulujących przepływ osadników, z tego względu nierzadko miejsce docelowe imigrantów określano dopiero po przybyciu do portu w *Rio de Janeiro* (Rölke 2016, s. 143). Kiedy koszt sprowadzania zza oceanu nowych osadników okazał się przerastać możliwości państwa, organizację kolejnych transportów zlecono sektorowi prywatnemu. W Brazylii i w Prusach powstawały agencje zajmujące się werbowaniem i przewozem imigrantów. Niestety dochodziło również do oszustw i nadużyć względem ludności decydującej się na emigrację. Jako przykład można przywołać opisaną przez H. Rölke sytuację z kolonii *Ibicaba* w prowincji *São Paulo*: „Latyfundysta i senator Nicolau de Campos Vergueiro wprowadził w swojej fazendzie system oparty na partnerstwie biznesowym. System polegał na finansowaniu imigracji niemieckich i szwajcarskich osadników, zubożałych i spragnionych posiadania własnego kawałka ziemi, chcących godnie żyć i osiągnąć rozwój finansowy. Firma *Vergueiro & Cia* zobowiązała się do wspierania imigrantów w pierwszych latach [po imigracji]. Opłacała podróż migrantów, którzy w ten sposób już w chwili przyjazdu do Brazylii byli zadłużeni [...]. Obowiązywała także opłata za narzędzia i codzienne utrzymanie aż do żniw. Zadłużenie miało być spłacane pożyczkami oprocentowanymi od 6 do 12% miesięcznie. Imigranci byli również zobowiązani do kupowania artykułów spożywczych pochodzących z magazynów fazendy po cenach dyktowanych przez firmę *Vergueiro & Cia*. W krótkim czasie długi narastały do takiego poziomu, że imigranci byli zmuszani do niemal niewolniczej pracy” (Rölke 2016, s. 99–100).

Brazylia w XIX i XX wieku stała się domem dla imigrantów o najróżniejszym pochodzeniu, ale to właśnie ludność niemieckojęzyczna jest uznawana za grupę, która oficjalnie otworzyła masową migrację Europejczyków do tego kraju. Choć w stosunku do innych narodowości liczba imigrantów niemieckich była niewysoka, to bez wątpienia niemieckojęzyczni pionierzy wywarli wpływ na kształtujące się nowe państwo. Jak informuje *Sílvia Cristina Lambert Siriani*, dekret podpisany przez księcia regenta Dom

João VI w marcu 1820 roku: „wyraźnie prezentował interes rządu w zachęcaniu do wyjazdu osób o pochodzeniu niemieckim oraz osób »z innych krajów«, którzy uznaliby za stosowne osiedlić się na terytorium Brazylii” (Lambert Siriani 2005, s. 92). Określenie dokładnej liczby niemieckich imigrantów jest trudne. Według Jeffreya Lessera w pierwszych dekadach dwudziestego wieku każda osoba przybywająca statkiem bez biletu w pierwszej klasie była uważana za imigranta, chociaż zdarzało się, że były to osoby przebywające jedynie krótko w Brazylii. Mimo wszystko autor przywołuje liczbę ponad 223,5 tys. imigrantów o narodowości niemieckiej przybyłej do Brazylii w latach 1872–1972 (Lesser 2016, s. 15). Giralda Seyferth zaś podaje liczbę niemal 5 mln imigrantów różnych narodowości przybyłych w latach 1824–1947 do Brazylii, w tym 235 846 (4,8%) imigrantów o pochodzeniu niemieckim, co sytuuje ich na czwartym miejscu jedynie za takimi narodowościami jak włoska, portugalska i hiszpańska (Seyferth 1988, s. 3). W tej grupie znajdowali się również Pomorzanie. Imigrantów niemieckich kierowano do rozlicznych destynacji, przy czym aż trzy czwarte z nich osiedliło się w południowej części Brazylii: w stanie *Rio Grande do Sul* (50%) i *Santa Catarina* (20%), pozostałych kolonistów skierowano do stanów: *Paraná*, *São Paulo*, *Espírito Santo*, *Rio de Janeiro* i *Minas Gerais* (Carlos de Santana 2010, s. 238).

Różne były cele i formy kolonizacji Brazylii. Przykładowo imigranci w regionie *São Paulo* mieli zrekompensować brak pracowników na plantacjach kawy, a południe miało być zasiedlone przez osadników zajmujących się uprawą ziemi i produkcją żywności. Tam w pierwszej kolejności miały być zasiedlone obszary leśne w pobliżu koryt rzecznych, w szczególności dolin rzek *Jacuí* i *Itajaí* (Gregory 2013, s. 119). Na rycinie 30 pokazano większe niemieckie kolonie w trzech południowych stanach. Na przedstawionej mapie znajduje się *Kolonia Santo Ângelo* w dolinie rzeki *Jacuí* (*Jacuhý*).

Osadników pochodzących z Prowincji Pomorze zalicza się do imigracji niemieckiej. Określenie dokładnej liczby Pomorzan jest trudne, ponieważ po przybyciu do portów w Brazylii byli rejestrowani na podstawie języka, którym się posługiwali, często bez uwzględniania dialektów. Z tej przyczyny identyfikowano ich jako migrantów niemieckich, a zatem dane odnoszące się do tej grupy są nieprecyzyjne (Hackenhaar 2018, s. 52). Niektóre badania mówią o 30 tys. pomorskich kolonistów, którzy osiedlili się głównie w trzech stanach: *Rio Grande do Sul*, *Santa Catarina* i *Espírito Santo*. Otrzymali tam ziemie trudno dostępne, odizolowane od innych, co przyczyniło się do wzmocnienia i przetrwania ich etnicznej odrębności (Neunfeld, Atallah 2013, s. 132).

3.4. Początki formowania się Kolonii Santo Ângelo

Początki powstawania *Kolonii Santo Ângelo* oraz wydarzenia towarzyszące przybyciu imigrantów z Pomorza do Brazylii zostały spisane i opublikowane przez lokalnego historyka Williama Werlangę w książce pod tytułem: *Crônicas da Colônia Santo Ângelo*:

Ryc. 30.
Niemieckie kolonie w południowej Brazylii w 1905 roku

(Wikimedia Commons [13])

História da colonização alemã no Rio Grande do Sul [„Kroniki Kolonii Santo Ângelo: Historia kolonizacji niemieckiej w Rio Grande do Sul”]. Autor jako jedną z przyczyn emigracji z miejscowości Lubow [Łubowo], w okręgu szczecineckim, podaje wzrost liczby jej ludności. Populacja Łubowa w latach 1798–1867 wzrosła z 367 do 761 mieszkańców. Ponadto trudne warunki życia, związane z sytuacją na Pomorzu w pierwszej połowie XIX wieku, skłoniły mieszkańców tej pomorskiej miejscowości do decyzji o emigracji. Według relacji kronikarza, w Europie w czasie wzmożonej działalności agencji migracyjnych w okolicach Łubowa działał agent o nazwisku Krüger, który wykazywał się skutecznością w namawianiu lokalnej ludności do zasiedlania Brazylii. W swojej działalności posuwał się do takich działań jak organizowanie zainteresowanym fałszywych paszportów, których migranci potrzebowali do uzyskania pozwolenia na wyjazd. W ten sposób unikano konieczności odbycia obowiązkowej służby wojskowej w wojsku pruskim. Ponadto obietnica szybkiego wzbogacania się w Nowym Świecie sprawiała, że emigracja za ocean wydawała się Pomorzanom bardzo kusząca propozycja.

Kolonia Santo Ângelo, która otrzymała nazwę na cześć prezydenta prowincji Ângelo Muniz Ferraz, wchodziła w skład nowych niemieckich osad zorganizowanych przez

rząd brazylijski (Pegoraro 2013, s. 46). W roku 1856 do miejsca położonego na lewym brzegu rzeki *Jacuí*, zwanego *Agudo*, przybył Frederico Guilherme Wendelstäedt. Zadanie, które mu powierzono polegało na sprawdzeniu tego miejsca pod kątem organizacji nowej kolonii, rozpoczęciu pomiarów działek i przygotowaniu tymczasowych baraków dla pierwszych kolonistów. *Kolonia Santo Ângelo* została oficjalnie powołana w 1855 roku, ale przyjmowanie osadników rozpoczęło się tam dopiero w 1857 roku. W tymże roku dwie rodziny pochodzące z Łubowa osiedliły się w *Kolonii de Serro Cadeado*¹⁵ (Cherini 2007, s. 105), a dekadę później 11 rodzin (49 osób) zamieszkało w *Kolonii Santo Ângelo*. W. Werlang informuje, że: „W latach 1858–1888 około 289 osób opuściło Łubowo i skierowało się do *Kolonii Santo Ângelo*” (Werlang 2001, s. 5–6). W innej publikacji autor zwraca uwagę na to, że znaczna liczba osób pochodzących z Łubowa i okolic wyróżniała się na tle innych grup niemieckich osadników (Werlang 1995, s. 27–28). Wiadomo, że kolonię tę zasiedlali imigranci z Nadrenii, Saksonii i Pomorza (Gregory 2013, s. 118), jednak dowodem na szczególnie silne powiązania okręgu szczecińskiego z *Kolonią Santo Ângelo* jest aktywność pewnego mieszkańca Łubowa – niemieckiego nauczyciela Willy’ego Weyera. Niespełna 70 lat po osiedleniu się pomorskich osadników w kolonii rozpoczął publikację serii artykułów w niemieckiej prasie („*Pommersche Zeitung*”, „*Neustettiner Kreiszeitung*”) na temat emigrantów z Łubowa mieszkających w *Agudo* i *Paraíso do Sul* (ryc. 31). Ponadto W. Weyer utrzymywał kontakt z mieszkańcami dawnej *Kolonii Santo Ângelo*, a nawet osobiście odwiedził to miejsce. Według jego relacji w przedwojennym Łubowie zaczęto mówić o brazylijskiej kolonii „*Nova Lubow*” [Nowe Łubowo] (Werlang 1995, s. 27–28).

Podróż grupy osadników z Łubowa w 1867 roku rozpoczęła się w Stargardzie. Migranci potrzebowali trzech tygodni, aby dotrzeć do portu w Hamburgu. Po dziesięciu tygodniach oczekiwania wsiedli na statek do *Rio de Janeiro*. Przeprawa przez ocean trwała kolejnych dwanaście tygodni, ale nie był to ostatni etap podróży. Należało przedostać się statkiem na południe Brazylii do stolicy regionu – *Porto Alegre*, a następnie żegluga śródlądową na miejsce docelowe (Werlang 2001, 2–9). Podobną drogę przebyli inni migranci z Pomorza, którzy dziesięć lat wcześniej dotarli tam jako pierwsi niemieccy osadnicy. Dla nich wyczerpująca i dramatycznie przebiegająca podróż zakończyła się rozczarowaniem. Zastali kolonię nieprzygotowaną na przyjęcie osadników. Kronikarz relacjonuje, że zejście imigrantów na ląd odbywało się w dużym napięciu, doszło nawet do przepychanek z załogą statku, która przy użyciu broni zmusiła imigrantów do posłuszeństwa. Koloniści pierwsze noce spędzili w niewykończonych, prowizorycznych barakach. Szopa z klepiskiem zamiast podłogi miała służyć im za tymczasowe schronienie, do czasu zorganizowania sobie stałego domu. Pierwszym zadaniem, którego musieli się podjąć tuż po przybyciu do kolonii, było sfinalizowanie budowy baraków i wykarczowanie ścieżki prowadzącej przez las do rzeki, celem zdobycia wody pitnej (Werlang 2001, s. 10–29). W tamtym czasie dyrektorem ad-

¹⁵ *Serro Cadeado* albo *Serra Cadeado*, albo *Cerro Cadeado* – nie ma pewności co do dokładnej lokalizacji tej kolonii, ponieważ źródła nie są jednoznaczne. Jednak z dużym prawdopodobieństwem można uznać, że obecnie miejscowość ta nosi nazwę *Augusto Pestana* i znajduje się około 200 km na północny zachód od *Agudo*.

Ryc. 31.

Wycinek z niemieckiej prasy – „Neustettiner Kreiszeitung”, najprawdopodobniej z czerwca 1934 roku

([14])

ministracji był Florian Von Zurowski. Zdaniem kolonistów nie wypełniał on należycie swoich zadań. Jednym z poważnych zarzutów przeciwko niemu był brak odpowiedniego przygotowania kolonii na przybycie osadników. Po serii skarg został zastąpiony w 1857 roku przez barona Karla Hermanna von Kahlden – pruskiego oficera, który od 1851 roku przebywał w Brazylii w charakterze wojskowego najemnika. Do dziś baron uważany jest za jedną z najważniejszych postaci związanych z powstaniem *Kolonii Santo Ângelo* – piastował w tym miejscu urząd dyrektora kolonii do 1882 roku (ryc. 32).

Pierwsi osadnicy rozpoczęli prace od oczyszczenia brzegu rzeki *Jacuí*. Działki, które wybierali pod zasiedlenie, znajdowały się na zboczach gór. Uznano, że bezpośrednie sąsiedztwo dużej rzeki i jej rozlewisk nie byłoby korzystne dla upraw, a przez zagrożenie powodzią – niezdatne pod budowę budynków mieszkalnych. W. Werlang relacjonuje, że wśród osadników powszechną praktyką było wznoszenie domów na pierwszym wzgórzu, licząc od rzeki. Jego zdaniem wezbrania wody i powódzie nie należały w tym obszarze do rzadkości (Werlang 2001, s. 38). Urządzenie otrzymanej ziemi rozpoczynano od karczowania i wypalania lasu. Działanie to miało na celu odstraszenie niebezpiecznych i zagrażających życiu zwierząt, takich jak jaguary (*Panthera onca*) czy jadowite węże. Imigranci nieprzywykli do tego rodzaju zagrożeń szukali własnych sposobów na przetrwanie w subtropikalnej dżungli. Jednak warto wspomnieć, że nie tylko dzikie zwierzęta były dla nich poważnym problemem. Zaciekłymi przeciwnikami kolonizacji stali się także brazylijscy farmerzy, którzy od lat zajmowali te ziemie, bez oficjalnego nabycia do nich praw. Ziemie niczyje i niezagospodarowane zgodnie z ówczesnym prawem można było swobodnie zajmować pod uprawę lub wypas była do czasu przyznania ich kolonistom. Ogromny teren między górą *Agudo* i górą *Pelado* zajmował Brazylijczyk o pochodzeniu portugalskim – Manoel da Rosa Garcias. W miejscu tym w przyszłości miała powstać i się rozwinąć kolonia, a w późniejszym czasie miasto *Agudo*. Sytuacja ta generowała olbrzymie napięcia. Nowych osadników uważano za okupantów, niszczone i podpalano im uprawy, protestowano przeciwko zakładaniu kolonii. Aby zapobiec dalszym problemom, w roku 1859 baron von Kahlden oddał Brazylijczykom w użytkowanie ziemie położone z dala od centrum kolonii – osadę nazwano *Linha Brasileira*.

Dyrektor kolonii przyznał osadnikom pierwsze działki w styczniu 1858 roku w *Picada do Rio* wzdłuż rzeki *Jacuí* (ryc. 33). Działki mierzyły po 77,6 ha. Niemieccy koloniści wycinali w gęstym lesie ścieżki, które określano mianem *picada*. Służyły one komunikacji między przysiółkami. Działki miały bardzo duże rozmiary, co przyczyniało się do wywołania negatywnych emocji wśród osadników, czuli się odizo-

Ryc. 32.

Portret barona von Kahlidena – fotografia medallionu umieszczonego na pomniku upamiętniającym 100-lecie powstania Paraiso do Sul

(fot. E. Angoneze-Grela, 2016)

lowani i osamotnieni pośród nieprzyjaznego, dziewiczego lasu (Werlang 2001, s. 24). Po wstępnym oczyszczeniu terenu stawiano tymczasowe domy (ryc. 34–35), a dopiero później wznoszono docelowe budynki mieszkalne. W kronikach *Kolonii Santo Ângelo* nie zamieszczono opisu domów tymczasowych wznoszonych przez niemieckich osadników. Można przypuszczać, że sposób ich organizowania był podobny w całej prowincji. Hermann von Ihering w książce *Rio Grande do Sul*, opublikowanej w Prusach w 1885 roku, relacjonował zachowanie kolonistów w momencie przydzielania im ziemi w tym regionie:

Wkrótce po otrzymaniu działki [osadnik] jest zmuszony znaleźć sobie odpowiednią lokalizację, o ile to możliwe, do swojego miejsca zamieszkania, blisko źródła wody, które wśród górskich, leśnych działek występowały w wielkiej obfitości w postaci rzek, strumieni i źródeł. W tym miejscu wznosi lekki szałas, w formie namiotu, zrobiony z gałęzi, pokrywa go liśćmi palmowymi jakiegokolwiek gatunku, których jest tutaj pod dostatkiem. Szałas ten będzie mu służył jedynie do ochrony przed deszczem i rosą podczas wycinki lasu [...], jako że później, kiedy już fragment lasu będzie wypalony, musi wznieść większą chatę, gdzie schronienie i niezbędne warunki do życia znajdzie jego rodzina. Do zbudowania pierwszej leśnej chaty zbiera się zazwyczaj od 3 do 4 sąsiadów i w niej będą mieli schronienie w nocy i w deszczowe dni [...] tymczasem jego rodzina przebywa w baraku przeznaczonym dla imigrantów [...]. Po przygotowaniu chaty rozpoczyna wycinkę lasu osobliwym narzędziem zwanym *fouça* [*foice*] przypominającym sierp, ale z długą rączką (Ihering 1885, s. 107).

Do budowania tymczasowego schronienia osadnicy wykorzystywali wszystko to, co udało im się znaleźć w miejscu osiedlenia: pnie ściętych drzew w charakterze szkieletu konstrukcji, liście palm i paproci do pokrycia dachów, liany do wiązania elementów konstrukcyjnych, bambusy, glinę i trawę do wypełniania ścian. Günter Weimer zauważa, że zadaniem kolonistów było nie tylko wzniesienie domu, ale i budynków gospodarskich lub przynajmniej zadaszenia chroniącego zwierzęta hodowlane przed

Ryc. 33.

Fotokopia oryginalnego szkicu Kolonii Santo Ângelo z roku 1857

(ze zbiorów Arquivo Histórico do Rio Grande do Sul)

Ryc. 34.

Tymczasowy dom rodziny Wihn, Novo Hamburgo, Rio Grande do Sul, 1862

(ze zbiorów *Museu Histórico Visconde de São Leopoldo*)

Ryc. 35.

Der Anfang im Urwald [Początki w dziewiczej puszczy] – osadnicy w stanie Rio Grande do Sul

(ze zbiorów *Museu Histórico Visconde de São Leopoldo*)

deszczem. Zauważa także, że poszczególne obiekty zmieniały swoje zastosowanie w czasie. W miarę jak poprawiały się warunki życiowe rodziny, powstawały większe i wygodniejsze budynki mieszkalne, tymczasem dawne obiekty zamieniano na kuchnie, szopy, chlewy i inne pomieszczenia towarzyszące (Weimer 2005, s. 129–149).

W 1858 roku Carlos Streeck, pochodzący z miejscowości *Pielburg* [Piława, okręg szczecinecki], otrzymał działkę nr 1 w *Picada do Rio*. Ponieważ jego działka znajdowała się blisko rzeki, zorganizował przy niej niewielki port nazwany z czasem *Porto Agudo*. Wykorzystywano go do załadunku i rozładunku towarów rolnych, które w pierwszych latach były niewaligiczne dla funkcjonowania kolonii. Imigranci początkowo uprawiali ziemniaki, ale już wkrótce rozszerzyli swoją agrokulturę o uprawę kukurydzy, manioku, fasoli i tytoniu. Północna część *Picada do Rio* była terenem podmokłym i zalewowym, dlatego koloniści nie chcieli się tam osiedlać. Obszar północny został zagospodarowany dopiero w późniejszym okresie rozwoju kolonii, a specyfikę tego terenu – z dużym powodzeniem – wykorzystano pod uprawę ryżu. Ekspansja kolonii postępowała z zachodu na wschód, w stronę płaskowyżu *Paraíso*. Jej rozwój można zaobserwować, porównując dwa rysunki wykonane przez barona Karla Hermanna von Kahlden w latach 1857 i 1878 (ryc. 36). W pierwszym okresie powstały *Picada do Rio*, *Linha Morro Pelado* i *Linha Teutônia*. W latach 60. XIX wieku rozpoczęto poszerzenie kolonii o wschodnie tereny odpowiadające dzisiejszej gminie *Paraíso do Sul*. Wśród osadników tej części kolonii znalazła się duża grupa Pomorzan z okręgu szczecineckiego (Werlang 1995, s. 42). Warto wspomnieć, że administrator von Kahlden przeniósł własne miejsce zamieszkania do *Paraíso* skąd od tej pory zawiadywał kolonią. Przyczyniło się to do rozwinięcia tego obszaru. Wytyczono działki w *Travessão do Paraíso*, *Linha Sinimbu*, *Linha Brasileira*, *Linha Contenda*, *Linha Patrício* i *Linha Marcondes*. W latach 80. XIX wieku baron von Kahlden rozpoczął kolonizację *Linha Bohêmia*, sprowadzając osadników pochodzących z terenów dzisiejszych Czech i Słowacji, a na wschodnich krańcach kolonii pojawili się pierwsi imigranci o pochodzeniu włoskim. Koloniści otrzymywali działki wielkością znacznie przewyższające te, które znali z miejsca swego pochodzenia. Były to powierzchnie rzędu 42–72,6 ha, a ich cena wahała się w granicach 240\$000–726\$000 rs¹⁶ (Werlang 1995, s. 70–97).

Kolonia Santo Ângelo z biegiem czasu się rozbudowywała. Koloniści organizowali miejsca kultu, powstawały szkoły, rozwijał się przemysł i handel. Głównym źródłem dochodów stała się produkcja ryżu, tytoniu i innych produktów kolonialnych. Sukcesywny rozwój doprowadził do administracyjnego uniezależnienia się od dystryktu *Cachoeira do Sul*. W roku 1959 ustanowiono miasto i gminę *Agudo* (ryc. 37), a we wschodniej części powstało drugie centrum kolonialne – *Paraíso*. Podczas dyktatury Getúlio Vargasa nazwę tej miejscowości zmieniono na indiańskie słowo *Marupiara* (oznaczające raj), aby w roku 1959 powrócić do nazwy *Paraíso do Sul*. W latach 80. XX wieku rozpoczęto starania nad uniezależnieniem się również i tej miejscowości. Osta-

¹⁶ Ceny podano w ówczesnej walucie – *réis*. Forma zapisu 12\$000 jest prawidłowym sposobem oznaczania dawnej brazylijskiej waluty *real* (w liczbie mnogiej *réis*) używanej w Brazylii do 1942 roku. Zapis ten oznacza 12 000 *réis*.

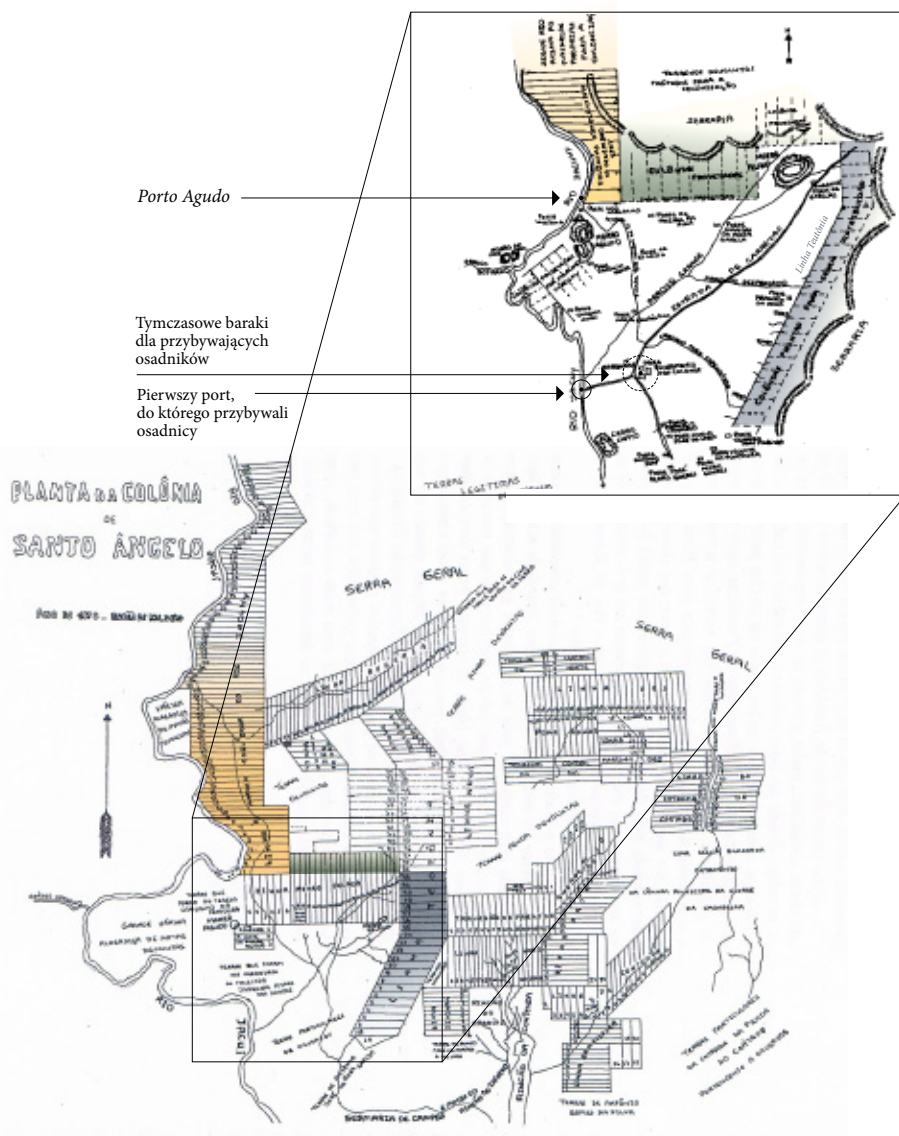
tecznie w roku 1888 utworzono miasto i gminę *Paraíso do Sul*.

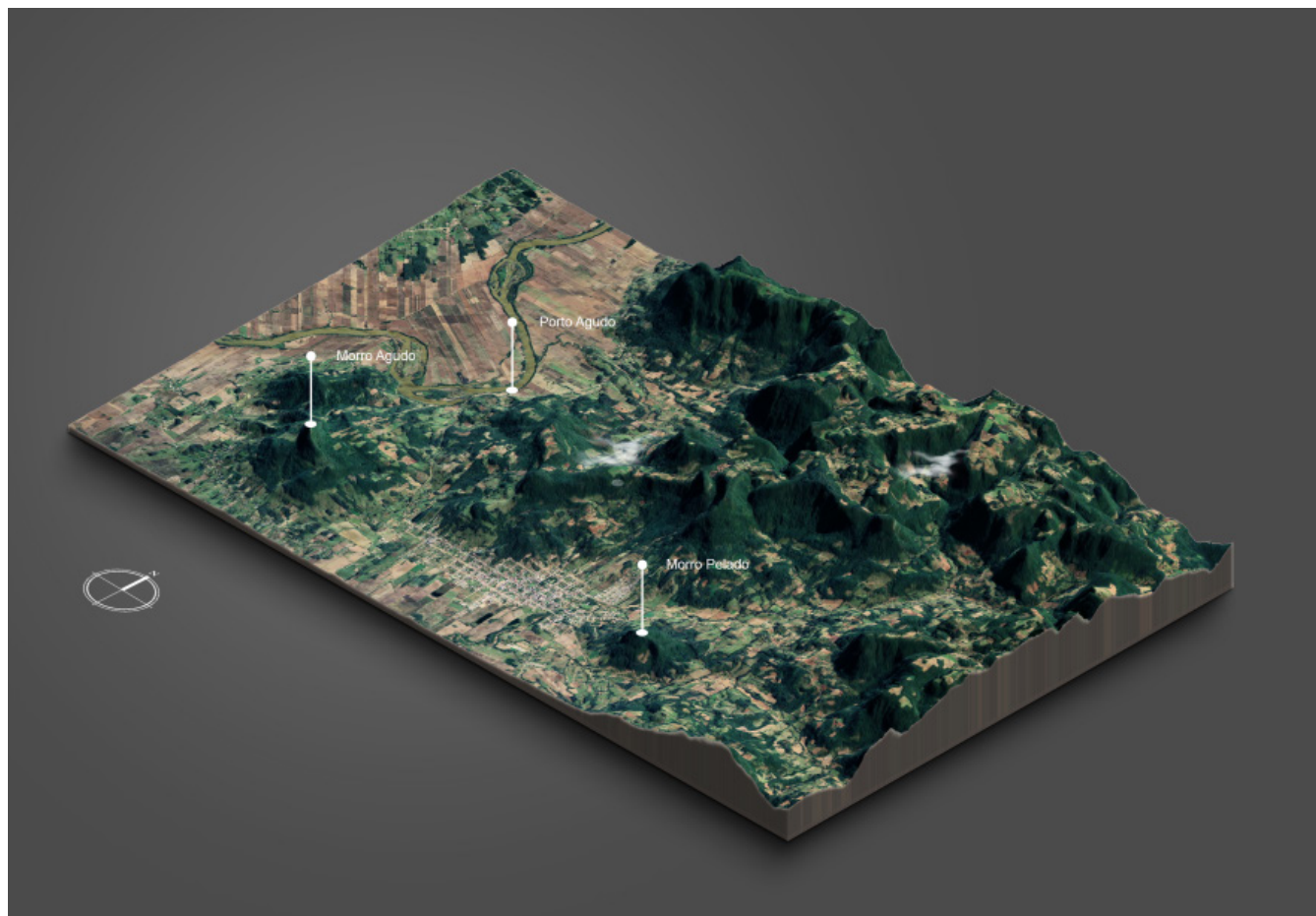
Pierwsi koloniści oraz ich potomkowie pozostawili po sobie pamiątkę w postaci domów w konstrukcji szkieletowej (ryc. 38) – charakterystycznej dla Prus, w tym dla Pomorza Zachodniego. Zastany zasób budownictwa szkieletowego, odnaleziony w obszarze dawnej *Kolonii Santo Ângelo*, zdawał się być bardzo zróżnicowany i trudny do usystematyzowania. Zauważono oczywiste podobieństwa z europejskim domem szkieletowym, ale i wyraźne różnice. Pytania postawione w trakcie kwerendy terenowej brzmiały: Jaki obraz wsi pomorskiej zapamiętali osadnicy przed emigracją i jaki przekazali kolejnym pokoleniom? Które cechy budownictwa zachowały się, a które uległy modyfikacjom? Aby znaleźć odpowiedź na powyższe pytania, należało przyjrzeć się źródłom, a zatem architekturze pomorskiej wsi, w szczególności obiektom mieszkalnym, które zachowały się dotąd w okolicach Szczecinka (woj. zachodniopomorskie). Właśnie temu zagadnieniu, a także powojennym losom architektury szkieletowej Pomorza Zachodniego poświęcono kolejny rozdział niniejszej dysertacji.

Ryc. 36.

Porównanie schematów kolonii z lat 1857 i 1878

(oprac. własne na podstawie Werlang 1995, s. 10 i 286)

Ryc. 37.

U góry: model 3D fragmentu gminy Agudo – miasto zlokalizowane między górami Agudo i Pelado

(oprac. własne)

Ryc. 38.

Po prawej: pejzaż kolonialny – dokładne miejsce nieznane

(ze zbiorów *Museu Histórico Visconde de São Leopoldo*)

Fotografia przedstawia typowy krajobraz naturalny stanu *Rio Grande do Sul*, na pierwszym planie araukarie.

Rozdział 4

Eksploracja terenowa – raport z podróży badawczych na Pomorze Zachodnie

- 4.1. Zakres pracy – obszar badawczy;
- 4.2. Charakterystyka budownictwa szkieletowego Pomorza Zachodniego;
- 4.3. Analiza budownictwa szkieletowego powiatów szczecineckiego i drawskiego;
- 4.4. Podsumowanie – stan obecny

Rozdział poświęcono architekturze szkieletowej Pomorza Zachodniego. Przedmiotem badań stała się charakterystyka obrazu wsi zachodniopomorskiej w XIX wieku oraz typologia domu, który mógł być zapamiętany przez osadników *Kolonii Santo Ângelo* przed emigracją. W rozdziale wskazano miejsce pochodzenia migrantów oraz kolejność przeprowadzania kwerend, które doprowadziły do usystematyzowania wiedzy na temat budownictwa szkieletowego na Pomorzu Zachodnim. Ważną rolę odegrał czas – punktem zwrotnym jest druga połowa XIX wieku, czas fali migracyjnej w kierunku Brazylii. W rozdziale przedstawiono wydarzenia wcześniejsze – kształtujące obraz osadnictwa wiejskiego Pomorza Zachodniego, oraz późniejsze – mające wpływ na jego stan obecny. Tłem dla tej części badań są migracje, w tym kolonizacje i powojenne przesiedlenia ludności.

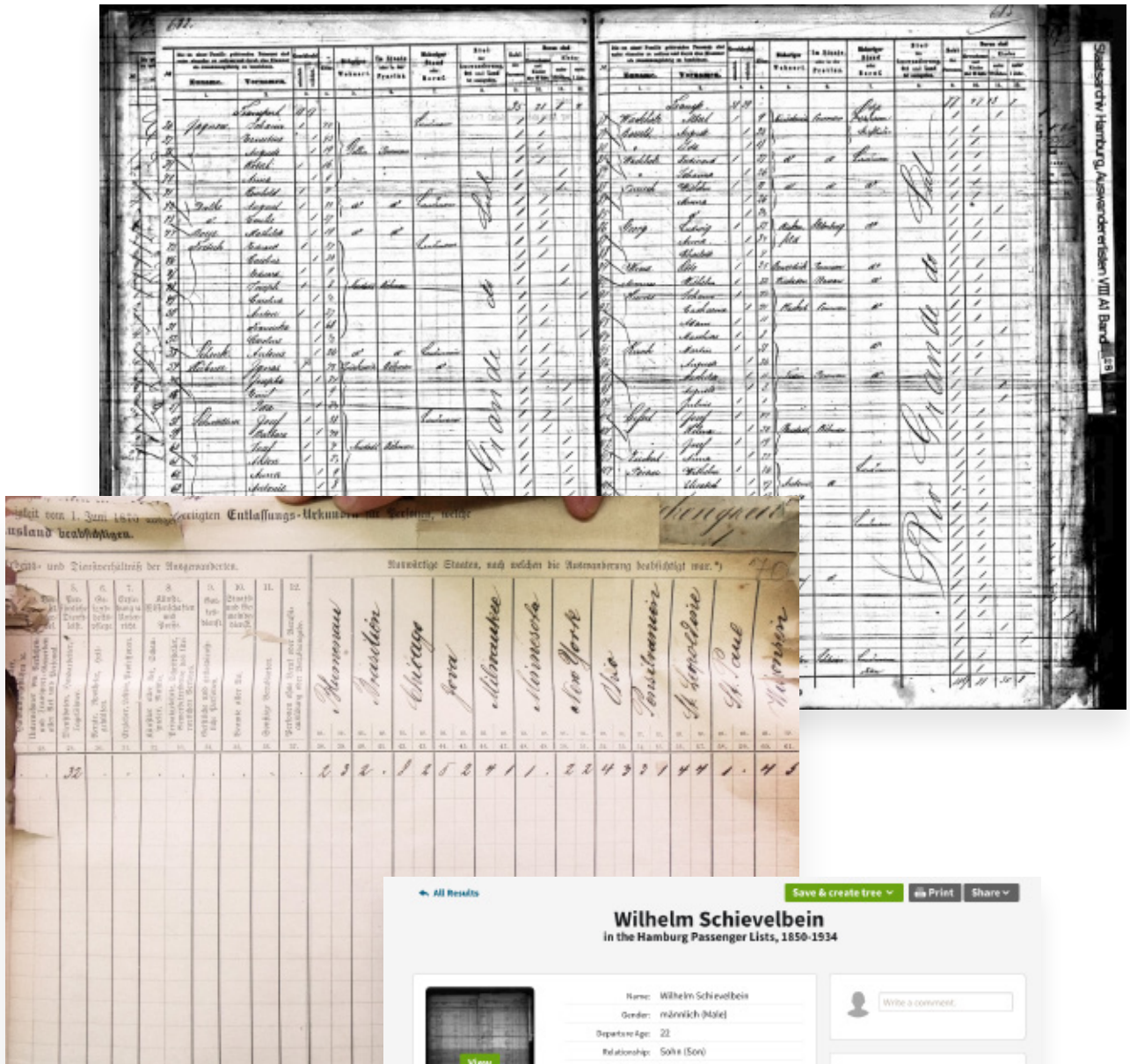
4.1. Zakres pracy – obszar badawczy

Rozpoznanie Pomorza jako obszaru badań trwało kilka lat i dotyczyło nie tylko Pomorza Zachodniego, ale także Pomorza Gdańskiego. Prace nad tym tematem rozpoczęto od wizyt w miastach: **Gdańsk**, **Gdynia** (Muzeum Emigracji w Gdyni), **Słupsk** (Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku), **Koszalin** (m.in. Archiwum Państwowe w Koszalinie, także Oddział w Słupsku, Muzeum w Koszalinie, Biblioteka Politechniki Koszalińskiej), **Szczecin** (Książnica Pomorska im. Stanisława Staszica, Archiwum Państwowe w Szczecinie). Podróż badawcza w 2013 roku obejmowała wizyty we wsiach: **Wdzydze Kiszewskie** (Muzeum we Wdzydzach Kiszewskich), **Swołowo** (Muzeum Kultury Ludowej Pomorza w Swołowie) oraz **Kluki** (Muzeum Wsi Słowińskiej w Klukach). Kwerendę kontynuowano w 2018 roku w Muzeum Regionalnym w Szczecinku oraz w Biurze Miejskiego Konserwatora Zabytków w **Szczecinku**. W ich wyniku zgromadzono materiał archiwalny potwierdzający emigrację z terenu rejencji koszalińskiej

do Brazylii, jak również obszerny materiał bibliograficzny i ikonograficzny dokumentujący charakterystykę domów szkieletowych. Ponadto nawiązano kontakty z przedstawicielami pomorskich instytucji, między innymi z dyrekcją Muzeum Regionalnego w Szczecinku. W jednostkach archiwalnych odnaleziono informacje o docelowych miejscach migracji, między innymi: *Brasilien, Rio Grande do Sul, St. Leopoldine, St. Paul, Brasilien, Col. Blumenau*. Choć *Kolonia Santo Ângelo* nie występuje wśród wymienionych lokalizacji, to odnalezione dokumenty są dowodem ruchów migracyjnych z terenu rejencji koszalińskiej w kierunku południa Brazylii. W pruskich XIX-wiecznych dokumentach migracyjnych nie podaje się nazw miejscowości, z których pochodzili migranci. Nie wymienia się także nazw powstających wówczas kolonii w Brazylii, do których udawali się mieszkańcy rejencji koszalińskiej. Dotarcie do tych informacji umożliwiły dopiero listy pasażerów statków dostępne w serwisie *Ancestry.com* oraz brazylijskie dokumenty migracyjne (ryc. 39). Dzięki nim sprecyzowano obszar badawczy (Werlang 1995, s. 13), który znajduje się w powiatach szczecineckim i drawskim (woj. zachodniopomorskie). W tabeli 2 zestawiono lokalizacje wymienione w kronikach kolonii oraz ich aktualne polskie odpowiedniki nazw ustalone przy użyciu serwisu *gov.genealogy.net* [15]. Na rycinie 40 przedstawiono fragment mapy *Die Königlich Preussische Provinz Pommern* [Królewskiej Pruskiej Prowincji Pomorze] z 1840 roku [9],

Tabela 2. Początkowe miejsca migracji z obecnych terenów powiatów szczecineckiego i drawskiego

Nazwa niemiecka	Nazwa polska	Gmina	Powiat
<i>Lubow</i>	Łubowo	Borne Sulinowo	szczecinecki
<i>Rackow</i>	Rakowo	Borne Sulinowo	szczecinecki
<i>Tempelburg</i>	Czaplinek	Czaplinek	drawski
<i>Groß Schwarzsee</i>	Czarne Wielkie	Czaplinek	drawski
<i>Brotzen</i>	Broczyno	Czaplinek	drawski
<i>Zacharin</i>	Starowice	Borne Sulinowo	szczecinecki
<i>Flacksee</i>	Jeziorna	Borne Sulinowo	szczecinecki
<i>Bewerdick</i>	Komorze	Borne Sulinowo	szczecinecki
<i>Groß Linchen</i>	Świerczyna	Wierzchowo	Drawski

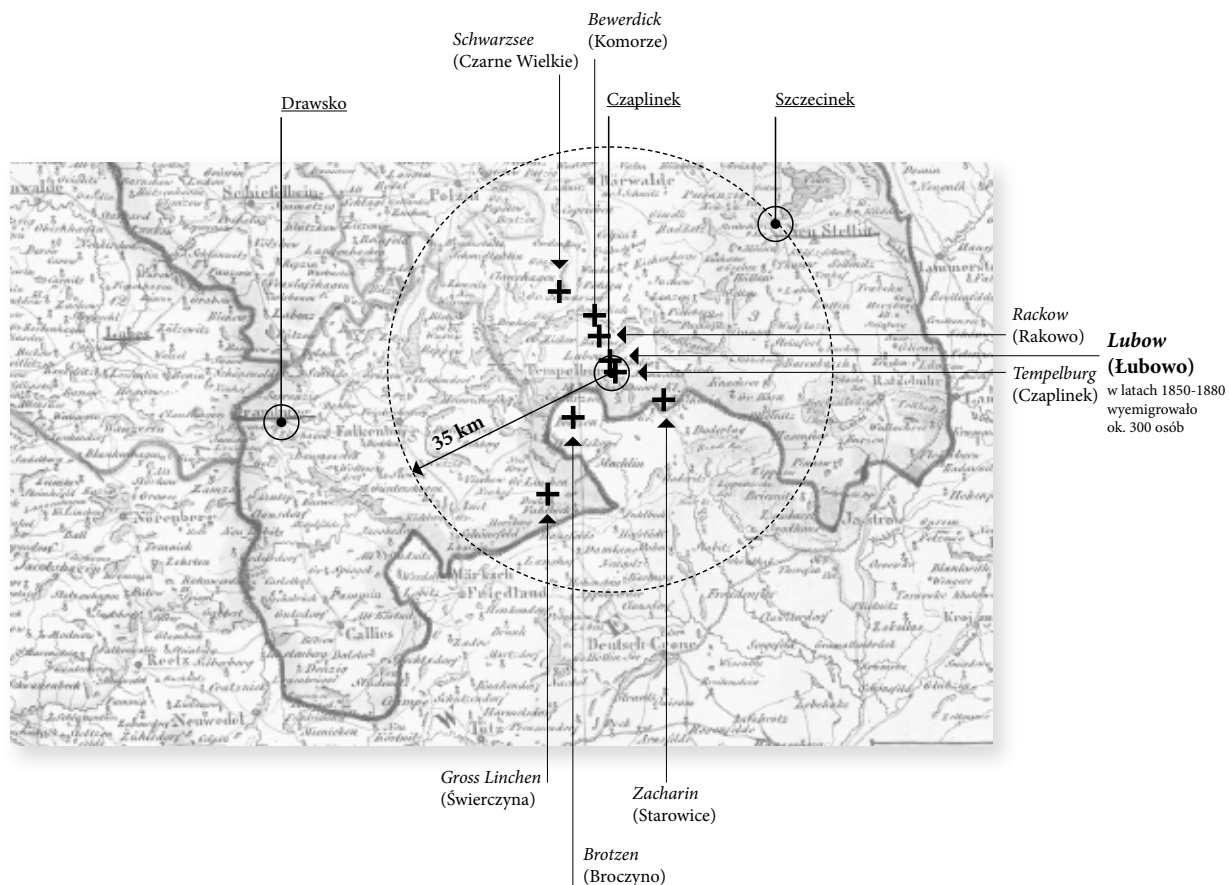

Ryc. 39.

Materiał archiwalny dokumentujący ruch migracyjny z rejencji koszalińskiej do Brazylii

(ze zbiorów Archiwum Państwowego w Koszalinie i Archiwum Państwowego w Szczecinie, fot. E. Angoneze-Grela, 2013; listy pasażerów statków [16])

4. Eksploracja terenowa – raport z podróży badawczych na Pomorze...

na której zaznaczono miejscowości wymienione w tabeli 2. Oznaczono także trzy ośrodki miejskie: Szczecinek, Czaplinek i Drowisko. Zauważono, że punkty naniesione na mapę mieszczą się w okręgu o promieniu 35 km, a więc znajdują blisko siebie. W roku 2018 przeprowadzono badanie terenowe w tym obszarze, którego celem była analiza charakteru budynków szkieletowych w miejscowościach pochodzenia pionierów *Kolonii Santo Ângelo*.

Ryc. 40.

Początkowe miejsca migracji z rejencji koszalińskiej do Kolonii Santo Ângelo

(oprac. własne na podstawie Preussische Provinz Pommern, C.F. Weiland, 1840 [9])

4.2. Charakterystyka budownictwa szkieletowego Pomorza Zachodniego

W celu porównania brazylijskich obiektów szkieletowych z ich pomorskim archetypem należało zadać pytanie, jaka jest charakterystyka domów z tej części Pomorza. A. Dobrowolska już w latach 50. XX wieku badała zagadnienie ludowego budownictwa Pomorza Zachodniego. Jest autorką opinii: „W związku z budownictwem mieszkalnym można wyróżnić na Pomorzu Zachodnim trzy zasadnicze typy domu. Jest nim wąskofrontowy dom pyrzycki, nazywany przez Niemców *märkisches Dielenhaus*, dom saski oraz szerokofrontowy dom złożony – często o podwórzu zabudowanym w czworobok (tzw. *Vierkanthof*) – stanowiący kombinację dwóch typów domu” (Do-

browolska 1952, s. 229). J. Arlet w pracy *Drewniane budownictwo szkieletowe na Pomorzu Zachodnim* wymienia następujące podstawowe typy budynków: dom dolnosaksoński, dom słowiński, zagroda czworoboczna, podcieniowy dom wąskofrontowy, dom pyrzycki oraz dom szerokofrontowy (Arlet 2004, s. 58–86). Autorka podsumowuje typologię budownictwa szkieletowego słowami: „Z pewnością typami rodzimymi dla Pomorza Zachodniego były: szerokofrontowy, rybacki dom słowiński, a także wąskofrontowy dom pyrzycki. Oba zawierają bardzo istotny element – centralnie umieszczoną »czarną kuchnię« [...]. Prawdopodobnie w XVI i XVII wieku dominowały na terenie Pomorza Zachodniego budynki wąskofrontowe, charakterystyczne dla wsi owalnicowych. Od połowy wieku XVIII zaczęły je wypierać budynki szerokofrontowe” (Arlet 2004, s. 86). Z punktu widzenia badań nad techniką szkieletową w *Kolonii Santo Ângelo* szczególnie ważnym typem jest chata szerokofrontowa, która występuje tam najczęściej.

Typologia szkieletowych domów pomorskich jest w literaturze dość dobrze znana i szeroko omówiona, dlatego w niniejszej pracy nie rozwinięto tego wątku¹⁷. W trakcie badań bibliograficznych nie odnaleziono jednak opracowania, w którym jednoznacznie określono by strefy występowania typów budynków. Przez wieki zabudowa wiejska na Pomorzu Zachodnim ulegała licznym zmianom – tak bogata różnorodność form architektonicznych to wynik burzliwej historii, wielokrotnego napływu ludności o zróżnicowanym pochodzeniu etnicznym, a także wielu reform budowlanych. Z tego względu strefy właściwe dla poszczególnych typów przenikają się, a budynki o różnych charakterystykach mogą występować na tym samym obszarze. J. Arlet w swojej pracy prezentuje rysunek polskiej części Pomorza Zachodniego z wyszczególnionymi podstawowymi typami budynków. Zestawienie to jest jednak schematyczne i nie pozwala na wyodrębnienie typów występujących w regionie pochodzenia migrantów. Brak szczegółowych opracowań sprawił, że postanowiono usystematyzować dane pochodzące z różnych publikacji i przedstawić je na mapie (ryc. 41). Badacze tematyki budownictwa szkieletowego Pomorza Zachodniego, między innymi: A. Dobrowolska, J. Sienkiewicz, C. Betlejewska oraz M. i W. Witek, także analizowali poszczególne typy zabudowy pomorskiej i wskazali ich występowanie. Na podstawie literatury przedmiotu na mapie pruskiej Prowincji Pomorze zaznaczono strefy, w których wyróżnia się: dom wąskofrontowy (w tym pyrzycki), dom halowy saski, chatę słowińską, zagrodę czworoboczną i dom szerokofrontowy z „czarną kuchnią”. Analizie poddano źródła odnoszące się do ziem obecnie znajdujących się w granicach Polski.

Według A. Dobrowolskiej **dom pyrzycki** „spotyka się w powiecie stargardzkim i szczecińskim z jednej strony, jak w powiecie gryfińskim z drugiej, dalej na ziemi lubuskiej [...], tak samo na dużych obszarach Brandenburgii, a trzyizbowy z podcieniem

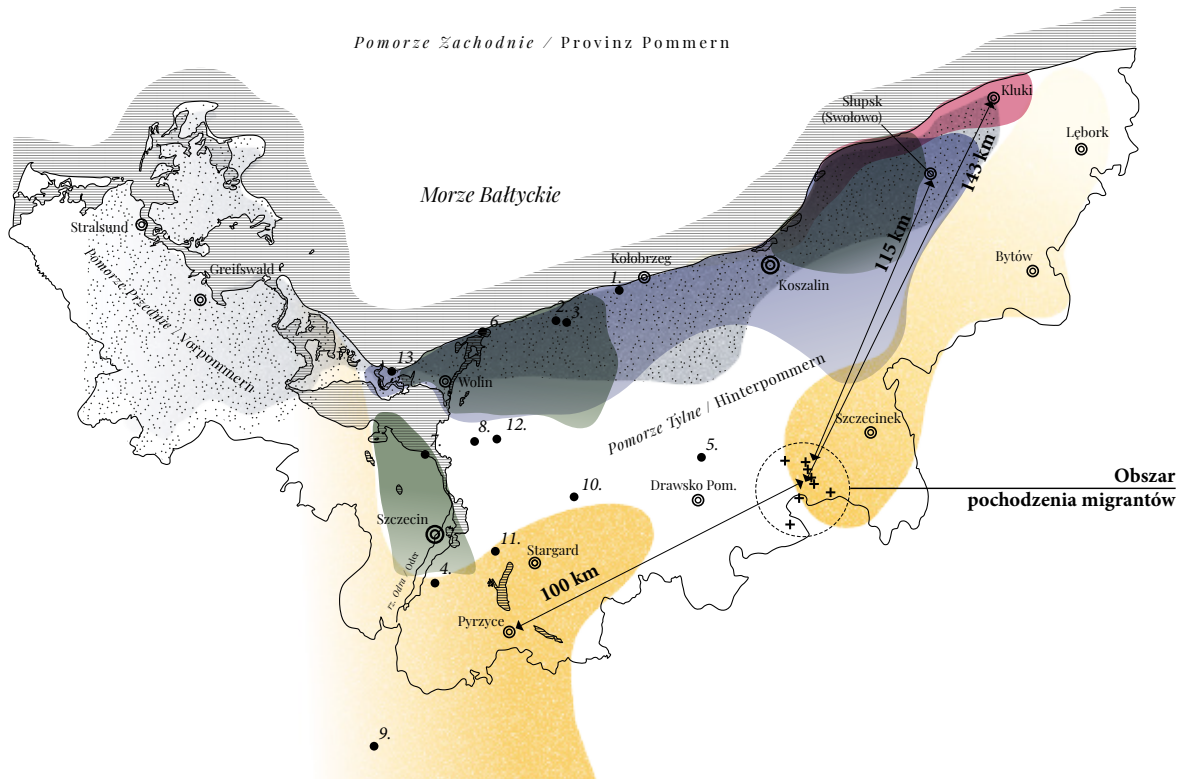
¹⁷ Typy budynków występujących na Pomorzu Zachodnim zostały omówione między innymi w następujących publikacjach: A. Dobrowolska, *Ludowe budownictwo mieszkalne Pomorza Zachodniego* (1952), A. Dobrowolska, *Dom podcieniowy na Pomorzu Zachodnim* (1957), J. Sienkiewicz, *Charakterystyka budownictwa ludowego w pasie nadmorskim* (1976), C. Betlejewska, *Zabytkowe wsie województwa śląskiego* (1996), M. Rzeszotarska-Pałka, J. Arlet, *Drewniane budownictwo szkieletowe na Pomorzu Zachodnim* (2004), W. Witek, *Dom typu saskiego na Pomorzu Zachodnim* (2004), *Tożsamość krajobrazu wsi Pomorza Zachodniego* (2016).

Legenda: • miejscowość ◎ miasto

● dom wąskofrontowy (pyrzycki) ● dom halowy saski ● zagroda czworoboczna ● dom słowiński ● dom szerokofrontowy z „czarną kuchnią”

Domy szarokofrontowe (na podstawie Arlet 2004)

1. Grzybowo
<i>Grihow</i>	2. Rogozina
<i>Mittelhagen</i>	3. Chelm Gryficki
<i>Voigtshagen</i>	4. Wełtyń
<i>Woltin</i>	5. Karsibór
<i>Karsbaum</i>	6. Wrzosowo
<i>Fritzow</i>	7. Trzebież
<i>Ziegenort</i>	8. Widzięsko
<i>Hohenbrück</i>	9. Stare Łysogórki
<i>Alt Lietzegörice</i>	10. Mokra
<i>Schönwalde</i>

w Meklemburgii” (Dobrowolska 1952, s. 230). Autorka wskazuje również na występowanie chat wąskofrontowych na terenie Pomorza Zachodniego „łącznie z Lęborskiem i Bytowskiem” (Dobrowolska 1952, s. 229). W. Witek usystematyzował typy domu saskiego na Pomorzu Zachodnim i wykreślił na mapie geograficzny zasięg chałupy saskiej w pasie Pobrzeża Południobałtyckiego (Witek 2004, s. 5). Ryglowe domy Słowińców – ludności pogranicza germańsko-słowińskiego – zdaniem J. Sienkiewicza znajdowały się w niewielkim obszarze otaczającym jeziora Gardno i Łebsko. Badacz tłumaczy, że: „Tereny te bagniste i mało urodzajne nie zachęcały niemieckich osadników, którzy głównie poszukiwali ziem rolniczych lub hodowlanych. Tutaj na wąskim pasie od Ustronia aż po ostatnie sadyby Słowińców nad jeziorem Łebsko spotyka się domy odmienne od budownictwa niemieckiego” (Sienkiewicz 1976, s. 11). Obszar występowania zagród czworobocznych (*Vierkanthof*) zdefiniowała A. Dobrowolska: „Dom ten szerokofrontowy [...] z obudowanym podwórzem [...] jest rozpowszechniony w powiecie gryfickim, jak i dawniej w Jamnie koszalińskim, zachodząc tu i ówdzie na dalsze tereny” (Dobrowolska 1952, s. 238). Autorka wyjaśnia pochodzenie domu

Ryc. 41.

Strefy występowania typów budynków szkieletowych w obszarze Pomorza Zachodniego

(oprac. własne na podstawie Preussische Provinz Pommern, C.F. Weiland, 1840 [9])

Wyszczególniono następujące typy: dom wąskofrontowy (pyrzycki), dom halowy saski, zagroda czworoboczna, dom słowiński i dom szerokofrontowy z „czarną kuchnią”.

szerokofrontowego o podwórzu czworokątnym. Jej zdaniem jest on typem kombinowanym, który powstał z połączenia elementów miejscowych i zaczerpniętych z domu saskiego: „Do miejscowych należy dom szerokofrontowy z ryglówki, dwuizbowy, przedzielony w środku sienią oraz rozbudowany później przez wewnętrzne trakty” (Dobrowolska 1952, s. 237). C. Betlejewska odnotowała obecność okazałych zagród czworobocznych w dawnym województwie śląskim (Betlejewska 1996, s. 242). Z kolei J. Sienkiewicz w swojej, opublikowanej w latach 70. XX wieku, książce zauważa częstsze występowanie tego typu zagród w zachodniej części Pomorza. Oznacza to, że niegdyś było ich tam znacznie więcej: „[...] liczniej występują one na zachodnich terenach Pomorza w dawnych pow. kamieńskim, szczecińskim, gryfickim, a następnie dość licznie w sławieńskim, na terenie pow. śląskiego zaś zanikają” (Sienkiewicz 1976, s. 12). Bardzo dobrze udokumentowanym obszarem, w którym także występują zagrody czworoboczne, jest gmina Sianów. Gmina znajdowała się – podobnie jak powiaty szczeciński i drawski – w dawnej rejencji koszalińskiej. Szczegółowej kwerendy terenowej oraz inwentaryzacji istniejących tam obiektów szkieletowych w 2008 roku dokonali M. Witek i W. Witek. Ich zdaniem od lat 70. XX wieku w granicach gminy Sianów odnotowano około 240 budynków ryglowych (M. Witek, W. Witek 2009, s. 275–280).

Większych trudności przysparza wskazanie obszaru występowania budynków **szerokofrontowych**. Zdaniem A. Dobrowolskiej ten typ domu, zarówno wolnostojący, jak i w czworobocznej zagrodzie, występował w powiatach wolińskim, kamieńskim, gryfickim i koszalińskim. „Jak wiadomo [...] północne tereny nadmorskie objął swym zasięgiem dom szerokofrontowy z centralnie położoną sienią, w środku której umieszczona jest tzw. czarna kuchnia. Kuchnia ta bezokienna i bezpułapowa, piramidalnie zwężona ku górze, a zwracająca uwagę wielu badaczy niemieckich, stanowi bardzo stary relikw budowlany” (Dobrowolska 1957, s. 34). Faktyczny zasięg występowania szerokofrontowych domów był jednak znacznie większy. Autorka w przywołanym tekście wymieniła obszary występowania budynków szerokofrontowych wyposażonych w „czarną kuchnię”, czyli o starszym rodowodzie, wzniesionych jeszcze przed reformami budowlanymi. W tej samej publikacji wyjaśnia:

W r. 1752 pozbawiono ludność wiejską, drogą specjalnych edyktów, wolności budowania pomieszczeń według własnych upodobań [...]. Zakazano oraz silnie ograniczono stosowanie budownictwa drewnianego celem zaoszczędzenia budulca, wprowadzono natomiast ryglówkę ograniczającą drzewo wyłącznie do ażurowych części konstrukcyjnych, wypełnionych z kolei gliną lub cegłą [...]. Pokrywania dachów słomą, trzcina i gontem wzbroniono pod karą egzekucyj karnych już w r. 1709. Tak samo ogólnie ustalono projekty chałup i rozpowszechniono nowe plany drogą urzędową. Wsławił się pod tym względem główny architekt Fryderyka II, Gilly. Usunięto wówczas z pomorskiego domu przede wszystkim czarną kuchnię, a wprowadzono cały szereg nowoczesnych poprawek i udogodnień. Ulubionym natomiast domem propagowanym w epoce fryderycjańskiej stał się **dom szerokofrontowy z sienią na przestrzał** [...] (Dobrowolska 1957, s. 42).

Oznacza to, że obok dawnych lokalnych i zróżnicowanych form budownictwa w granicach administracyjnych Prowincji Pomorze upowszechnił się typowy, normatywny („katalogowy”) typ domu szerokofrontowego. Był on rozpowszechniany za sprawą kolonizatorów sprowadzanych przez Fryderyka II na niezagospodarowane i niezamieszkałe tereny Prus, między innymi na Pomorze. Akcje kolonizacyjne odbywały się w drugiej połowie XVIII wieku. Niemiecki badacz E. Onnen tłumaczy, że domy osadników w Prusach budowano według wzorcowych projektów krajowego mistrza budowlanego. Ponadto wyjaśnia, że budowanie typowych domów było w interesie państwa pruskiego ze względu na oszczędności w kosztach projektowania oraz możliwość kontroli zapotrzebowania na drewno (Onnen 2003, s. 192). Projekty domów i obliczenia materiałowe były sprawdzane przez urzędników budowlanych – główny nacisk kładziono na oszczędne wykorzystywanie materiałów (Goehrtz 1931, s. 246). K. Laudel, w pracy poświęconej domom kolonistów z *Oderbruch* [Kotliny Freinwaldzkiej] odnosi się do sytuacji na Pomorzu: „Należy jeszcze raz podkreślić, że urzędnicy izby pomorskiej zobowiązali się do budowy nowych »domów poprzecznych« zamiast zwykłych domów hałowych” (Laudel 2005, s. 98). Dowodem na to, że układ szerokofrontowy występuje również w innych częściach Pomorza Zachodniego – nie tylko w północnym pasie nadmorskim – są obiekty przywołane przez J. Arlet w rozdziale poświęconym podstawowym typom budownictwa tradycyjnego. Autorka podaje przykłady trzynastu obiektów szerokofrontowych na Pomorzu Zachodnim (Arlet 2004, s. 81–86). Zaznaczono je punktami na rycinie 41. Okazuje się, że większość z nich jest zlokalizowana na zachodzie i południu tego regionu, zdecydowanie dalej w głąb lądu niż tylko w pasie przybrzeżnym. Podobnych przykładów jest więcej. Na tej podstawie przyjęto, że układ szerokofrontowy upowszechnił się na całym Pomorzu Zachodnim. Interesującym spostrzeżeniem, które warto przywołać w charakterze podsumowania analizy obszarów występowania typów domów, są słowa J. Sienkiewicza. Badacz już w latach 70. XX wieku zauważył, że obraz wsi pomorskiej analizowany w XX wieku nie odzwierciedlał pełnego bogactwa form architektonicznych występujących tam w minionych wiekach. Jedną z przyczyn jest to, że drewniane konstrukcje szkieletowe są nietrwałe, gdy nie zapewnia się im odpowiedniej opieki konserwacyjnej. Niechęć przesiedleńców do tzw. muru pruskiego połączona z trudnościami w powojennej gospodarce Polski tylko pogarszały ich sytuację. Choć od publikacji J. Sienkiewicza minęło już ponad pół wieku, to jego słowa nie straciły na aktualności.

Chałupa [...] szachulcowa ma przeciętną trwałość około 200 lat, a przeważnie już po 100–150 latach istnienia budynek rozbierano i wznoszono nowy. Do końca XVIII wieku obraz budownictwa ludowego musiał być na tych terenach bardzo ciekawy i różnorodny. Z tych czasów zachowały się jedynie nieliczne przykłady. Na skutek zesterzenia się budynków zaczęto wznosić nowe domy, ujednolicone zarówno przez warunki fizjograficzno-gospodarcze [...], wytworzone lokalne mody i wreszcie nakazy administracyjne. Jest rzeczą oczywistą, iż do obecnej chwili zachowało się więcej zabytków młodszych z II połowy XIX

wieku niż starszych z przełomu XVIII/XIX wieku. Toteż obecny obraz zabytkowego budownictwa jest bardziej jednolity niż ten, który zarejestrowali badacze minionego stulecia (Sienkiewicz 1976, s. 49).

Poszukując odpowiedzi na pytanie o charakter domów szkieletowych znajdujących się w obszarze pochodzenia pionierów *Kolonii Santo Ângelo*, napotkano na przeciwności. Nie doszukano się wyczerpujących opracowań charakterystyki budynków typowych dla tego regionu. W analizowanych polskojęzycznych publikacjach tylko raz wspomniano powiat szczecinecki w kontekście domów wąskofrontowych. W opracowaniach naukowych uwagę znacznie częściej poświęca się terenom nadbrzeżnym. Postanowiono zatem o samodzielnej, naocznej ocenie aktualnych zasobów budownictwa szkieletowego w granicach powiatów szczecineckiego i drawskiego. Punktem odniesienia był materiał niepublikowany autorstwa kustosz Muzeum Regionalnego w Szczecinku Jadwigi Kowalczyk-Kontowskiej, udostępniony dzięki jej uprzejmości, zatytułowany: *Rozwój osadnictwa ziemi szczecineckiej (obszar dzisiejszej gminy Szczecinek)* (Kowalczyk-Kontowska 2003). W dalszym przebiegu kwerendy bibliograficznej odnaleziono cenny materiał badawczy z 1931 roku, niemieckiego autora E. Goehrta, zatytułowany: *Das Bauernhaus im Regierungsbezirk Köslin* [Zagroda chłopska w rejencji koszalińskiej]. Znalazł się tam między innymi opis architektury wiejskiej południowej części rejencji, czyli obszaru między Szczecinkiem, Czaplinską i Drawskim Pomorskim. Wnioski z tej publikacji w odniesieniu do obecnych zasobów budownictwa szkieletowego przedstawiono w dalszej części dysertacji.

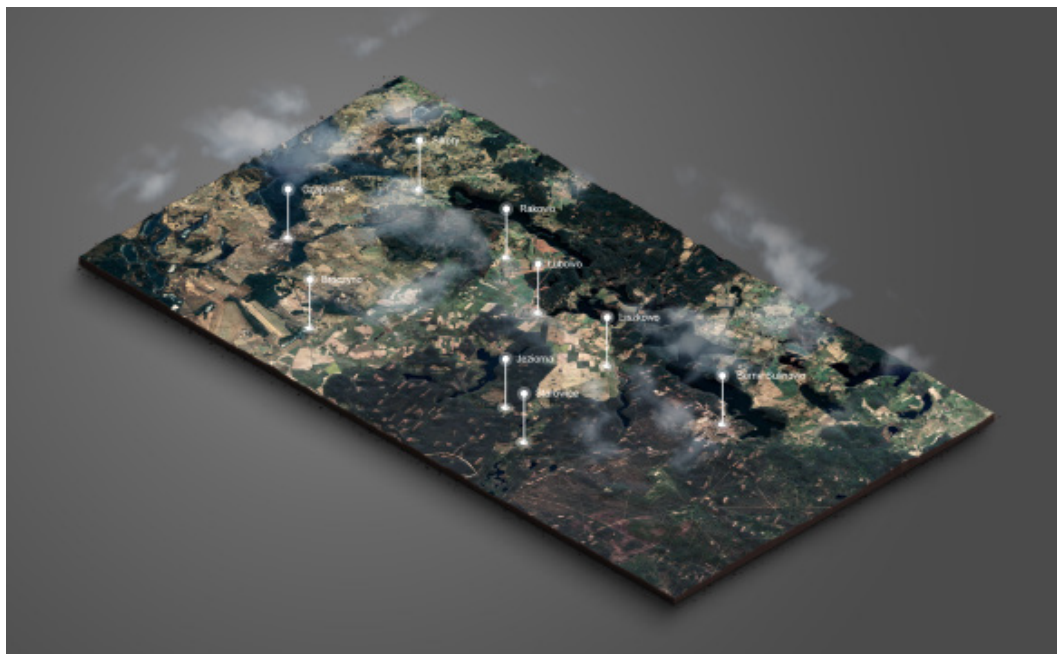
4.3. Analiza budownictwa szkieletowego powiatów szczecineckiego i drawskiego¹⁸

Celem kwerendy terenowej przeprowadzonej w 2018 roku w powiatach szczecineckim i drawskim była rewizja istniejącego zasobu wiejskiego budownictwa szkieletowego. Materiał badawczy miał posłużyć zdefiniowaniu charakterystyki zabudowy obszaru pochodzenia migrantów. Zaznacza się, że zgromadzony materiał jest tylko fragmentem rzeczywistego zasobu, ponieważ istniejących obiektów ryglowych jest na tym terenie znacznie więcej. W pracy przedstawiono 10 obiektów, które znajdowały się na trasie kwerendy (katalog 1). Taka liczba wystarczyła do zaobserwowania powtarzalnych cech budynków. Warto zauważyć, że obecnie część budynków szkieletowych ma oryginalne elewacje przesłonięte warstwą tynku lub ocieplenia, co utrudniało ich rozpoznanie. Kwerenda obejmowała trasę w obrębie miejscowości: Świerczyna, Broczyno, Czaplina, Czarne Wielkie (pow. drawski), Łubowo, Starowice, Rakowo, Komorze (pow. szczecinecki) oraz osady w najbliższych okolicach (ryc. 42). W wyniku

¹⁸ W podrozdziale wykorzystano fragmenty artykułu: E. Angoneze-Grela, *Tożsamość migrantów a tożsamość miejsca. Architektura wiejska Pomorza Zachodniego w świetle masowych migracji ludności w XIX i XX wieku*, Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej, Architektura, Urbanistyka, Architektura Wnętrz 2021, nr 7, s. 39–53.

kwerendy odnotowano: trzy obiekty szkieletowe zlokalizowane w miejscowości Liszkowo oraz po jednym obiekcie w miejscowościach: Starowice, Łubowo, Rakowo, Czarne Wielkie, Radacz, Sikory i Stawno. Zauważono, że charakterystyka tych budynków jest do siebie zbliżona. Obiekty są usytuowane kalenicowo tuż przy ulicy. Tylko w jednym budynku odnotowano ustawienie szczytowe, przy czym we wszystkich obiektach wejście znajdowało się na szerokiej elewacji. Zauważono podobieństwo w formie i proporcjach. Budynki charakteryzowały się prostą bryłą oraz dwuspadowym, wysokim dachem. We wszystkich przypadkach wysokość dachu w stosunku do wysokości ścian była większa niż 1, a kąt nachylenia dachu mieścił się w przedziale 40–47° (tab. 3).

W kalenicach – w środkowej części dachu – odnotowywano najczęściej jeden lub dwa przewody kominowe. Szczyty budynków niekiedy były deskowane. Dachy obecnie pokryte są dachówką ceramiczną lub blachą. Wszystkie budynki prezentowały układ szerokofrontowy z wejściem w osi środkowej. Aż w siedmiu przypadkach zauważono zamurowane wejścia frontowe. Ponadto w budynku w Starowicach, w którym drzwi od strony ulicy zachowały się w oryginalnej formie, użytkowano jedynie wejście od strony podwórza. Okazało się, że na tym terenie wyłączenie z użytkowania drzwi frontowych jest bardzo powszechne (ryc. 43). Elewacje frontowe najczęściej miały charakter trój- lub pięciosiowy. Układ pomieszczeń został podporządkowany centralnie położonej sieni. Konstrukcje budynków posadowiono na fundamentach z kamieni polnych, tworzących pełne ławy fundamentowe. W drewnianych szkieletach ścian stosowano co najmniej dwa, a w szczytach trzy do czterech poziomów rygli. W kilku budynkach zaobserwowano ozdobne zwieńczenia szczytów wykonane za pomocą elementów ukośnych. Najczęściej wykorzystywanym materiałem do wypełnienia pól konstrukcji była cegła palona, w dwóch przypadkach odnotowano wypełnienia gliniane. Cegłę przeważnie pozostawiano bez otynkowania i w takiej formie – z konstrukcją drewnianą barwioną na czarno – występuje zazwyczaj.

Ryc. 42.

Model 3D fragmentu powiatów szczecineckiego i drawskiego – ukształtowanie terenu

(oprac. własne)

Katalog obiektów szkieletowych w powiatach szczecineckim i drawskim

Starowice,
pow. szczecinecki

Groß Zacharin

Liszkowo I,
pow. szczecinecki

Altenwalde

Liszkowo II,
pow. szczecinecki

Altenwalde

Liszkowo III,
pow. szczecinecki

Altenwalde

Łubowo,
pow. szczecinecki

Lubow

Rakowo,
pow. szczecinecki

Rackow

Czarne Wielkie,
pow. drawski

Groß Schwarzee

Radacz,
pow. szczecinecki

Raddatz

Sikory,
pow. drawski

Zicker

Stawno,
pow. drawski

Stöwen

Tabela 3. Kąty nachylenia dachów i proporcje wysokości dachu do wysokości ścian

Obiekt	Kąt nachylenia połaci dachu [°]	Proporcja wysokości dachu do wysokości ścian
Starowice	43°	1,5 : 1
Liszkowo I	40°	1,2 : 1
Liszkowo II	44°	1,4 : 1
Liszkowo III	44°	1,4 : 1
Łubowo	47°	1,6 : 1
Rakowo	44°	1,6 : 1
Czarne Wielkie	45°	1,5 : 1
Radacz	45°	1,6 : 1
Sikory	42°	1,9 : 1
Stawno	47°	1,6 : 1

Reasumując, omawiane budynki tworzą względnie jednorodny zasób budownictwa szkieletowego. Są podobne w formie, proporcjach i konstrukcji. Jeśli pominąć współczesne modyfikacje w zakresie pokrycia dachu, wykończenia elewacji czy ingerencji w plan funkcjonalny przez zamurowywanie wejść frontowych, to można je uznać za budynki typowe.

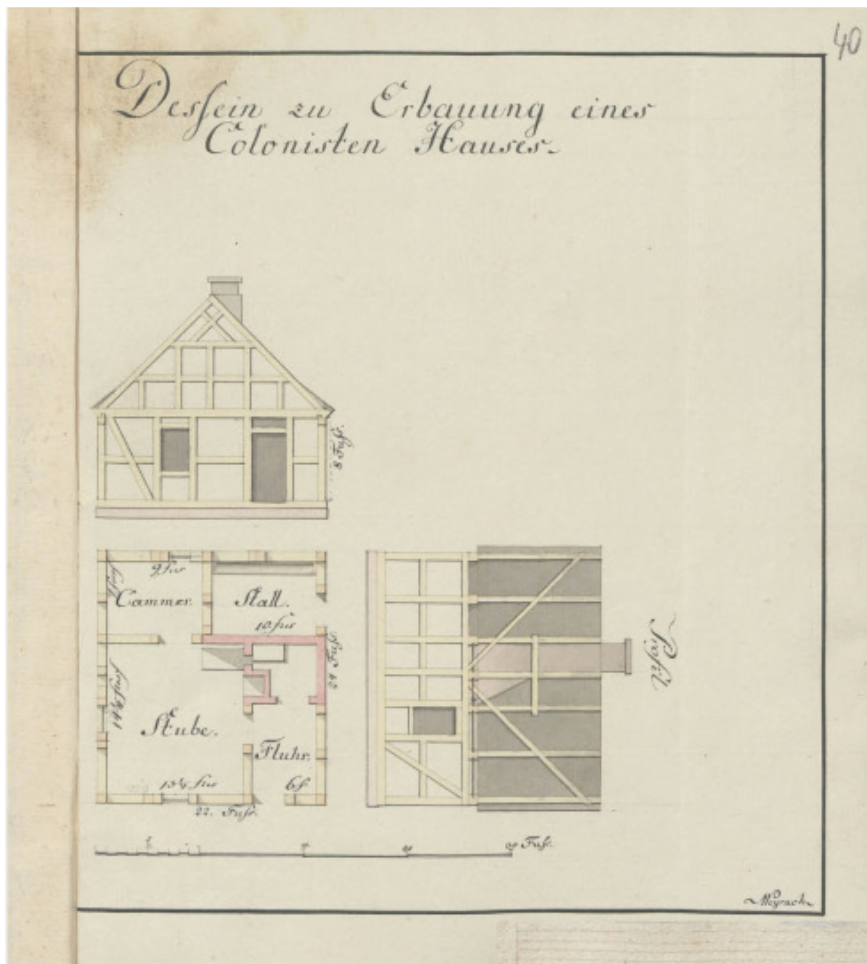
Przedstawiony opis charakteryzuje obiekty szkieletowe znajdujące się w obszarze, z którego wyemigrowali pionierzy *Kolonii Santo Angelo*. Jest on również zgodny z charakterystyką domów kolonistów osiedlających się pod koniec XVIII i na początku XIX wieku we wschodnich terenach Prus. Według źródeł historycznych omawiany teren został zasiedlony relatywnie późno – dopiero w czasie kolonizacji fryderycjańskiej. Zdaniem P. Guta: „Okolice Szczecinka w XVII i XVIII wieku nadal stanowiły dość odludną część Pomorza Zachodniego, bogatą w lasy i jeziora. Większość miejscowości (wsi) rozmieszczona była wzdłuż dawnego szlaku handlowego z Kołobrzegu do Polski” (Gut 2010, s. 199). Choć początki Łubowa datuje się na XVI wiek, to również i do tej miejscowości sprowadzano pruskich kolonistów. K. Donorowicz informuje, że: „W drugiej połowie XVIII wieku w Łubowie i okolicy rozwijała się intensywnie gospodarka rolna. Przybywali koloniści zajmujący się uprawą roli” (Donorowicz 2004, s. 42). Z. Kaczmarczyk zaś podaje: „W latach 1750–3 prowadził Fryderyk [II Wielki] kolonizację Pomorza szczecińskiego (*Pomeranii*), gdzie osiedlił około 26 500 Niemców w 159 nowych osadach, głównie koło Szczecinka, Kołobrzegu, Słupska i Bytowa” (Kaczmarczyk 1945, s. 176).

Ryc. 43.

Budynki szkieletowe
w Liszkowie
(Altenwalde) –
zamurowane wejścia
frontowe

(fot. E. Angoneze-Grela,
2018)

Niemiecki badacz E. Goehrtz podkreśla, że kolonizacje fryderycjańskie były dobrze zorganizowane nie tylko pod względem budowlanym. Obejmowały także działania związane z odpowiednim przygotowywaniem ziemi – osuszano bagna i obniżano poziom wód w jeziorach, aby zapewnić pastwiska dla bydła. Działania te umożliwiały zakładanie nowych osad i osiedlanie rolników, a co za tym idzie – zwiększanie liczby ludności na ziemiach pruskich (Goehrtz 1931, s. 264). „Kolonista otrzymywał grunt, gotowe budynki, a w razie ich braku pomoc w ich budowie w postaci budulca” (Kaczmarczyk 1945, s. 174–175). Akcja kolonizacyjna była niemałym wydatkiem dla państwa pruskiego, dlatego oszczędne gospodarowanie materiałem budowlanym stało się tak ważne. W kwestii budowy nowych domów dla kolonistów obowiązywały pewne zasady: „W swoich działaniach na rzecz unowocześnienia rolnictwa Fryderyk Wielki zlecił opracowanie projektów typowych budynków wiejskich. Ponieważ warunki miejscowe są bardzo zróżnicowane, uzależnione od jakości i właściwości gleby, klimatu, wielkości gospodarstwa, itd. typowe projekty zostały przygotowane tylko w prostych zarysach, a urzędnikom budowlanym pozostawiono możliwość indywidualnego dookreślenia dokładnych wymiarów zgodnie z lokalnymi uwarunkowaniami” (Goehrtz 1931, s. 247). Od tej pory budownictwo podlegało prawu, a wszystkie decyzje musiały być zatwierdzone w Wyższym Departamencie Budownictwa w Berlinie. Zdaniem E. Gwiazdowskiej: „Centralizacja [decyzji budowlanych] pozwalała lepiej zarządzać szybkim rozwojem budownictwa, spowodowanym akcją kolonizacyjną

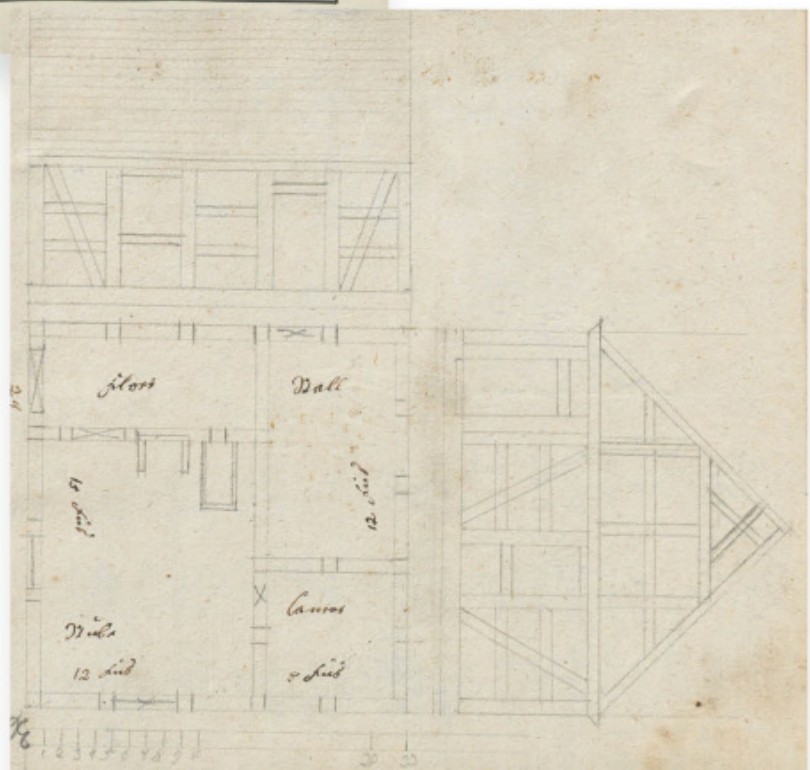

Ryc. 44.

Projekty domów
kolonistów –
dokumentacja
aktowa z roku 1786

(ze zbiorów Archiwum
Państwowego
w Gorzowie
Wielkopolskim)

Klein Czetzritz: Brand
und Aufbau von 8
Kolonistenhäusern
[Pożar i budowa
8 domów
kolonistów], sygn.
66/30/0/5.190/3594.

przy jednoczesnym niewielkim zasobie fachowej kadry” (Gwiazdowska 2017, s. 118). Dzięki standaryzacji wypracowane rozwiązania można było wdrażać w innych analogicznych projektach domów, układ funkcjonalny zaś mógł różnić się w zależności od rodzaju wykonywanej przez kolonistów pracy (ryc. 44) (Gwiazdowska 2017, s. 119). Wybitną postacią, która w tamtym czasie przyczyniła się do zmiany charakteru wsi pomorskich, był architekt, pedagog i teoretyk budownictwa David Gilly. Był on odpowiedzialny między innymi za organizację domów dla kolonistów: „W 1770 r. został mianowany przez Fryderyka II na stanowisko krajowego mistrza budowlanego na Pomorze (*Landbaumeister in Pommern*)” (Biranowska-Kurtz 2006, s. 23). Określano go mianem „człowieka postępu”. Swoje innowacyjne idee upowszechniał w założonej przez siebie *Berliner Bauakademie* [Berlińskiej Akademii Budownictwa]. Opowiadał się za oszczędnością materiałów, wykorzystywaniem odpadów i niepełnowartościowego drewna w budownictwie, był zwolennikiem stosowania gliny oraz cegły suszonej. P. Łodziński pisze: „David Gilly zajmował się także wznoszeniem na Pomorzu [...] domów kolonistów. Jego realizacje były zgodne z głoszonymi teoriami, że należy kierować się przede wszystkim zasadami funkcjonalnego, racjonalnego, praktycznego i ekonomicznego planowania budownictwa dla potrzeb gospodarczych. Według Gilly’ego, kryteria te przy budowie domu mieszkalnego spełnia budynek zaprojektowany na planie wydłużonego prostokąta, bez żadnych przybudówek i posiadający skromną dekorację” (Łodziński 2010, s. 275). Charakterystyczną cechą było podporządkowanie budynków zasadom symetrii zarówno w rozplanowaniu wewnątrz, jak i elewacji: „Gilly stosował symetrię osiową oraz przestrzegał proporcji budynków, uznając te dwie cechy za podstawę estetycznego wyglądu budowli” (Gwiazdowska 2017, s. 119). Jego nowatorskie koncepcje doprowadziły do unifikacji budownictwa ludowego, które od tej pory podlegało znormalizowanym projektom – konstrukcja, wielkość, plan funkcjonalny i wygląd zewnętrzny opierały się na rysunkach technicznych zwanych normatywnymi [17]. Tym zmodernizowanym wzorcom podlegały nie tylko nowe budynki, wprowadzano również zmiany w istniejących obiektach, szczególnie przez wzgląd na zagrożenie pożarem. E. Goehrtz wyjaśnia (tłumaczenie Jolanta Czumaj):

Jako nowy element budowlany doszedł przede wszystkim wyprowadzony ponad dach komin. Wprowadzenie wymurowanego przewodu kominowego miało jednak jedną odczuwalną wadę, a mianowicie miejsce w domu, które wcześniej było najcieplejsze, stało się najzimniejszym. Ciągłe odprowadzanie podgrzanego powietrza przez duży otwór przewodu kominowego sprawiło, że gotowanie w takim pomieszczeniu w okresie zimowym stało się niemożliwe. Dlatego w izbach powstały przypominające komin nisze do gotowania. W przypadku większego zapotrzebowania na miejsce, gdy przewód kominowy był niewystarczający, instalowano dwie rury dymowe, po których można było się wspinać [...]. W późniejszych latach martwą przestrzeń dużego przewodu kominowego na parterze likwidowano wykonując solidny strop na wysokości poszycia parteru, a w uzyskanym w ten sposób pomieszczeniu z tylną sienią urządzano specjalną kuchnię. Od paleniska na poddasze prowadziła rura, po której nie można było się wspinać i któ-

ra łączyła się z dużym przewodem kominowym. Górną część przewodu kominowego, znajdującą się na poddaszu zachowywano i wykorzystywano jako wędzarnię. Dzięki temu warunki mieszkaniowe w takim domu były znacząco lepsze (Goehrtz 1931, s. 248).

Warto nadmienić, że w trakcie kwerendy terenowej w Liszkowie właściciel jednego z domów poinformował, że na poddaszu jego domu znajduje się komin z wędzarnią. Jego słowa potwierdziły występowanie w badanym obszarze opisywanej przez Goehrtza praktyki wykorzystywania dawnych przewodów kominowych. Poza modyfikacjami wprowadzanymi we wnętrzach budynków zmianom podlegała także organizacja zagród.

Zmieniono również układ zagrody. Dłuższa ściana domu mieszkalnego znajdowała się bezpośrednio przy wiejskiej drodze, a za domem było podwórze z zabudowaniami gospodarczymi. Zrezygnowano z dawnego układu z domem mieszkalnym od strony pola i bramą wjazdową od strony ulicy. Układ wsi planowany był ze ścisłym przestrzeganiem zasad symetrii. Nowe lokacje można jednoznacznie rozpoznać po tym, że zagrody ustawione są w równym szeregu wzdłuż wiejskiej drogi w formie alei. Stanowią one kontrast w stosunku do wcześniejszych wiosek z czasów średniowiecza, w których rozmieszczenie domów i zagród stało się nieregularne na skutek zmian stosunków własnościowych (Goehrtz 1931, s. 265).

Pomimo aktywnych działań Gilly'ego w zakresie budownictwa, które przyczyniły się do ujednoczenia charakteru wsi pomorskich, E. Goehrtz dostrzegł w okolicach Szczecinka, Czaplinka i Drawska wyróżniające się cechy domów szkieletowych. W swojej pracy przywołał przykład zagrody rodziny Gohlke ze wsi Łubowo (ryc. 45), z której w latach 1850–1880 do *Kolonii Santo Ângelo* wyemigrowało około 300 osób (Werlang 1995, s. 13).

Południowa część rejonu, na którą składają się powiaty *Neustettin* [Szczecinek] i *Dramburg* [Drawsko Pomorskie], należała niegdyś częściowo do księstwa zachodniopomorskiego, a częściowo do Nowej Marchii. Dla tego pagórkowatego terenu, poprzecinanego jeziorami, typowa była wprawdzie konstrukcja szkieletowa i dachy kryte strzechą, ale poza tym domy mieszkalne znacząco różniły się swoim wyrazem. W szczególności na obszarze należącym do wcześniejszego urzędu ziemskiego *Ami Draheim* [Stare Drawsko], obejmującego ziemie pomiędzy *Falkenburg* [Złocięcem], *Tempelburg* [Czaplinkiem] i *Neustettin* [Szczecinkiem] występują domy mieszkalne z podziałami poprzecznymi w formie podobnej do zagrody Gohlke we wsi *Lubow* [Łubowo] (tablica 18). Wejście do domu znajduje się na dłuższej ścianie i prowadzi najpierw do szerokiej sieni biegnącej przez całą głębokość budynku, w której z boku usytuowane jest otwarte palenisko. Na prawo i na lewo od niej znajdują się pomieszczenia mieszkalne (Goehrtz 1931, s. 262).

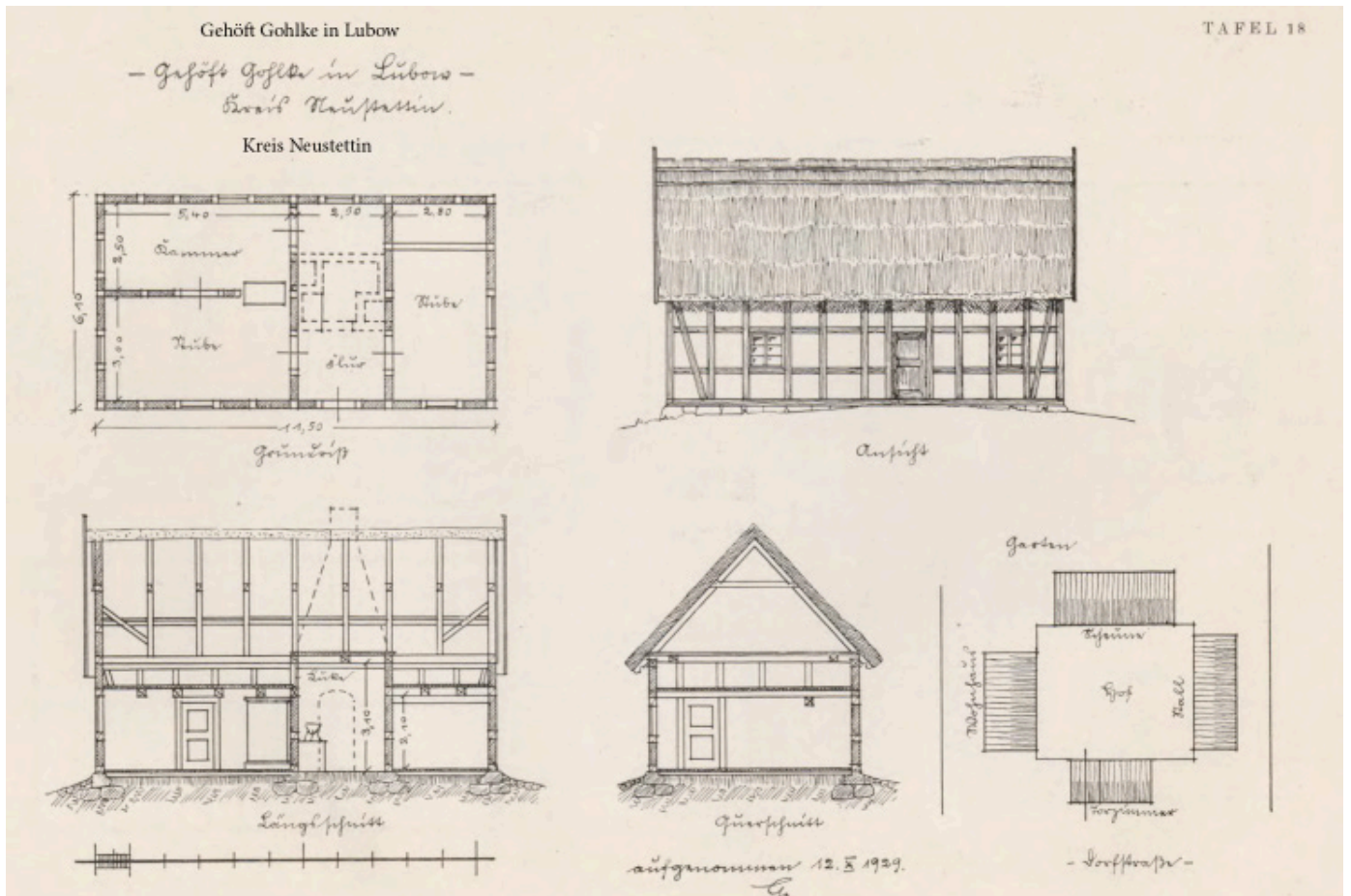
Niemiecki badacz zauważył, że sień była wyższa od pomieszczeń o 0,9–1 m, dzięki czemu tworzyła się nad nimi przestrzeń, którą mógł uchodzić dym z otwartego paleniska. Według jego relacji takie bezkominowe palenisko zachowało się tylko w jednym domu w południowej części rejencji koszalińskiej, ale sadza na belkach stropowych innych obiektów zdradzała, że murowane kominy były raczej wynikiem ich modernizacji. E. Goehrtz próbował dokonać oceny wieku tych domów oraz ich pierwotnej formy.

Wiek budynku rzadko ukazuje wycięta na nim data budowy. Nad drzwiami domu mieszkalnego Völza i Mallona w mieście *Pöhlen* [Polne] wybudowanego w stylu domu Gohlke w *Lubow* [Łubowie], widnieje rok 1821. Jest to punkt wyjścia do określenia czasu powstania domów zbudowanych w tym samym stylu. Ponieważ starszych budynków nie ma, trudno jest określić, na czym przy budowie tych istniejących się wzorowano. Nawet jeśli na ich powstanie miał wpływ typowy projekt państwa pruskiego, to niewątpliwie nie da się zaprzeczyć, że sposób budowania, z którego rozwinęły się do danej formy pierwotnie musiał mieć inny charakter, niż ten typowy na terenach nadmorskich (Goehrtz 1931, s. 263).

Ryc. 45.

Dom rodziny Gohlke
we wsi Łubowo

(E. Goehrtz, *Das Bauernhaus im Regierungsbezirk Köslin*, tablica 18, 1931)

Nie udało się ustalić, czy dom rodziny Gohlke przetrwał do dziś i w której części wsi był zlokalizowany. Niemniej praca badawcza oraz rysunki E. Goehrtza, który miał szansę przyglądać się tym zabudowaniom jeszcze przed wybuchem II wojny światowej, są cennym źródłem informacji. Bez wątpienia obraz Łubowa był wówczas bliższy temu, co mogli zapamiętać pionierzy *Kolonii Santo Ângelo*, niż ten, który widzimy obecnie. Dzisiejszy charakter Łubowa jest wynikiem wielu przekształceń. Zdaniem Donorowicza: „W latach 1890–1900 dosyć często zdarzały się pożary. Płonęły zarówno zagrody chłopskie, jak i domy kolonistów oraz zabudowania gospodarcze. Odbudowa budynków odbywała się według określonego planu, dzięki czemu poprawiono wygląd wsi. Na początku XX wieku do I wojny światowej nastąpił rozwój budownictwa w Łubowie i wieś się znacznie rozbudowała” (Donorowicz 2004, s. 46). Obecnie wpływ na wygląd wsi ma przebiegająca przez nią droga krajowa nr 20, linia kolejowa, a także liczne przebudowy i termomodernizacje szkieletowych obiektów mieszkalnych (ryc. 46–48).

4.4. Podsumowanie – stan obecny

Z kwerendy terenowej na Pomorzu Zachodnim wynika, że w badanym obszarze nadal występują budynki szkieletowe. Ich obecny wygląd jest efektem kolonizacji fryderycjańskich, polityki budowlanej państwa pruskiego oraz późniejszych powojennych przekształceń. Obiekty szkieletowe – oparte na projektach typowych – charakteryzują się **prostą, symetryczną formą posadowioną na kamiennych ławach fundamentowych, wysokim dwuspadowym dachem z kominem w jego środkowej części, szerokofrontowym układem z wejściem głównym od strony ulicy, sienią biegnącą przez całą głębokość domu oraz oszczędnym detałem**. Taką formę domów najprawdopodobniej zapamiętali pomorscy migranci udający się do Brazylii. Przyczyną upowszechnienia się na Pomorzu tego typu budynku były reformy budowlane i akcje kolonizacyjne realizowane w XVIII i początkach XIX wieku. Zdaniem Goehrtza reformy wywarły długotrwały wpływ na wygląd tamtejszych wsi. Szerokofrontowy dom szkieletowy był popularny aż do końca XIX wieku. Chociaż w międzyczasie zniesiono poddaństwo chłopów i budynki mieszkalne można było budować według własnych upodobań, to rozpowszechniony przez kolonistów typ domu nie stracił na popularności. „Opracowany przez pruskich urzędników budowlanych typowy projekt domu zyskał powszechne uznanie nie tylko na Pomorzu, ale także niewątpliwie wpłynął na budownictwo wiejskie w wielu krajach wschodnich. Idąc za przykładem Prus, kraje te – najwyraźniej także ze względu na bezpieczeństwo przeciwpożarowe – również zaczęły instalować w swoich domach kominy w tej samej formie, wyprowadzone ponad dach” (Goehrtz 1931, s. 248). Modernizacjom podlegały także stare budynki, co doprowadziło do ujednoczenia budownictwa wiejskiego na Pomorzu Zachodnim

i utrudniało określenie faktycznej daty powstania obiektów. Regionalne formy budynków ustąpiły miejsca oszczędnemu i funkcjonalnemu domowi szerokofrontowemu. Podobne wnioski prezentuje E. Goertz (w swojej napisanej w latach 30. XX w. pracy):

Jeśli więc pominiemy nowsze czasy, to – na ile możliwe jest prześledzenie historii rozwoju budownictwa wiejskiego w Rejencji Koszalińskiej – czasy panowania Fryderyka Wielkiego wywarły w tym zakresie największy wpływ. We wszystkich działaniach widoczna jest świadoma wola pruskiej administracji, żeby także w dziedzinie budownictwa wiejskiego wytyczyć nowe drogi. Jej wytyczne ukierunkowane były na oszczędności, jednolity porządek i rzeczowość oraz usunięcie z całą stanowczością wszelkich starych przyzwyczajaj, które tu nie pasowały. Nowy trend w budownictwie wiejskim zdobywa wszędzie nowe przyczółki i rozprzestrzenia się również na stare wsie. Nie ma już budownictwa dolno-

Ryc. 46.

Dawniej i dziś –
widok na główną
ulicę w Łubowie

(u góry: pocztówka
Łubow, Dorfstraße [18];
na dole: Google Street
View, marzec 2021 [19])

Nie ustalono daty
pierwszego zdjęcia,
prawdopodobnie
pochodzi z początków
XX wieku. Dawniej
Dorfstraße, dziś
ul. Tadeusza
Kościuszki (DK 20).

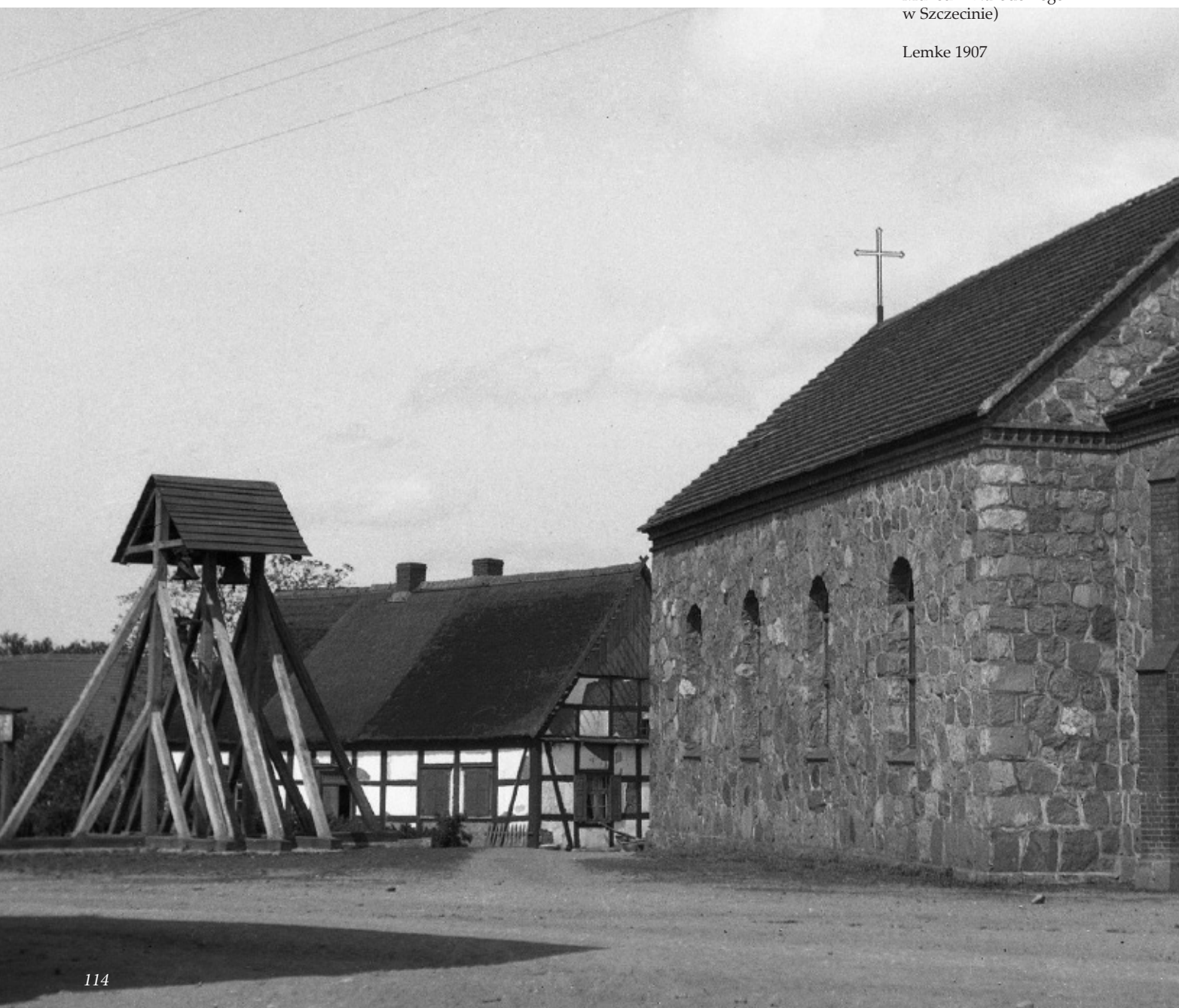

Ryc. 47.

Dom ryglowy
obok kościoła
parafialnego
p.w. Wniebowzięcia
NMP w Łubowie

(ze zbiorów Archiwum
Fotograficznego
Muzeum Narodowego
w Szczecinie)

Lemke 1907

Ryc. 48.

Dawniej i dziś –
kościół parafialny
p.w. Wniebowzięcia
NMP w Łubowie

(u góry: ze zbiorów
Archiwum
Fotograficznego
Muzeum Narodowego
w Szczecinie, Lemke
1907; na dole: Google
Street View, marzec
2021 [20])

saksońskiego, frankońskiego, czy też wschodnioeuropejskiego, a ich miejsce zajmuje budownictwo pruskie. Dana zmiana jest jednocześnie wyrazem tego, jakie przemiany zaszły w społeczeństwie. Nie ma już obcych kolonistów i osiadłych mieszkańców, nie ma mówiących różnymi dialektami Niemców z Niemiec Środkowych lub Północnych, a jest jeden powstały z połączenia wszystkich tych elementów lud zamieszkujący Pomorze jako żywy członek państwa pruskiego i Narodu Niemieckiego (Goehrtz 1931, s. 267).

Popularność techniki ryglowej osłabła z początkiem XX wieku. E. Goehrtz podsumowując swoje badania pisał o tym, że charakter wsi zmienia się, a domy szkieletowe nie są już tak cenione. Zostały wyparte przez nowsze, ceglane budynki pokryte dachówką ceramiczną. Różnice w charakterze wsi i miasta zatarły się, a życie na wsi zaczęło przypominać model miejski. W tamtym czasie domy musiały już spełniać bardziej rygorystyczne wymagania sanitarne. E. Goehrtz ubolewał nad zniszczeniem piękna wsi, jednocześnie rozumiejąc potrzebę jej modernizacji. Z refleksji Goehrtza wynika, że popularność techniki ryglowej w regionie Pomorza Zachodniego zmalała jeszcze przed wybuchem II wojny światowej.

Nie ulega wątpliwości, że o losach domów szkieletowych po wojnie decydowali nowi gospodarze – polscy przesiedleńcy. Na Pomorzu Zachodnim nastąpiła prawie całkowita wymiana ludności. Tereny wchodzące w skład „Ziem Odzyskanych” stały się areną masowych migracji: z jednej strony wypędzeń ludności niemieckiej, z drugiej przymusowego osiedlania Polaków i różnych mniejszości narodowych (ryc. 49). Przesiedleńcy tworzyli zbiorowość o niejednorodnym pochodzeniu etnicznym, co dodatkowo pogłębiało trudności ze zbudowaniem nowej tożsamości grupowej i tożsa-

Ryc. 49.

Kierunki powojennych przesiedleń z uwzględnieniem współczesnych granic Polski i Niemiec

(oprac. własne na podstawie: „Polska po 1945 r.”, CARTE [20])

mości miejsca. W tym kontekście badacze budownictwo ryglowe nazywają „trudnym dziedzictwem” (M. Witek, W. Witek 2009, s. 294). W pierwszych latach po wojnie tzw. mur pruski kojarzono z okupantem, a dobrze zorganizowana pruska wieś była dla nowych osadników pozbawiona wspomnień i emocjonalnych więzi. „[Przesiedleńcy] pozostając duchem na Kresach Wschodnich, musieli »zakorzenić się« w obcym i nie zawsze przyjaznym miejscu, dopiero co opuszczonym albo jeszcze zamieszkiwanym przez niemieckich właścicieli” (Jania-Szczechowiak 2018, s. 329). Wiele z budynków szkieletowych popadło w ruinę, inne zostały zaadaptowane na potrzeby ludności napływowej. Dodatkowo na niekorzyść działało poczucie tymczasowości: „Część repatriantów [...] cały czas miała świadomość, że są tam tymczasowo. Piękne domy nie stały się ich DOMAMI. Były obce [...]” (Jania-Szczechowiak 2018, s. 345). Nowi mieszkańcy jeszcze przez wiele lat po akcji przesiedleńczej nie wierzyli, że pozostaną w tym miejscu na zawsze, nie odczuwali potrzeby zadbania o przekazane im mienie. Inni uważali, że: „Po oczyszczeniu Ziemi Zachodnich z Niemców i ich spuścizny historia tych ziem zaczęła się od nowa” (Gołdyka 2017, s. 83). Proces kształtowania się nowej tożsamości miejsca był długotrwały i przebiegał na trzech etapach: pierwszy etap polegał na poszukiwaniu emocjonalnego odniesienia i śladów polskości, drugi na wytworzeniu więzi społecznych i oswojeniu przestrzeni fizycznej, a trzeci na odczuwaniu ciągłości historycznej: „Dla trzeciego pokolenia ojczyzna prywatna na Ziemiach Zachodnich była oczywista, dziwna wydawała się więc nieciągła narracja dziejowa tych ziem” (Gołdyka 2017, s. 83).

Proces oswojania i budowania nowej tożsamości miejsca w powojennej rzeczywistości widoczny jest w formach pomorskich domów. Dowodem na to jest często spotykana zmiana układu funkcjonalnego domu polegająca na wyłączeniu z użytkowania wejścia frontowego. Interesującym zjawiskiem jest dostawianie ganków od strony podwórza (ryc. 50). Prawdopodobnie były one sposobem na odtworzenie zapamię-

Ryc. 50.

Drewniany ganek – przybudówka od strony podwórza do budynku ryglowego w Rakowie (Rackow)

(fot. R. Angoneze Jr., 2018)

tanego obrazu polskiej wsi. Ludność Pomorza Zachodniego w roku 1948 składała się przeważnie z przesiedleńców z Polski Centralnej (59,8%) i osób deportowanych z Kresów Wschodnich (22,5%) (Krasucki 2014, s. 65). To właśnie tam należałoby szukać pochodzenia obcych dla Pomorza form architektonicznych. Ponadto zaobserwowano praktykę tynkowania lub zamalowywania drewnianej konstrukcji w celu jej ukrycia, a nawet obudowywania szczytów w sposób imitujący dom z cegły (ryc. 51–52). Zagadnienie łączenia form polskich z zabudową pruską wymagałoby rozwinięcia i kolejnych badań. W literaturze przedmiotu ten temat nie został jeszcze dokładnie omówiony.

Obecnie mieszkańcy badanego obszaru mają różne opinie na temat budynków ryglowych. Niektórzy właściciele doceniają ich piękno, ale skarżą się na wysoki koszt remontów i utrzymania oraz brak wsparcia rządowego w tej kwestii. Inni woleliby ukryć drewniany szkielet pod warstwą ocieplenia, osiągając w ten sposób wygląd współczesnego domu. Przypuszcza się, że ambiwalentny stosunek do tej architektury jest wciąż wynikiem traumy powojennych przesiedleń. Według L. Gołdyki: „Mieszkańcy tego pogranicza stali się współcześnie zakładnikami i mimowolnymi spadkobiercami niemieckiego dziedzictwa kulturowego” (Gołdyka 2017, s. 89). Istnienie tych architektonicznych pamiątek kultury jest uzależnione od świadomości i emocjonalnego związku kolejnych pokoleń mieszkańców. Jego brak nieuchronnie skazuje je na zapomnienie. M. Pokrzyńska wyjaśnia, że: „Losy dóbr kulturowych mogą przybierać różne kształty: mogą być kontynuowane niemal bezrefleksyjnie, na zasadzie nawyku, ale mogą także być transmitowane całkowicie świadomie, z myślą o trwaniu danego wzoru w życiu przyszłych pokoleń, mogą być całkiem świadomie modyfikowane lub intencjonalnie skazywane na zapomnienie, wypierane z dyskursu publicznego, z przestrzeni społecznej i życia członków danej grupy” (Pokrzyńska 2019, s. 154). Na szczęście świadomość wartości tych regionalnych pamiątek kultury na Pomorzu Zachodnim sukcesywnie wzrasta. M. i W. Witek zauważają: „Społeczności lokalne, które zrozumiały, że są »u siebie«, potrafią połączyć walory tzw. trudnego dziedzictwa (przez niektórych do dzisiaj zwanego »poniemieckim«) z jego ochroną i opieką nad nim” (M. Witek, W. Witek 2009, s. 294).

Przed podobnym wyzwaniem – ochrony dziedzictwa architektonicznego stanęła społeczność pomorskich emigrantów w Brazylii. W kolejnych rozdziałach dysertacji przeanalizowano aktualny zasób tego budownictwa w *Kolonii Santo Ângelo* i porównano go z zapamiętanym przez migrantów obrazem wsi zachodniopomorskiej. Zbadano znaczenie techniki szkieletowej w kwestii budowania tożsamości miejsca i tożsamości grupowej potomków Pomorzan w Brazylii.

Ryc. 51.

Dwie różniące się elewacje szczytowe tego samego budynku ryglowego w Łubowie (Łubow)

(fot. R. Angoneze Jr., 2018)

Ryc. 52.

Dwie różniące się elewacje szczytowe tego samego budynku ryglowego w Liszkowie (Altenwalde)

(fot. E. Angoneze-Grela, 2018)

Rozdział 5

Eksploracja terenowa – raport z podróży badawczych do gmin *Agudo* i *Paraíso do Sul*

5.1. Zakres pracy; 5.1.1. Pierwsza podróż badawcza (2015 r.);
5.1.2. Druga podróż badawcza (2016 r.); 5.1.3. Trzecia podróż
badawcza (2018 r.); 5.2. Trasy badawcze; 5.3. Rejestr i klasyfikacja
budynków w konstrukcji szkieletowej; 5.4. Wykaz nazwisk
i miejscowości – cmentarze oraz inne miejsca pochówków

5.1. Zakres pracy

Badania terenowe, dzięki którym został zebrany obszerny materiał fotograficzny, rysunkowy, inwentaryzacyjny, kartograficzny, bibliograficzny i archiwalny, uzupełniony o wywiady z obecnymi właścicielami domów szachulcowych, są punktem centralnym pracy badawczej. Materiał zgromadzono podczas trzech wypraw badawczych do Brazylii w latach 2015–2018. Każda z podróży (odpowiednio w latach: 2015, 2016 i 2018) charakteryzowała się odmiennym podejściem do zadania badawczego, wynikającym z systematycznie pogłębianej wiedzy. Poniżej wyszczególniono i opisano kolejne etapy prac poszukiwawczych i inwentaryzacyjnych przeprowadzonych w Brazylii zgodnie z porządkiem ich występowania.

5.1.1. Pierwsza podróż badawcza (2015 r.)

Pierwsza wizyta w historycznym regionie *Kolonii Santo Ângelo* miała **charakter odkrywczy**. Wcześniej jedynie domniemano, że domy wznoszone przez pomorskich emigrantów mogły przetrwać do dnia dzisiejszego w tak odległym miejscu. Z danych udostępnionych przez *Museu Municipal Divino Alziro Beckel* z *Camaquã* wynikało, że *Agudo* było zasiedlone przez imigrantów o pochodzeniu pomorskim. Lista obejmowała 16 miejscowości oznaczonych jako „Imigracja pomorska w Brazylii” oraz 11 miejscowości oznaczonych jako „Migracje wewnętrzne” (ryc. 53). Punkty determinujące ogniska migracji pomorskiej są rozsiane na ogromnej przestrzeni. Obecnie znajdują się w granicach administracyjnych czterech stanów: *Espírito Santo*, *São Paulo*, *Santa Catarina* i *Rio Grande do Sul*. Ostatni z wymienionych jest stanem zlokalizowanym na południu kraju i współcześnie graniczy z Urugwajem i Argentyną. Pierwsza fala migracyjna z Pomorza miała miejsce w latach 1846–1898. Wtórne migracje doprowadziły do zasiedlenia przez pomorskich migrantów stanu *Rondônia*, obszaru sąsiadującego z Boliwią. Te ostatnie przemieszczenia dotyczą jednak znacznie później-

Ryc. 53.

Miejscowości o pomorskim pochodzeniu w kontekście współczesnych granic Brazylii

(oprac. własne na podstawie: J.C. Heinemann Pomeranos no Brasil, Dockhorn Hitz 2017, s. 35)

Strzałkami zaznaczono wóterne migracje wewnętrzne.

szego okresu (1870–1970), sięgającego nawet do stu lat po pojawieniu się pierwszych Pomorzan w Brazylii. Wczesne kolonie pomorskie zlokalizowane są głównie w pasie około 250 km od wybrzeża Atlantyku. W tym kontekście *Agudo* zajmuje wyjątkową pozycję, bowiem znajduje się najdalej w linii prostej od linii brzegowej, tj. w odległości około 300 km. Miejscowość obecnie wyznacza geograficzne centrum stanu *Rio Grande do Sul*. Lokalizacja ta nie była przypadkowa. Żeglowna rzeka *Jacuí*, łącząca ten obszar z największą w Ameryce Południowej laguną *Lagoa dos Patos* i pośrednio z Oceanem Atlantyckim, umożliwiała wówczas dotarcie do trudno dostępnego i niezasiedlonego miejsca. Uwzględniając, że rok założenia tej kolonii przypada na stosunkowo wczesny

okres kolonizacji pruskiej¹⁹ (1858 r.), gmina *Agudo* miała szansę zaprezentować autentyczny obraz przebiegu procesów osadniczych ludności pomorskiej w Brazylii. Region dawnej *Kolonii Santo Ângelo* to w dalszym ciągu trudno dostępne miejsce, które nie zostało zmienione w wyniku postępu cywilizacyjnego i szybko powiększających się obszarów zurbanizowanych. To właśnie względna izolacja zadecydowała o wyborze tej lokalizacji do badań. Pierwsza podróż miała na celu rozstrzygnięcie słuszności tezy o istnieniu w tym miejscu budynków szkieletowych. W trakcie przygotowań do badań terenowych nawiązano współpracę z *Prefeitura Municipal de Agudo* (dalej Prefektura; w Polsce urząd miasta), która miała niebagatelny wpływ na wynik poszukiwań. Włodarze miasta *Agudo* już od pierwszego kontaktu wyrażali zainteresowanie planowanym badaniem, zaoferowali pomoc w formie udostępnienia pojazdu i przydzielenia do pomocy osoby dobrze znającej okolice, mieszkańców miasta i regionu. To dzięki tej współpracy informacje o poszukiwaniach przekazano do lokalnych mediów i mieszkańcy gminy zostali poinformowani o planowanych badaniach. Zlokalizowano 18 stanowisk, na których znajdowały się budynki szkieletowe. Poza badaniem terenowym wykonano kwerendę bibliograficzną w lokalnych bibliotekach i instytucjach kultury, między innymi w *Biblioteca Municipal de Agudo*, *Instituto Cultural Brasileiro Alemão de Agudo* (ICBAA). Kwerendy umożliwiły zapoznanie się na przykład z cennymi materiałami archiwalnymi zgromadzonymi przez lokalnego historyka W. Werlanga. W ramach pierwszej podróży badawczej wykonano szczegółową inwentaryzację ośmiu obiektów zlokalizowanych na sześciu stanowiskach.

5.1.2. Druga podróż badawcza (2016 r.)

Druga podróż badawcza, przeprowadzona we wrześniu 2016 roku, miała **charakter eksploracyjny**. Przygotowania do drugiej ekspedycji mogły być przeprowadzone z większą świadomością, a planowane trasy odpowiadały obszarom związanym z historycznym podziałem gruntów *Kolonii Santo Ângelo*. Na podstawie rysunku barona K.H. von Kahldena – administratora kolonii – z 1878 roku zadecydowano o poszerzeniu badanego obszaru, który w obecnym kształcie nie pokrywa się z dawnym podziałem administracyjnym (ryc. 53). Stąd decyzja o włączeniu ościennej gminy *Paraíso do Sul* do terenu objętego kwerendą. W rezultacie otrzymano wynik 38 kolejnych stanowisk w obu gminach i wykonano trzy szczegółowe inwentaryzacje. Geolokalizacja wszystkich obiektów była notowana na bieżąco, *in situ*, co pozwoliło na późniejsze precyzyjne naniesienie ich położenia na mapę regionu. Podczas pobytu w terenie, poza lokalizowaniem kolejnych obiektów, przeprowadzono kwerendy bibliograficzne i kartograficzne – między innymi w porozumieniu z *Prefekturą w Agudo* oraz z lokalnym geodetą. Kwerenda objęła również takie instytucje jak: kancelaria notarialna

¹⁹ Za oficjalną datę rozpoczęcia kolonizacji pruskiej w Brazylii uważa się dzień 25 lipca 1824 r., kiedy założono kolonię *São Leopoldo* w *Rio Grande do Sul*. Od 1830 r. odnotowywano znaczny spadek napływu ludności pruskiej spowodowany rewolucją *Farrroupilha* (1835–1845) i walkami toczącymi się na obszarze tego stanu. Druga fala migracji przypada na lata 1845–1914, trzecia na lata 1914–1960.

w *Agudo*, *Centro de Estudos ERNA Liidtkte Rohde* w *Paraíso do Sul*, archiwum parafialne Kościoła Ewangelicko-Luterańskiego w *Paraíso do Sul*, *Arquivo Histórico de Cachoeira do Sul* i *Museu Municipal de Cachoeira do Sul*. Przeprowadzono wizje lokalne na sześciu gminnych cmentarzach oraz wielu rodzinnych przydomowych miejscach pochówków.

5.1.3. Trzecia podróż badawcza (2018 r.)

Trzecia podróż badawcza miała charakter **rewizyjny i refleksyjny**. Jej głównym celem stały się rozmowy z mieszkańcami i właścicielami domów w konstrukcji szkieletowej. Pod pretekstem kwestionariusza wywiadu udało się powrócić do niektórych obiektów po dwu- lub trzyletniej przerwie. Niektóre zewidencjonowane obiekty zostały już podane rozbiórce. Podczas trzeciej podróży badawczej, która miała miejsce w grudniu 2018 roku, odkryto jeszcze jedno stanowisko, co dało liczbę 57 zewidencjonowanych stanowisk (ryc. 54) i 22 wywiadów. Tematyka kwestionariusza dotyczyła zagadnień tożsamościowych oraz emocji związanych z pamiątkami kultury materialnej, szczególnie z domami szkieletowymi. Opis tematyki oraz wyniki badań omówiono w kolejnych rozdziałach dysertacji.

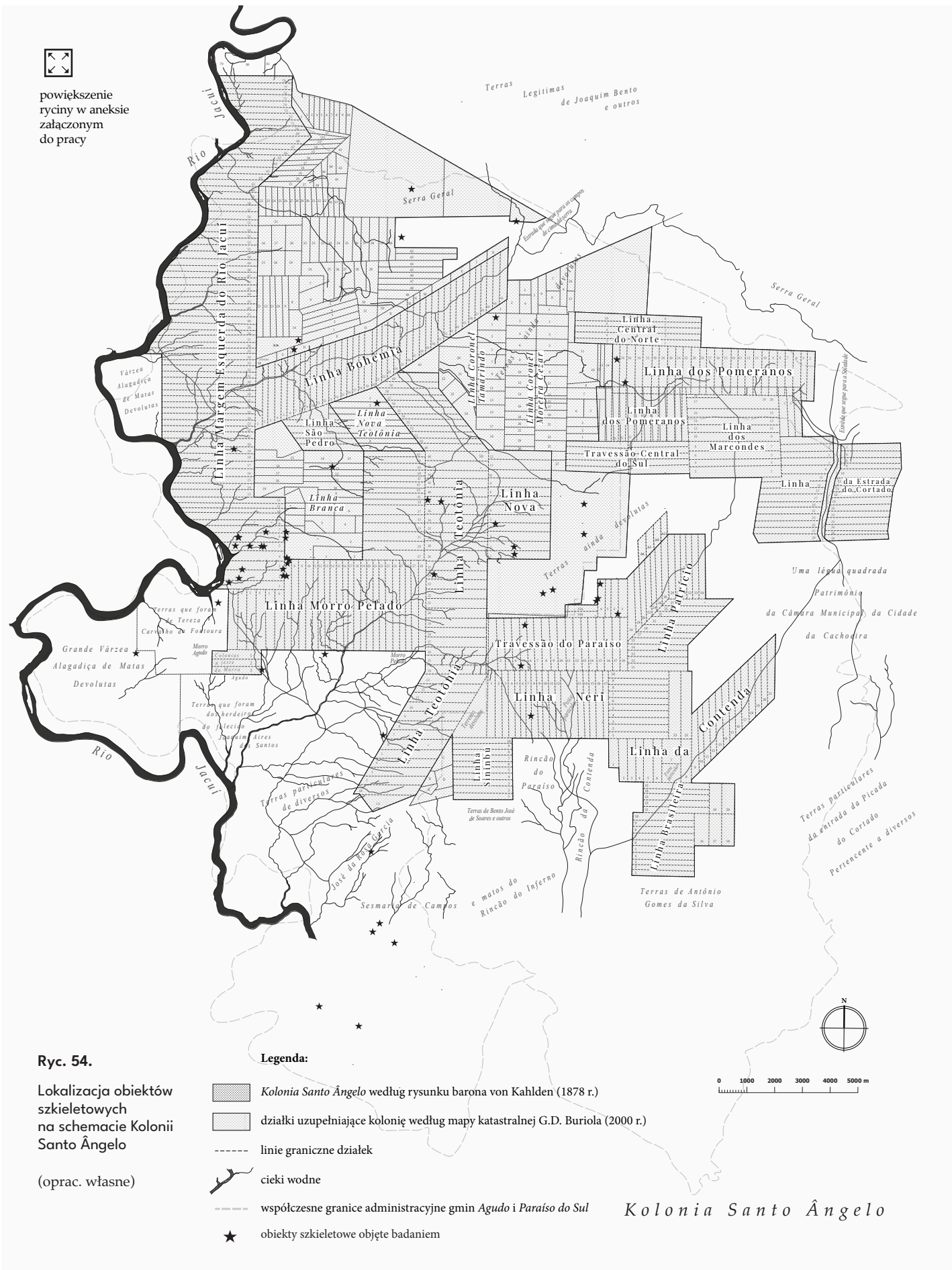
5.2. Trasy badawcze

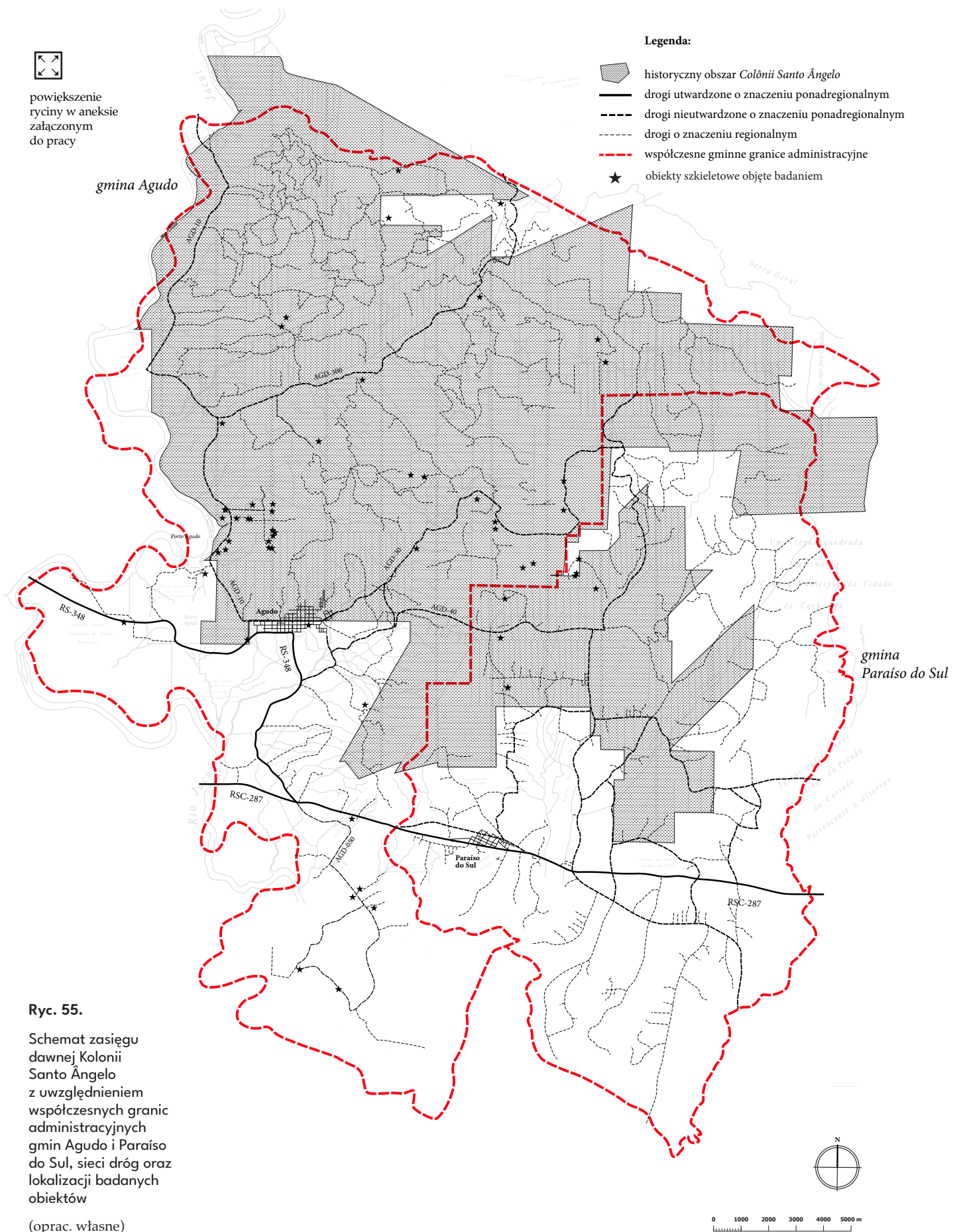
Pierwsza podróż badawcza odbyła się w lipcu 2015 roku. Brak dostępu do materiałów źródłowych dokumentujących istnienie budynków szkieletowych na tym terenie uniemożliwił dokładne zaplanowanie tras. Jedyną przesłankę stanowił obiekt oznaczony w trakcie badań numerem 09/A, B(2015). Odszukanie interesujących z punktu widzenia badań obiektów okazało się trudne ze względu na ich usytuowanie. Górzysty i trudno dostępny obszar gminy obejmujący 536,1 km² [22] jest skomunikowany z sąsiednimi gminami dwiema drogami asfaltowymi (RSC-287 droga federalna łącząca miasta *Santa Maria* i *Cachoeira do Sul* oraz RS-348 łącząca *Agudo* z miastem po prawej stronie rzeki – *Dona Francisca*). Przeważająca część tego obszaru jest skomunikowana drogami o nawierzchni gruntowej, a poruszanie się po słabo oznakowanym terenie wymaga bardzo dobrej znajomości okolicy. Nieocenione okazało się wsparcie *Prefektury w Agudo*. Na rycinie 55 przedstawiono sieć komunikacyjną, na którą składają się drogi asfaltowe o znaczeniu ponadregionalnym oraz trzy główne nieutwardzone o znaczeniu lokalnym – prowadząca na północ, wzdłuż lewego brzegu rzeki *Jacuí* droga AGD-10, trasa AGD-300 w dolinie potoku *Corupá* oraz biegnąca w kierunku północno-wschodnim, w kierunku miejscowości *Linha dos Pomeranos* droga AGD-30. Pozostałe, oznaczone linią przerywaną, to drogi dojazdowe do prywatnych posesji, drogi leśne i górskie o znaczeniu lokalnym. Opisana sieć komunikacyjna wynika ze zróżnicowanego terenu gminy – miasto *Agudo* jest naturalnie odizolowane od strony północnej, a główne szlaki komunikacyjne znajdują się w dolinach większych cie-

ków wodnych. Obszar ten stanowi południowy skraj pasma górskiego *Serra Geral*, dlatego cechuje się dużą ilością wzniesień o znacznym spadku. Malowniczość tego miejsca podkreślają dwa szczyty: *Morro Agudo* i *Morro Pelado* (ryc. 56).

Eksplozację terenu rozpoczęto od trasy (ryc. 57) przebiegającej w kierunku dawnego portu na rzece *Jacuí*. Wybór ten okazał się zasadny. W niewielkiej odległości od portu, około 5 km od centrum miasta, zaobserwowano pierwsze dwa obiekty (01/A,B(2015)). Oba budynki użytkowano zgodnie z ich przeznaczeniem i były utrzymane w dobrym stanie. Na tej podstawie i za zgodą właścicieli podjęto decyzję o wykonaniu pomiarów tych obiektów. Szczegóły inwentaryzacji opisano w rozdziale 7 *Inwentaryzacje wybranych obiektów szkieletowych w historycznym regionie Kolonii Santo Ângelo*. Z uwagi na brak informacji o zasięgu terytorium dawnej kolonii kolejna część trasy została skierowana w północno-wschodni obszar gminy, w kierunku miejscowości *Linha dos Pomeranos*. Wybór tego miejsca wydawał się być oczywisty ze względu na nazwę nawiązującą do pomorskich osadników. Niestety ta lokalizacja nie przyniosła nowych odkryć, jednak wzdłuż drogi AGD-30 odnotowano kolejne obiekty: 02/A(2015), 03/A(2015) i 04/A(2015). Późniejsze trasy były ustalane na podstawie wskazówek lokalnej ludności. W ten sposób zewidencjonowano obiekt 05/A(2015) na obrzeżach miasta *Agudo*. Mimo że zmienił już swoje przeznaczenie i użytkowano go jako budynek gospodarczy, jego stan był zaskakująco dobry. W tym przypadku również podjęto decyzję o inwentaryzacji. W trakcie przeprowadzania badań pojawiały się nowe informacje o możliwych miejscach, w których mogą jeszcze znajdować się domy w konstrukcji szkieletowej. Odszukanie ich było utrudnione ze względu na usytuowanie – często oddalone od głównej drogi dojazdowej, na prywatnych posesjach, otoczone nowymi budynkami, wysoką roślinnością lub porzucone. Dla osiągnięcia lepszego efektu poszukiwań należało wybierać lokalne drogi dojazdowe, a tym samym unikać dróg o znaczeniu ponadregionalnym. Kolejne dni przyniosły dalsze odkrycia. Szczególnie obiecująco zapowiadały się miejscowości *Picada do Rio Sul* i *Linha das Flores* znajdujące się w promieniu do 4 km od dawnego portu rzecznej (*Porto Agudo*). W roku 2015 zlokalizowano tam następujące stanowiska: 06/A(2015), 8/A(2015), 09/A, B(2015) i 10/A(2015) – wszystkie zostały szczegółowo zinwentaryzowane. Przy drodze krajowej RS-384 zewidencjonowano porzucony budynek (07/A(2015)). Trzecia i czwarta trasa zrealizowana w tym samym roku dotyczyła północnej części badanego obszaru. Jej wynikiem są obiekty: 11/A(2015) w miejscowości *Picada do Rio*, 12/A(2015) i 13/A(2015) – *Linha das Pedras*, 14/A(2015) – *Nova São Paulo* oraz 15/A(2015) i 16/A(2015) – *Linha Boêmia*. Ostatnimi obiektami zidentyfikowanymi podczas tego wyjazdu badawczego były obiekty oznaczone numerami 17/A(2015) i 18/A(2015), po raz kolejny w miejscowości *Picada do Rio Sul*.

Roczna przerwa poprzedzająca **drugą podróż do Brazylii** wpłynęła na udoskonalenie organizacji tras badawczych. Po ustaleniu lokalizacji granic *Kolonii Santo Ângelo* oraz porównaniu ich ze współczesnym podziałem administracyjnym okazało się, że granice się nie pokrywają. Część działek należących do dawnej kolonii znalazła się na terenie sąsiedniej gminy *Paraíso do Sul*. Z tego powodu podjęto decyzję o eksploracji rów-

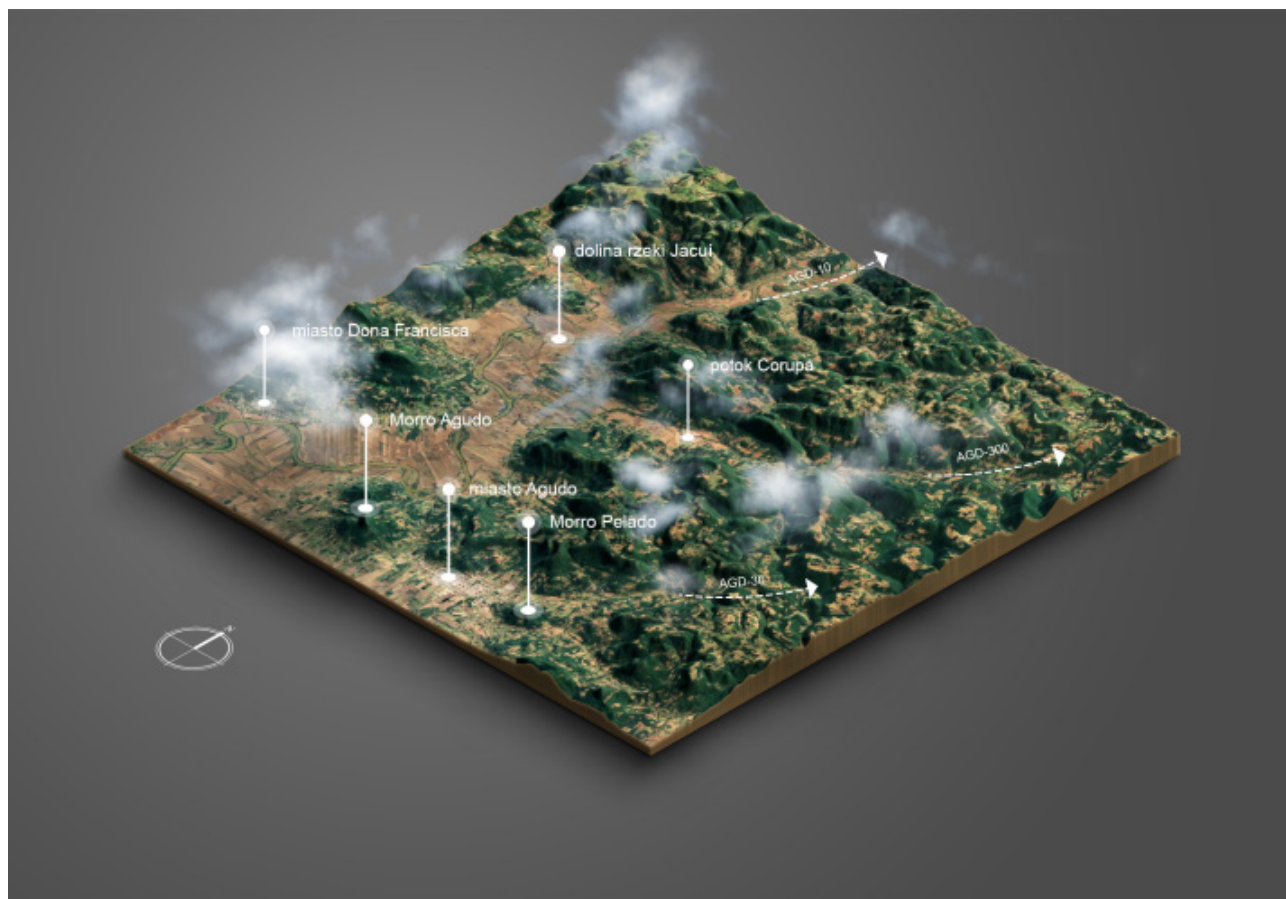

Ryc. 55.

Schemat zasięgu dawnej Kolonii Santo Ângelo z uwzględnieniem współczesnych granic administracyjnych gmin Agudo i Paraíso do Sul, sieci dróg oraz lokalizacji badanych obiektów

(oprac. własne)

niez tego obszaru i pierwsza trasa w roku 2016 odbyła się drogą AGD-40 w kierunku miejscowości *Linha Travessão*, gdzie odnotowano stanowiska 19/A(2016) i 20/A(2016). Stanowiska od 21/A(2016) do 26/A(2016) są wynikiem pogłębionej, powtórnej rewizji osady *Picada do Rio Sul* i *Linha das Flores*. Stanowisko 25/A, B(2016) zostało poddane inwentaryzacji. Decyzję o wykonaniu pomiarów podjęto niezwłocznie po poinformowaniu przez właściciela o rozpoczynających się pracach rozbiórkowych. Był to ostatni moment na wykonanie pomiarów i zarchiwizowanie tego obiektu. Następnie, podczas trzeciej trasy w stronę gminy *Paraíso do Sul (Linha Patrícia)*, odnotowano budynki 27/A(2016) i 27/B(2016). Budynek A miał konstrukcję i proporcje bardzo przypominające rozwiązania szkieletowe znane z Pomorza Zachodniego. Pomimo złego stanu technicznego zdecydowano się na przeprowadzenie szczegółowej inwentaryzacji. Kolejne numery w ewidencji, tj. od 28/A(2016) do 31/A(2016) prezentują wyniki badań w miejscowości *Picada do Rio Sul*, obiekty o numerach od 32/A(2016) do 35/A(2016) znajdowały się przy drodze AGD-30 – *Linha Teotônia Sul* i *Linha Nova*. Kolejny etap podróży badawczej zrealizowano wzdłuż trasy nr 5. Celem była eksploracja południowej części gminy. Na tym etapie badań było wiadomo, że obszar XIX-wiecznej kolonii nie sięgał tak daleko na południe. Przypuszczano, że mogą się tam znajdować budynki szkieletowe powstałe znacznie później, a tym samym występują cechy charakteryzujące ten mikroregion, na przykład świadczące o ewolucji pruskiej techniki budowlanej

Ryc. 56.

Model 3D fragmentu gminy Agudo ze wskazaniem ważniejszych punktów orientacyjnych

(oprac. własne)

w kolejnych latach po emigracji. Obiekt 36/A(2016), odnotowany przy drodze w kierunku południowym, znajdował się jeszcze w granicach kolonii, natomiast numery od 37/A(2016) do 41/A(2016) zlokalizowane w odległości powyżej 15 km od dawnego *Portu Agudo* bez wątpienia znajdowały się już poza dawną kolonią.

Kolejne numery ewidencyjne odpowiadają budynkom wzdłuż szóstej trasy badawczej, są to numery od 42/A(2016) do 44/A(2016) w osadzie *Linha Patrícia*. Stanowisko oznaczone numerem 45/A(2016) to obiekt w miejscowości *Vila Paraíso* (dawniej *Paraíso do Sul*)²⁰, a numer 46/A(2016) jest jednym z nielicznych obiektów przy drodze asfaltowej – RSC-287. Ostatnia trasa w roku 2016, trasa siódma, stanowiła uzupełnienie wcześniejszych. Miała swój początek w granicach miasta *Agudo*, gdzie odnotowano budynek 47/A(2016), następnie przebiegała trasą AGD-30, przy której zaznaczono obiekty o numerach od 48/A(2016) do 50/A(2015) w obszarze *Complexo da Serra*, numery 51/A, B(2016) i 52/A(2016) – *Linha dos Pomeranos* i *Coxilha Araçá* i dwa kolejne: 53/A(2016) i 54/A(2016) w obszarze *Cerro dos Prochnow*. Dwa ostatnie obiekty (55/A(2016) i 56/A(2016)) zewidencjonowane w roku 2016 zamykają listę domów szkieletowych w miejscowości *Linha das Flores*. Ostatni zarejestrowany budynek, oznaczony numerem 57/A(2018 – *Linha São Pedro*), odnaleziono podczas trzeciej podróży badawczej w roku 2018.

Na rycinie 55 przedstawiającej trasy badawcze oznaczono daty oraz kolejność ich realizacji. *Per saldo* w latach 2015–2018 przeznaczono 32 dni na badania terenowe w Brazylii. W roku 2018 wykonano również objazdy, jednak były one powtórzeniem wcześniejszych tras z uwagi na inny charakter i cel badań. Wszystkie z większych dostępnych dróg lokalnych zostały zbadane: AGD-10 (w kierunku północnym), AGD-300 i AGD-30 (w kierunku północno-wschodnim), AGD-40 (w kierunku wschodnim), AGD-050 (w kierunku południowym) i RS-348 (w kierunku zachodnim).

5.3. Rejestr i klasyfikacja budynków w konstrukcji szkieletowej

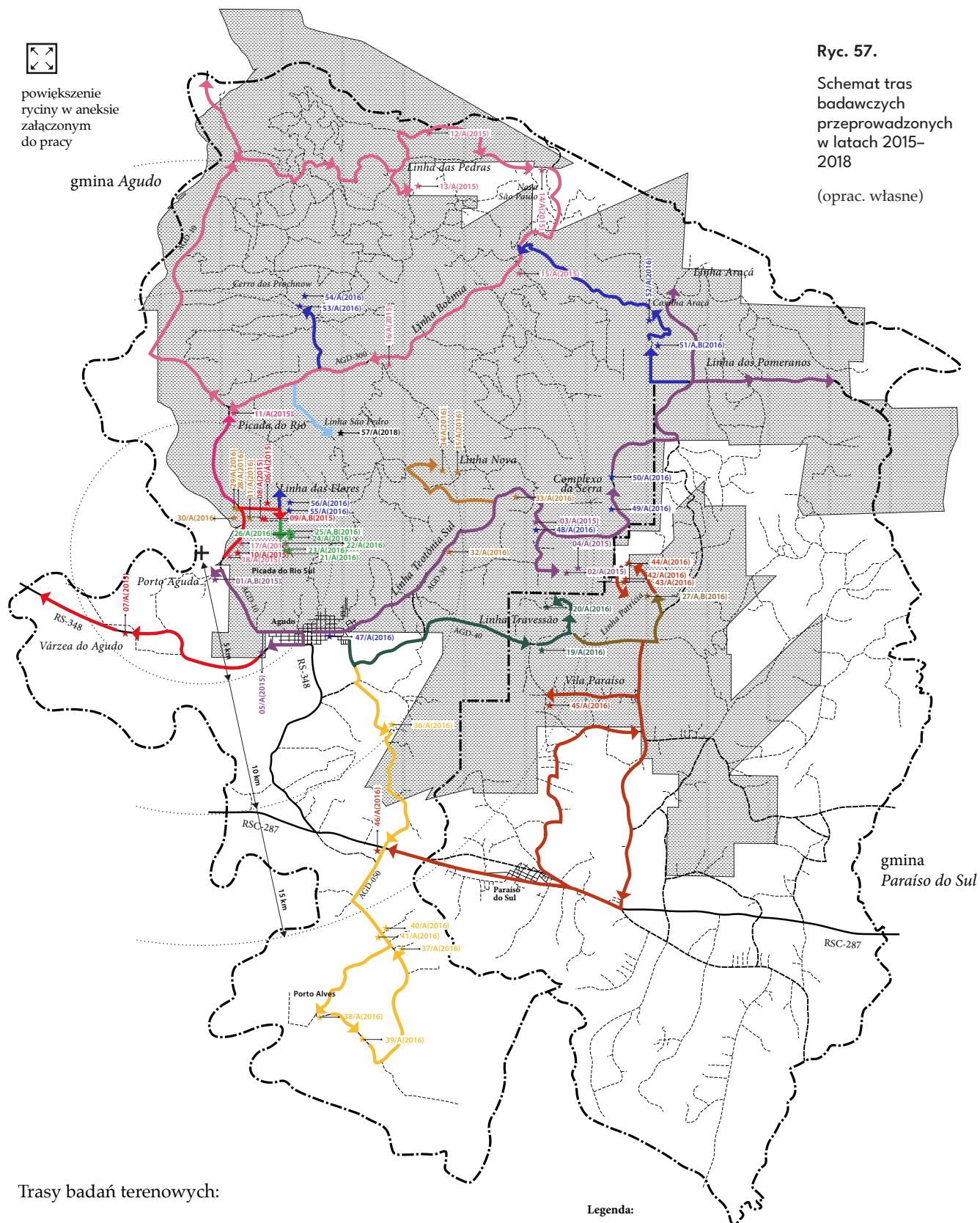
W rezultacie badań terenowych skatalogowano 57 stanowisk, na których znalazły się budynki w konstrukcji szkieletowej. Każdy z obiektów otrzymał unikatowy numer ewidencyjny (ryc. 58). Jako pierwszy podaje się w nim numer porządkowy odpowiadający kolejności odkrycia stanowiska. Przyjęto, że jeden numer odpowiada jednej działce. Zdarzało się, że na tej samej posesji znajdowały się dwa budynki szkieletowe, dlatego przyporządkowano im litery *A* i *B*. Trzecim elementem numeru ewidencyjnego jest rok, w którym dokonano odkrycia.

²⁰ W roku 1988, na skutek plebiscytu została ustanowiona nowa gmina – *Paraíso do Sul*, która połączyła dwie ważniejsze osady: na północy *Paraíso do Sul* i na południe od niej - miejscowość *Rincão da Porta*. To właśnie tę drugą miejscowość przekształcono w miasto. W tym czasie zdecydowano o zmianie nazw i nowy ośrodek miejski przejął nazwę *Paraíso do Sul*, a dawna osada otrzymała nazwę *Vila Paraíso*.

Ryc. 57.

Schemat tras badawczych przeprowadzonych w latach 2015–2018

(oprac. własne)

Trasy badań terenowych:

Rok 2015	Rok 2016	Rok 2018
trasa 1 (10.07.2015)	trasa 31 (31.08.2016)	trasa 5 (6.09.2016)
trasa 2 (11.07.2015)	trasa 2 (1.09.2016)	trasa 6 (7.09.2016)
trasa 3 (16.07.2015)	trasa 3 (3.09.2016)	trasa 7 (8.09.2016)
trasa 4 (17.07.2015)	trasa 4 (4.09.2016)	trasa 1 (10.12.2018)

Legenda:

- historyczny obszar Colônii Santo Ângelo
- drogi utwardzone o znaczeniu ponadregionalnym
- drogi nieutwardzone o znaczeniu ponadregionalnym
- drogi o znaczeniu regionalnym
- współczesne gminne granice administracyjne
- obiekty szkieletowe objęte badaniem

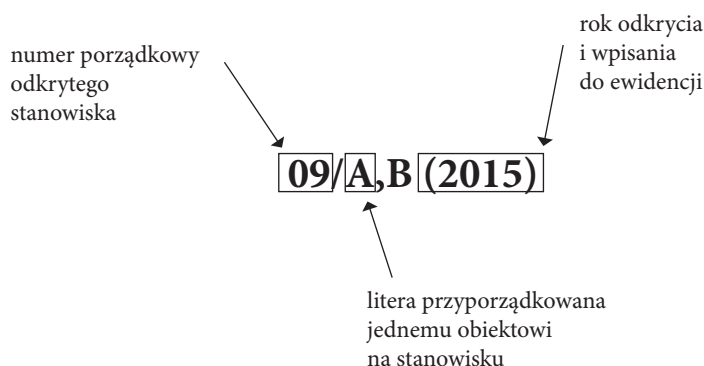

0 1000 2000 3000 4000 5000 m

Ryc. 58.

Przykład numeru ewidencyjnego z objaśnieniem jego składowych

(oprac. własne)

Badania terenowe przebiegały na następujących etapach: odnotowanie geolokalizacji każdego z ewidencjonowanych obiektów, oględziny obiektu z zewnątrz, otaczających budynków gospodarczych oraz rozmowa z właścicielami domów. W wielu przypadkach, dzięki uprzejmości gospodarzy, istniała możliwość wejścia do środka i wykonania zdjęć. Niestety nie wszędzie udostępniono wnętrza, nie wykonywano tam oględzin z uwagi na poszanowanie prywatności mieszkańców. Należy jednak podkreślić, że znacznie częściej spotykano się z otwartością domowników, którzy chętnie angażowali się w pomoc, przedstawiali rodzinne pamiątki, w tym miejsca szczególnie pomocne w analizie danych – przydomowe miejsca pochówków. Budynki opuszczone, często w złym stanie technicznym i grożące zawaleniem fotografowano, dokumentując ich zewnętrzną formę, stan oraz najbliższe otoczenie.

Jedenaście obiektów na ośmiu stanowiskach poddano szczegółowej inwentaryzacji pomiarowo-rysunkowej, włącznie z pomiarami dalmierzem laserowym oraz obszerną dokumentacją fotograficzną i rysunkową. Pozostałe budynki oznaczono na mapie, przyporządkowano numer ewidencyjny i wykonano inwentaryzację fotograficzną. W tabeli 4 zawarto współrzędne geolokalizacji wszystkich zewidencjonowanych stanowisk (ryc. 59), dane podano w systemie WSG 84. W tabeli określono również sposób użytkowania badanych budynków w chwili przeprowadzania badania.

Wyszczególniono następujące kategorie budynków:

- **zamieszkiwany** – obiekt mieszkalny wykorzystywany zgodnie z jego przeznaczeniem,
- **gospodarczy** – obiekt mieszkalny przekształcony w stodołę, oborę, chlew, kurnik, szopę lub magazyn,
- **opuszczony** – obiekt mieszkalny opustoszały, niezamieszkiwany,
- **usługowy** – obiekt obecnie użytkowany jako sklep,
- **w trakcie renowacji** – obiekt niezamieszkiwany w trakcie odbudowy,
- **w trakcie rozbiórki** – obiekt mieszkalny w trakcie demontażu,
- **nieokreślony** – obiekt, którego sposobu użytkowania nie udało się jednoznacznie ustalić.

Tabela 4. Współrzędne geograficzne zewidencjonowanych obiektów szkieletowych

Numer ewidencyjny	Współrzędne geolokalizacji*		Sposób użytkowania w chwili przeprowadzania badania	Uwagi
	N-S	E-W		
01/A,B(2015)	-29.625326	-53.289659	A, B – zamieszkiwany	pełna inwentaryzacja
02/A(2015)	-29.621768	-53.166621	opuszczony	–
03/A(2015)	-29.604143	-53.177596	gospodarczy	–
04/A(2015)	-29.620012	-53.162545	gospodarczy	–
05/A(2015)	-29.650730	-53.273101	gospodarczy	pełna inwentaryzacja
06/A(2015)	-29.598462	-53.271589	zamieszkiwany	pełna inwentaryzacja
07/A(2015)	-29.644484	-53.320845	opuszczony	–
08/A(2015)	-29.603882	-53.273241	zamieszkiwany	pełna inwentaryzacja
09/A,B(2015)	-29.603996	-53.272332	A, B – gospodarczy	pełna inwentaryzacja
10/A(2015)	-29.616016	-53.281816	zamieszkiwany	pełna inwentaryzacja
11/A(2015)	-29.567070	-53.283722	usługowy	sklep
12/A(2015)	-29.468550	-53.216441	usługowy	sklep
13/A(2015)	-29.489979	-53.217665	gospodarczy	–
14/A(2015)	-29.480755	-53.176748	gospodarczy	–
15/A(2015)	-29.517198	-53.184493	w trakcie renowacji	świetlica
16/A(2015)	-29.549697	-53.229506	gospodarczy	–
17/A(2015)	-29.612685	-53.280573	gospodarczy	–
18/A(2015)	-29.617191	-53.284681	zamieszkiwany	–
19/A(2016)	-29.649188	-53.174954	zamieszkiwany	–
20/A(2016)	-29.633843	-53.173485	zamieszkiwany	–
21/A(2016)	-29.615188	-53.263825	opuszczony	–
22/A(2016)	-29.612544	-53.265109	zamieszkiwany	–
23/A(2016)	-29.615062	-53.265047	opuszczony	–
24/A(2016)	-29.610418	-53.263465	opuszczony	–
25/A,B(2016)	-29.608264	-53.263694	A, B – w trakcie rozbiórki	pełna inwentaryzacja
26/A(2016)	-29.609154	-53.262765	zamieszkiwany	–
27/A,B(2016)	-29.629572	-53.138302	A – opuszczony, B – gospodarczy	pełna inwentaryzacja
28/A(2016)	-29.600591	-53.281885	opuszczony	–
29/A(2016)	-29.600426	-53.282162	gospodarczy	–
30/A(2016)	-29.603748	-53.283166	zamieszkiwany	–
31/A(2016)	-29.603824	-53.277665	zamieszkiwany	–
32/A(2016)	-29.614633	-53.207906	gospodarczy	–
33/A(2016)	-29.595419	-53.184652	gospodarczy	–

Numer ewidencyjny	Współrzędne geolokalizacji*		Sposób użytkowania w chwili przeprowadzania badania	Uwagi
	N-S	E-W		
34/A(2016)	-29.586342	-53.210360	gospodarczy	-
35/A(2016)	-29.586962	-53.205246	zamieszkiwany	-
36/A(2016)	-29.675549	-53.227183	zamieszkiwany	-
37/A(2016)	-29.754237	-53.222908	gospodarczy	-
38/A(2016)	-29.778289	-53.251420	opuszczony	-
39/A(2016)	-29.785744	-53.236442	gospodarczy	-
40/A(2016)	-29.746800	-53.228498	nieokreślony	-
41/A(2016)	-29.750043	-53.231159	zamieszkiwany	-
42/A(2016)	-29.623648	-53.145811	opuszczony	-
43/A(2016)	-29.624705	-53.146447	opuszczony	-
44/A(2016)	-29.618160	-53.144948	opuszczony	-
45/A(2016)	-29.668179	-53.171192	gospodarczy	-
46/A(2016)	-29.719657	-53.231767	gospodarczy	-
47/A(2016)	-29.644806	-53.249255	nieokreślony	-
48/A(2016)	-29.606909	-53.177424	gospodarczy	-
49/A(2016)	-29.599339	-53.151104	opuszczony	-
50/A(2016)	-29.587907	-53.151062	zamieszkiwany	-
51/A(2016)	-29.541849	-53.135498	gospodarczy	-
52/A(2016)	-29.533107	-53.138612	opuszczony	-
53/A(2016)	-29.529329	-53.260945	zamieszkiwany	-
54/A(2016)	-29.525839	-53.259308	opuszczony	-
55/A(2016)	-29.600965	-53.263938	gospodarczy	-
56/A(2016)	-29.598144	-53.263754	zamieszkiwany	-
57/A(2018)	-29.573706	-53.246200	opuszczony	-

* Układ współrzędnych geograficznych w systemie WSG 84, EPSG: 4326.

Powyższe zestawienie pozwoliło na określenie, jaki procent budynków w okresie badania był w użytkowaniu oraz jakie ono miało charakter. Każdy budynek liczono osobno, dlatego suma wynosi 61 (w tym 53 stanowiska z pojedynczym obiektem oraz cztery stanowiska z dwoma obiektami) (tab. 5).

Z analizy wynika, że niemal 30% badanych obiektów nadal spełniała swoją pierwotną funkcję. Można uznać, że liczba ta nie jest wysoka i w kolejnych latach będzie malała. Już w trakcie badań wiadome było, że część budynków zostanie rozebrana. Podczas rozmów z mieszkańcami dowiedziano się, że w niedalekiej przyszłości zamie-

powiększenie ryciny w aneksie załączonym do pracy

Ryc. 59.

Schemat Kolonii Santo Ângelo z naniesioną lokalizacją obiektów szkieletowych i numerami ewidencyjnymi

(oprac. własne)

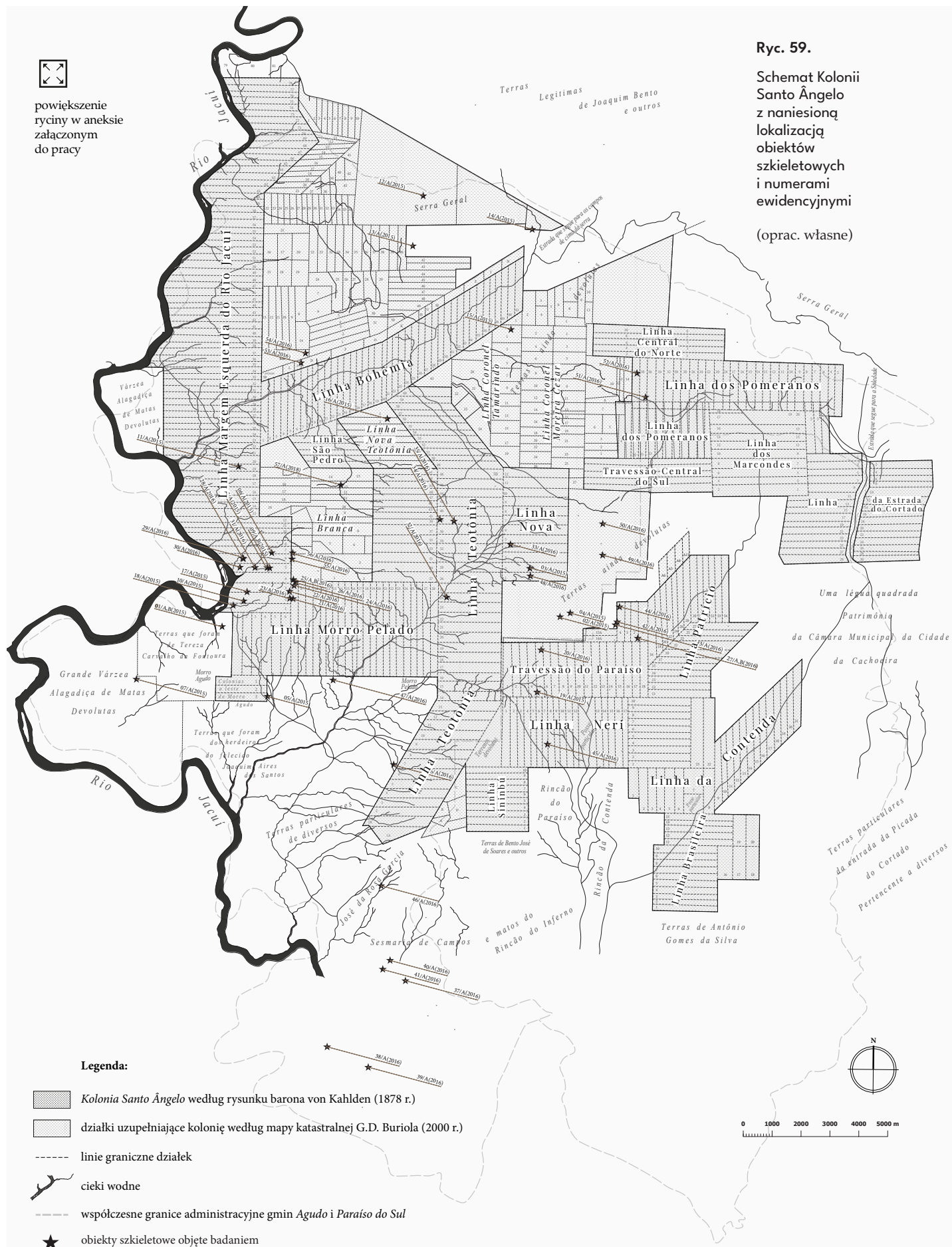

Tabela 5. Klasyfikacja budynków szkieletowych ze względu na sposób użytkowania

Kategoria użytkowania	Liczba obiektów	Procent [%]
zamieszkiwany	18	29,5
gospodarczy	21	34,4
opuszczony	15	24,6
usługowy	2	3,3
w trakcie renowacji	1	1,6
w trakcie rozbiórki	2	3,3
nieokreślony	2	3,3
Razem	61	100

rzają zmienić miejsce zamieszkania i porzucić zajmowane domy. Oznacza to, że budynki szkieletowe nieuchronnie stają się reliktem przeszłości. Jednak z drugiej strony wynik 29,5% dla budynków mieszkalnych użytkowanych zgodnie z przeznaczeniem, w kontekście starej, często ponad stuletniej zabudowy, może być wynikiem zadowalającym, szczególnie kiedy dotyczy konstrukcji wymagającej regularnej konserwacji. W rozmowach z mieszkańcami często padało stwierdzenie, że domy szkieletowe mają wyjątkowy, przyjemny mikroklimat. Użytkownicy zwracali uwagę na dobrą izolację termiczną, której pozytywne efekty odczuwalne są szczególnie latem charakteryzującym się w tym regionie bardzo wysokimi temperaturami. Może to być przyczyną, dla której mieszkańcy nie rezygnują z użytkowania tych obiektów, choć często mają na swojej posesji dobudowany lub zupełnie niezależny nowy dom wykonany ze współcześnie dostępnych materiałów. Najwyższa wartość wymieniona w tabeli (34,4%) odpowiada budynkom gospodarczym. Podczas inwentaryzacji zaobserwowano, że znaczna część badanych obiektów była wykorzystywana do wsparcia działalności rolniczej, hodowlanej lub magazynowej. Stanowiły one między innymi stodoły (do przechowywania kukurydzy lub zboża), miejsca przeznaczone do hodowli zwierząt czy szopy. Decyzja o zmianie użytkowania mogła być podyktowana względami praktycznymi lub ekonomicznymi. Warto zwrócić uwagę na fakt, że właściciele nie zdecydowali się na ich rozbiórkę czy zupełną rezygnację z użytkowania. Z rozmów przeprowadzonych na miejscu wynikało, że gospodarze dostrzegali potencjał budynków szkieletowych, szczególnie ich trwałość. Nierzadko odczuwali sentyment do minionych czasów i poprzednich pokoleń, których codziennie życie toczyło się wokół tej zabudowy. Suma kategorii „zamieszkiwany”, „gospodarczy” i „usługowy” świadczy o liczbie wciąż eksploatowanych obiektów. Wartość ta wynosi 67,2% wszystkich zewidencjonowanych obiektów. Pozostałe (32,8%) budynki to obiekty porzucone i tym samym niepoddawane regularnej konserwacji.

5.4. Wykaz nazwisk i miejscowości – cmentarze oraz inne miejsca pochówków

W wyniku kwerendy terenowej udało się zgromadzić obszerną bazę danych dotyczących budynków szkieletowych w *Kolonii Santo Ângelo*. Zebrano informacje na temat ich lokalizacji, formy, obecnego stanu oraz sposobu użytkowania. Drugim równie ważnym efektem kwerend jest zbiór fotografii nagrobków zlokalizowanych na rodzinnych cmentarzach i przydomowych miejscach pochówków (ryc. 60). Informacje znajdujące się na epitafiach są dowodem na obecność pomorskich imigrantów w *Kolonii Santo Ângelo*. W początkowym okresie procesu osadniczego nie istniały zorganizowane, wspólne cmentarze. Zmarłych chowano w niewielkiej odległości od domu aż do czasu, kiedy wprowadzono odpowiednie regulacje prawne organizujące tę kwestię. Pierwszy cmentarz zorganizowano za kościołem ewangelickim, który według kronik *Kolonii Santo Ângelo* jeszcze w 1870 roku miał postać szałas. W tychże kronikach widnieje również informacja o zmianie, która nastąpiła po decyzji o wprowadzeniu opłat za pochówek: „Od tego momentu wiele osób wolało chować zmarłych na swojej własnej działce, skądinąd niektórzy, mieszkający daleko od centrum kolonii, już od dawna tak robili” (Werlang 2001, s. 35).

Pomniki nagrobne stały się cennym źródłem informacji o pierwszych właścicielach. Zebrane w ten sposób dane osobowe udało się połączyć z dokumentami archiwalnymi, takimi jak listy pasażerów statków czy rejestry nieruchomości. Zgromadzone informacje poszerzyły wiedzę na temat pionierów kolonii nie tylko w zakresie kluczowych dat, takich jak data narodzin i śmierci czy roku osiedlenia, ale również w zakresie wartości gruntów, a nawet daty spłaty zadłużenia. Ceny podano w ówczesnej walucie – *réis*. W 1860 roku milion *réis* oznaczał równowartość kilograma złota. W roku 1846 worek kawy można było kupić za 12\$000 *réis*²¹. Niespełna 30 lat później, w 1889 roku, minimalna miesięczna płaca w Brazylii wynosiła 25\$000 *réis* (Gomes 2014, s. 234–236). Ceny gruntów w kolonii mieściły się w przedziale 120\$000–726\$000. Dane odnoszące się do zakupu gruntów pochodzą z publikacji W. Werlanga *História da Colônia Santo Ângelo* (Werlang 1995, s. 70–97), w której autor zebrał transkrypcje aktów notarialnych kupna i sprzedaży działek w kolonii w latach 1858–1888. Szczegóły dotyczące podróży za ocean, jak i nazwiska członków rodzin odszukano dzięki platformie internetowej *Ancestry.com*, która umożliwiła wgląd w listy pasażerów statków płynących z Hamburga do *Rio Grande do Sul* w latach odpowiadających analizowanej fali migracyjnej. Zabrane informacje przedstawiono w tabeli 6 uporządkowanej według numerów ewidencyjnych. Wszystkie działki, na których odnaleziono miejsca pochówków, umieszczono w tabeli z uwzględnieniem ich lokalizacji. Przyporządkowano im nazwiska obecnych właścicieli, liczbę cmentarzy lub pojedynczych nagrobków znajdujących się w obrębie posesji oraz nazwiska odczytane z płyt nagrobnych. Ostatnią sekcję uzu-

²¹ Forma zapisu 12\$000 jest prawidłowym sposobem oznaczania dawnej brazylijskiej waluty *real* (w liczbie mnogiej *réis*) używanej w Brazylii do 1942 roku. Zapis ten oznacza 12 000 *réis*.

pełniono o dane archiwalne. W przypadku stanowiska 05/A(2015) nie zarejestrowano żadnego miejsca pochówku, jednak opis lokalizacji działki w akcie notarialnym oraz tożsame nazwisko mieszkającej w tym miejscu rodziny zdają się potwierdzać, że Carl Wilhelm Schiefelbein mógł być właścicielem tego domu. Podobnie w przypadku stanowiska 27/A, B(2016), gdzie obecni właściciele znali i wskazali imię i nazwisko pierwszego właściciela. W kilku przypadkach wystąpiły drobne różnice w imionach między danymi odczytanymi z epitafium a dokumentami archiwalnymi (np. Friedrich Wilhelm Jann, Wilhelm Jann lub Wilh. Jann). We wszystkich przypadkach zwracano jednak szczególną uwagę na daty narodzin i miejsce pochodzenia, które nierzadko wypisywano na nagrobku (np. Bertha Jann, ur. w *Lubow Pommern*). W takim przypadku można z dużym prawdopodobieństwem stwierdzić, że dane odnoszą się do tej samej osoby lub członka najbliższej rodziny. W tabeli uwzględniono jedynie nagrobki osób urodzonych przed 1900 rokiem.

Wyniki tego etapu badań potwierdziły pomorskie pochodzenie wielu spośród XIX-wiecznych mieszkańców domów szkieletowych w *Kolonii Santo Ângelo*. Ponad połowa z zarejestrowanych nagrobków należała do emigrantów z Pomorza Zachodniego. Wśród nich znalazły się następujące miejscowości: **Łubowo** (pow. szczecinecki), **Kościerzniczka** (pow. koszaliński), **Czaplinek** (pow. drawski), **Rakowo** (pow. szczecinecki), **Dębniewice** (pow. drawski), **Łobez** (pow. łobeski).

Ryc. 60.

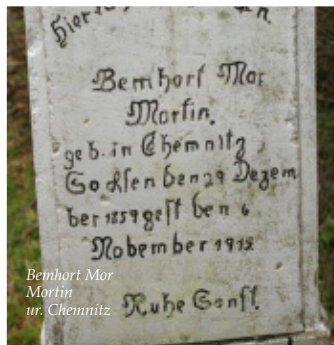
Kwerenda terenowa – wizyty na rodzinnych cmentarzach w gminach Agudo i Paraíso do Sul

(fot. E. Angoneze-Grela, R. Angoneze Jr., 2015–2016)

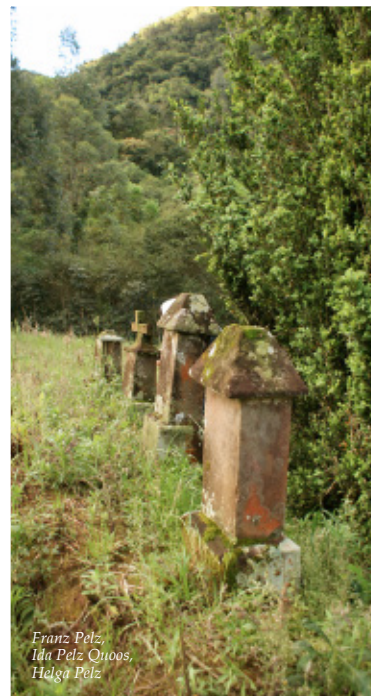
5.4. Wykaz nazwisk i miejscowości – cmentarze oraz inne miejsca pochówków

Friedrich
Wilhelm Jann

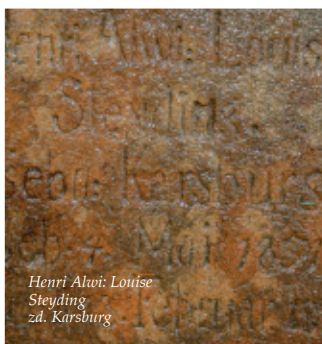
Bernhart Mor
Martin
ur. Chemnitz

Franz Pelz,
Ida Pelz Quos,
Helga Pelz

Christian
Forch

Henri Alwi Louise
Steyding
zd. Karsburg

Bertha Jann
zd. Siegerl
ur. w Lubowia, Pomorze

Anna Scheibler
zd. Forch

Johan Schumacher

Adolf Arnt
Friedrich

Nigrobek w osadzie
Cerro dos Prochnow,
nazwisko nieczytelne

Paulina Schumacher
zd. Neujahr
Pomorze

Tabela 6. Nazwiska i dane archiwalne pomorskich imigrantów w *Kolonii Santo Angelo*

Numer	Nazwa osady	Nazwisko rodziny	Cmentarz	Nazwiska na epitafiach i informacje archiwalne
05/A(2015)	miasto <i>Agudo</i>	Schiefelbein	–	Carl Wilhelm Schiefelbein ^A , ur. w <i>Lubow, Pomerânia</i> (Łubowo, Pomorze), rolnik, osiedlił się dnia 12.04.1862 r. w osadzie zwanej „na wschód od Góry <i>Agudo</i> ”, działka numer 2 (48,4 ha). Wziął ślub z <i>Wilhelmine Schiefelbein</i> i z tego małżeństwa zrodził się <i>Wilhelm August Schiefelbein</i> (ur. 2.09.1874 r.), urodzony w <i>Agudo</i> . Powierzchnia działki: 484 000 m2 Cena: 300\$000 rs. Data osiedlenia: 12.04.1862 r. Data spłaty zadłużenia: 3.05.1881 r.
08/A(2015) 9/A,B(2015)	Picada do Rio Sul	Wachholz, Schumacher	cmentarz w obrębie działki	Heinricha Wachholz (1860–1932), ur. w <i>Neutkösternitz, Pommern</i> (Kościerzka, Pomorze). Według Werlanga ^B : Heinrich Wachholz , ur. 18.12.1860 r. w <i>Neu-Kösternitz, Köslin, Pomerânia</i> (Kościerzka, Koszalin, Pomorze), wziął ślub z <i>Auguste Louise Kohlstock</i> , ur. 15.05.1860 r. w <i>Lubow, Pomerânia</i> (Łubowo, Pomorze), córka <i>Friedricha i Caroliny Hohlstock</i> . Osiedlili się na działce kolonialnej „odosobnionej [pojedynczej]” nr 13 dnia 21.05.1883 r. Powierzchnia działki: 169 884 m2 Cena: 169\$884 rs. Data wniesienia opłaty i osiedlenia: 21.05.1883 r.
				Według <i>Ancestry.com</i> ^C : 12-letni Heinrich Wachholz wszedł na pokład żaglowca <i>Mönchhut</i> płynącego z Hamburga do Rio Grande do Sul w 1872 r.; pochodził z <i>Neutkösternitz, Pommern</i> (Kościerzka, Pomorze). W podróży towarzyszyła mu rodzina: <i>Christoph Wachholz</i> (57 lat), <i>Maria Wachholz</i> (57 lat), <i>August Wachholz</i> (17 lat), <i>Albert Wachholz</i> (9 lat), <i>Auguste Bartelt</i> (22 lata) i <i>Ida Bartelt</i> (18lat).

Numer	Nazwa osady	Nazwisko rodziny	Cmentarz	Nazwiska na epitafiach i informacje archiwalne
10/A(2015)	Picada do Rio Sul	Jann, Schumacher	dwadzieścia cmentarzy w obrębie działki	<p>Nazwiska na epitafiach:</p> <p>Ludwig Fenner (1860–1945) Alwina Fenner Jann (1885–1961); Gustavo Jann (1879–1962) Bertha Jann, zd. Siebert, ur. w <i>Lubow Pommern</i> (1847 (?) –1922) Friederich Wilhelm Jann (1845–1923) Johan Schumacher (1844–1930) Paulina Schumacher, z d. Neujahr, miejsce urodzenia <i>Pommern</i> (1850–1930) Carl Schumacher (1870–1952), miejsce urodzenia <i>Rio Picada (Picada do Rio)</i>; Matilde Jann Schumacher (1877–1962).</p> <p>Według W. Werlanga^D na liście emigrantów znajduje się nazwisko Wilhelm Jann – pochodzenie <i>Tempelburg, Kreis Neustettin</i> (Czaplinek, okręg Szczecinek). Lista emigrantów, którzy przybyli z Łubowa do <i>Kolonii Santo Ângelo</i> między rokiem 1857 a 1882 zawiera nazwisko Friedrich Wilhelm Jann.</p> <p>Według Ancestry.com^E: Wilh. Jann w wieku 25 lat wszedł na pokład żaglowca <i>Franklin</i> płynącego z Hamburga do <i>Dona Francisca; Blumenau; Rio Grande do Sul</i>. Miejsce zamieszkania: <i>Lubow, Prussen</i> (Łubowo, Prusy).</p>
19/A(2016)	Travessão do Paraíso	Herger, Bischoff	nagrobek w obrębie działki	<p>Nazwisko na epitafium:</p> <p>Henri Alwi: Louise Steyding z d. Karsburg (1851–1878).</p> <p>Według A. Lüdke i W. Werlanga: Henriette Louise Karsburg, pochodzenie <i>Lubow, Kreis Neustettin, Pomerânia</i> (Łubowo, okręg Szczecinek), ur. 30.08.1851 r. Wzięła ślub w Kościele ewangelickim w <i>Vila Piraiço</i> z Carlem Steyding, ur. 18.08.1848 r. <i>Tempelburg, Kreis Neustettin, Pomerânia</i> (Czaplinek, okręg Szczecinek)^F.</p> <p>Według Werlanga^G: Carl Johann Emílio Steyding, ur. 18.08.1848 r. w <i>Tempelburg, Pomerânia</i> (Czaplinek, Pomorze).</p>
20/A(2016)	Travessão do Paraíso	Kemmerich	cmentarz w obrębie działki	<p>Nazwiska na epitafiach:</p> <p>Franz Pelz (1863–(?)) Ida Pelz Quoos (1884–1927) Helga Pelz (1885–(?)) pozostałe nazwiska nieczytelne.</p> <p>Według Werlanga^H: Franz Pelz, pochodzący z Niemiec, żonaty z <i>Ida Quoos</i>.</p>

Nazwiska na epitafiach i informacje archiwalne

Numer	Nazwa osady	Nazwisko rodziny	Cmentarz	Nazwiska na epitafiach:
22/A(2016)	Linha das Flores	Wachholz	dwa nagrobki	Adolf Artur Friedrich; R(?)chart (Rinehart?) Friedrich.
24/A(2016)	Linha das Flores	Conde, Wachholz	cmentarz w obrębie działki	Nazwiska na epitafiach: Christian Forsch (1857–1936) Emilia W. Forsch, z d. Bojink (1858–1937) Sofia Clara B. Perske Fenner (1897–1974) Luiz Emilio Fenner (1894–1970). Według Werlanga: Christian Forsch , syn Christiana Froscha seniora, miał 11 lat, kiedy osiedlił się w <i>Kolonii Santo Angelo</i> , pochodził z <i>Birkenfeld</i> , z Królestwa Prus. Jego rodzina przybyła do kolonii 14.08.1868 r., osiedliła się 4.11.1868 r. w <i>Linha Contendit</i> , działka nr 10 (48,4 ha).
25/A, B(2016)	Linha das Flores	Buhse	cmentarz w obrębie działki	Nazwiska na epitafiach: Karl L.A. Buhse (1848–1926) Carolina Forsch Buhse (1885 (?)-1974). Według Werlanga: Karl Ludwig Albert Buhse pochodził z miejscowości <i>Rackow</i> , <i>Kreis Netstetin</i> (Rakowo, okręg Szczecinek).
27/A, B(2016)	Travessão do Paraíso	Züge, Schünemann	-	Rudolf Schünemann ^k Według Werlanga: Rudolf Schünemann. Travessão do Paraíso, działka nr 19 Powierzchnia działki: 484 000 m ² Cena: 300\$000 rs. Data osiedlenia: 4.10.1874 r. Data spłaty zadłużenia: 3.05.1881 r. Według Werlanga ^m : Rudolf Schünemann , wyznanie protestanckie, miejsce urodzenia <i>Eichenberg, Pomerânia, Reino da Prússia</i> (Dębiewice, pow. drawski, gm. Wierzchowo, Pomorze, Królestwo Prus). Wziął ślub na Pomorzu z <i>Hermestine Milbradt</i> pochodzącą z <i>Lubow, Pomerânia</i> (Lubowo, Pomorze).

Numer	Nazwa osady	Nazwisko rodziny	Cmentarz	Nazwiska na epitafiach i informacje archiwalne
34/A(2016)	Linha Teotônia/ Linha Nova	?	nagrobek w obrębie działki	Nazwisko na epitafium: Bemhort Mor? Mortin, ur. <i>Chemnitz</i> (1859–1915).
54/A(2016)	Cerro dos Prochnow	?	dwa nagrobki	Nazwiska nieczytelne.
55/A(2016)	Linha das Flores	Doss	cmentarz w obrębie działki	Nazwiska na epitafiach: João Begrow (1863–1953) Anna Scheibler, z d. Forch (1882–1937) Berta Luisa Scheibler (1898–1972) Według Werlanga ^N : wśród emigrantów, którzy przybyli do kolonii z miejscowości <i>Labes</i> (Łobez, pow. łobeski, zachodniopomorskie) w latach 1857–1882 był Wilhelm Begrow . Osiedlił się po lewej stronie rzeki Jacuí. Powierzchnia działki: 484 000 m2 Cena: 242\$000 rs. Data wniesienia opłaty i osiedlenia: 2.10.1884 r.

A Wyróżnione nazwiska oznaczają zgodność danych odczytanych z epitafium z danymi odnalezionymi w archiwalnych dokumentach.

B W. Werlang, *História da Colônia Santo Ângelo*, Pallotti, Santa Maria – RS, 1995, s. 282.

C Ancestry.com.au.

D W. Werlang, *História da Colônia...*, dz. cyt., s. 25–26.

E Ancestry.com.eu.

F A. Lüdke, W. Werlang, *Família Karsburg*, vol. 4, Werlang, Agudo – RS, 2005, s. 58.

G W. Werlang, *História da Colônia...*, dz. cyt., s. 278.

H W. Werlang, *A Família de Johannes Heinrich Kaspar Gerdaui. Um estudo de caso sobre a industrialização no Rio Grande do Sul, Brasil*, Werlang, Agudo – RS, 2002, s. 97.

I W. Werlang, *História da Colônia...*, dz. cyt., s. 152.

J Tamże, s. 24.

K N.H. Schünemann, *A Família Schünemann: Sua História e Genealogia, Kunde Industrias Gráficas* [źródło udostępnione przez Centro de Estudos ERNA Lüdtko Rohde w Paraiso do Sul].

L W. Werlang, *História da Colônia...*, dz. cyt., s. 80.

M Tamże, s. 275.

N Tamże s. 22, 97.

